

ЯНУШ КОРІАК ПРАВИЛА ЖИТТЯ

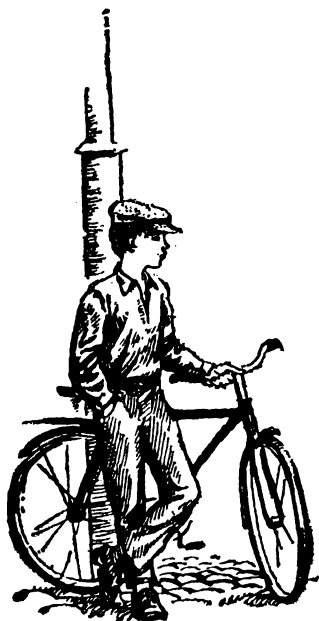
ЯНУШ КОРІАК

ПРАВИЛА ЖИТТЯ

ДНУЩ КОРІАК

ПРАВИЛА ЖИТТЯ

З польської переклав
Юрій Попсуєнко

Художник
Олександр Застанченко

До книги видатного польського педагога, письменника, громадського діяча Януша Корчака (1878—1942) увійшли повісті «Слава», «Коли я знову стану маленьким», «Літо в селі», педагогічні бесіди «Правила життя», фрагменти «Щоденника».

У своїх творах письменник повертає дорослих читачів у світ дитинства, вчить їх розуміти дітей, бачити в дитині людину з багатим внутрішнім світом, любити й поважати її.

В книгу известного польского педагога, писателя, общественного деятеля Януша Корчака (1878—1942) вошли повести «Слава», «Когда я снова стану маленьким», «Лето в селе», педагогические беседы «Правила жизни», фрагменты «Дневника».

В своих произведениях писатель возвращает взрослых читателей в мир детства, учит их понимать детей, видеть в ребенке человека с богатым внутренним миром, любить и уважать его.

Післямова *М. Гандзід*

Перекладено за виданням:
Janusz Korczak. Pisma Wybrane,
t. 1—IV. Warszawa. PIW, 1986.

4703010100—090
М 228(04)—89—87.89

ISBN 5-7720-0266-X

© Рів, 1986
© Український переклад, ілюстрації,
Видавництво «Молодь», 1989

Дорослому читачеві

Ви кажете:

— Спілкування з дітьми нас обтяжує.

Маєте слухність.

Ви пояснюєте:

— Тому що мусимо опускатися до їхніх уявлень.

Опускатись, нахилитись, згинатись, стискатись.

Помиляєтесь.

Не від цього ми стомлюємось. А від того, що треба підніматись до їхніх почуттів.

Підніматись, зводитись навшпильки, тягтись.

Щоб не образити.

Юному читачеві

У цій повісті немає цікавих пригод. Це спроба повісті психологічної.

Вона психологічна не тому, що про псів. Та й пес у ній лише один — Лахмай.

«Психе» — грецькою мовою означає «душа», а тут розповідається про те, що відбувається в душі людини: про що вона думає, що відчуває.

Це було так.

Лежу я одного разу в постелі й не сплю. Згадую, як у дитинстві я часто думав про те, що робитиму, коли виросту.

Різні в мене були плани.

Ось виросту великий — збудую хатку. І сад у мене буде.

Посаджу в саду дерева різні: груші, яблуні, сливи. І квіти. Одні відцвітуть — розпустяться інші.

Накуплю книжок, з малюнками чи без них, аби лиш цікаві були.

Фарб накуплю, кольорових олівців, буду малювати й розфарбовувати. Що побачу, те й намалюю.

Садок доглядатиму, альтанку збудую. Поставлю в ній крісло з бильцями. Буде вона повита диким виноградом. Вернеться батько з роботи, нехай у холодку посидить. Надіне на носа окуляри, прочитає газету.

А мама курей розведе. І голубник побудуємо, — високо на тичці, щоб кіт чи якийсь інший злодій не заліз.

І кролики у нас будуть.

Буде в мене сорока, я її говорити навчу.

Буде в мене поні й три собаки.

Іноді мені хотілось мати трое собак, іноді — четверо. Я навіть знав, як їх назву. Ні, все-таки краще трое — кожному по одній. Мій — Бекас, а мама з татом самі ім'я дадуть, яке вподобає.

Мамі — маленького кімнатного собачку. А захоче котика — ну, тоді й котика. Звикнуть, з однієї миски їстимуть. Собачці червону стрічечку, а котику — блакитну.

Якось я навіть запитав:

— Мамо, червону стрічку кому краще — собаці чи котику?

А мама сказала:

— Знову штани подер.

Я запитав у тата:

— У кожного старенького, коли він сидить, обов'язково має бути стільчик під ногами?

Тато сказав:

— У кожного учня мають бути добрі оцінки, і він не повинен стояти в кутку.

Ну я й перестав питати. Вже потім усе сам придумував.

Можливо, собаки будуть мисливські. Піду на полювання, принесу дичини, мамі віддам. А може, навіть дикого кабана підстрелю, але не один — з товаришами. Мої товариші тоді теж уже будуть дорослі.

Ходитиму з ними купатись. Човна зробимо. Захочуть мама з татом — на човні їх покатаю.

Буде в мене багато голубів. Писатиму листи й посилатиму з голубами. Це будуть поштові голуби.

От і з коровами так: то, думаю, вистачить однієї; то — ні, нехай краще буде дві.

А коли є корова — значить, є і молоко, і масло, і сир.
А кури яччок нанесуть.

Потім і вулики заведемо. Бджоли, мед.

Мама намаринує сливков для гостей на цілу зиму, наварить повидла. Буде ліс. Помандрую до лісу на цілий день. Прихоплю з собою харчів і піду збирати ягоди, суниці. А восени — по гриби. Насушимо грибів — будуть у нас і гриби.

Нарубаю дров, бага-а-ато, на всю зиму. Щоб тепло було.

Криницю треба викопати глибоку, до чистої джерельної води.

Але ж доведеться ще й купувати різні речі: чоботи, одяг. Батько буде старенький, не зможе багато заробляти. Мені самому доведеться.

Запряжу коня й повезу на базар овочі, фрукти — все, що самим не треба. А що треба — привезу. Торгуватиму і куплю якнайдешевше.

Або поскладаю яблука в кошики й попливу на кораблі в далекі країни. В жарких країнах інжир, фініки, помаранчі, і вони там усім набридли. От у мене й куплять яблука. А я у них — їхні фрукти. Привезу папугу, мавпу й канарка.

Я вже тепер і сам не знаю, чи вірив я в усе це, чи ні. Але приємно було все так вигадувати.

Іноді я навіть знав, який у мене буде кінь — гнідий чи вороний. Бо побачу, бува, якогось коня й думаю: «Отакого і я матиму, коли виросту». Потім дивлюсь на іншого й думаю: «Ні, краще отакий». Або: «Гаразд, нехай буде два — і той, і цей».

Або візьму й знову придумаю все зовсім інакше.

Буду вчителем. Зберу людей і скажу:

— Треба збудувати добру школу, щоб не було так тісно, щоб діти не штовхались і не наступали одне одному на ноги.

Приходять діти до школи, а я питаю:

— Вгадайте, що ми сьогодні робитимемо?

Один скаже:

— Підемо на екскурсію.

А другий:

— Діапозитиви дивитимемось.

І те і се.

А я відповідаю:

— Ні, все це теж буде, але є у нас справа й важливіша.

І тільки коли всі заспокояться, скажу:

— Я вам нову школу збудую.

А потім я вигадую різні перешкоди. Нібито школа вже майже готова, а тут раптом стіна обвалилась або пожежа. Треба все знову починати, але ми на зло будуємо ще краще.

У мене завжди все було з перешкодами. Якщо пливу на кораблі — то буря. Якщо я полководець — то спершу програю всі битви, і тільки під кінець перемога.

Бо ж нудно, коли все з самого початку вдається.

Отож при школі є ковзанка, у класах різні картини, карти, начиння, гімнастичне приладдя, опудала звірів.

Настають свята, а хлопці й дівчатка з'юрмилися перед школою і кричать:

— Впустіть нас! Не хочемо свят, хочемо до школи ходити!

Сторож їх умовляє, але марно. А я сиджу у себе в кабінеті й нічого не знаю, тому що пишу різні папери... Аж тут сторож на поріг. Постукав і заходить.

Він стукає, а я кажу:

— Прошу.

Ну сторож і каже:

— Пане вчителю, діти бунт зчинили, свят не хочуть.

А я відповідаю:

— Не біда, зараз я їх заспокою.

Виходжу, посміююсь — не серджусь. Пояснюю:

— Свята є свята. Вчителі мають відпочити. Тому що коли вони стомлюються, то сердяться і кричать на дітей.

Поговорили ми отак і вирішили: діти можуть приходити гратись на подвір'ї, але за порядком нехай самі пильнують.

По-різному я думав, що робитиму, коли виросту.

То думаю: будуть у мене тільки тато з мамою, а іншого разу — нехай і дружина буде. Щоб самим господарювати.

Шкода мені з батьками розлучатись — от і живемо ми всі гуртом, тільки через сніи. По один бік сіней — батьки, по другий — ми з дружиною. Або нехай краще буде два будиночки по сусідству. Бо старі люди люблять спокій. Щоб діти не заважали, коли вони ляжуть після обіду. А то діти скрізь носяться, тупають, стукають, галасують.

Щоправда, не знаю, як мені бути з дітьми, кого хотіти: самих хлопчиків чи ще й дівчинку? І як краще: щоб хлопчик був старший чи дівчинка?

Дружина, мабуть, нехай буде така, як мама, а діти — і сам не знаю які. Чи то хочу, щоб вони не пустували, чи щоб сумирні були. І не знаю, що їм дозволяти, чого не доз-

воляти. Ну, там чужого не чіпати, цигарок не курити, не говорити поганих слів; а ще, щоб не бились і не дуже сварилися.

А що я робитиму, коли вони почубляться, не захочуть слухатись чи шкоду якусь учинять?

Які вони мають бути — старші чи малюки?

Різні зринали думки.

То хочу бути дужим, як Міхал, то як дядько Костек, то як тато.

То хочу стати дорослим назавжди, то тільки так, спробувати. Тому що, можливо, спершу це й приємно, а що як потім знову захочеться стати маленьким?

Так я думав, думав, аж поки й справді виріс. У мене вже є годинник, вуса, письмовий стіл з шухлядами — все як у дорослих. І я справді вчитель. І мені недобре...

Недобре мені.

Діти на уроках не слухаються, і я повинен весь час гніватися. Стільки різних прикрощів. Батька з матір'ю вже нема.

Ну гаразд.

Почну тепер думати навпаки.

«Що б я зробив, якби знову став маленьким? Не зовсім маленьким, а таким, щоб до школи ходити, знову гратися з дітьми. Прокинутися б уранці й подумати: «Що таке? Чи не сниться мені все це?»

Дивлюся на свої руки — і дивуюсь. Дивлюся на одяг — і дивуюсь. Вискакую з ліжка, біжу до дзеркала. Що сталося?

А тут мама питає:

«Ти встав уже? Швидко одягайся, а то до школи запізнився».

Я хотів би, якби знову став маленьким, пам'ятати, знати і вміти все, що вмію і знаю тепер. Тільки щоб ніхто не здогадувався, що я вже був великим. А я, наче нічого й не сталося, вдаю, ніби я такий хлопчик, як усі: є в мене тато й мама, і я ходжу до школи. Так було б найцікавіше, найліпше. А я б усе підмічав, і було б так смішно, що ніхто ні про що не здогадується.

Отож лежу я якось у ліжку, не сплю і думаю:

«Знав би, нізащо не хотів би ставати дорослим. Дитині в сто разів краще. Дорослі — нещасливі. Неправда, ніби вони роблять що хочуть. Нам ще менше дозволено, ніж дітям. У нас більше обов'язків, більше прикрощів. Рідше бувають веселі думки. Ми вже не плачемо — це правда, але, мабуть, лише тому, що плакати не варто. Ми тільки тяжко зітхаємо».

І я зітхнув.

Зітхнув тяжко, глибоко: нічого не вдієш. Ніхто ніякої ради не дасть. Ніколи я уже більше не буду маленьким. І не допоможуть тут ніякі жалі.

Та не встиг я зітхнути, як стало темно. Геть темно. Нічого не бачу. Тільки дим якийсь. Аж у носі засвербіло.

Рипнули двері. Я здригнувся. Показався якийсь маленький вогник. Як зірочка.

— Хто це?

А зірочка пливе в темряві — все ближче і ближче. Ось уже біля ліжка, вже на подушці.

Дивлюсь — а це ліхтарик. На подушці стоїть маленький чоловічок... На голові в нього високий червоний ковпак. Сива борода. Ага, гном. Тільки зовсім маленький — як палець.

— Я прийшов.

Гном усміхається, чекає.

І я усміхнувся. Бо подумав, що мені це сниться. Адже й дорослому, буває, насниться дитячий сон — навіть дивуєшся, звідки він узявся.

А гном каже:

— Ти мене кликав, от я і прийшов. Чого ти хочеш? Тільки швидше!

Не говорить, а якось цвірінькає, тихо-тихо. А я все чую й розумію.

— Ти мене сам викликав, — каже, — а тепер не віриш.

І помахує ліхтариком: праворуч-ліворуч, праворуч-ліворуч.

— Ти не віриш, — каже. — Раніше всі люди знали, що бувають чудеса. А тепер у чаклунів, гномів і відьом вірять тільки діти.

Помахує ліхтариком і головою похитує. А я навіть ворухнутись боюсь.

— Ну, назви якесь бажання. Спробуй. Невже тобі важко це зробити?

Я ворухнув губами, щоб спитати, а він уже здогадався, знає.

— Ти мене викликав Зітханнєм Нудьги. Багато хто думає, що заклинання — це неодмінно слова. Та ні ж бо, ні!

І головою хитає — ні, мовляв... Переступає з ноги на ногу. Кумедно так. І ліхтариком — то праворуч, то ліворуч. А я відчуваю, що вже засинаю. І широко розплющую очі, щоб не заснути. Бо заснути мені не хочеться.

— От бачиш, — каже гном, — бачиш, який ти впертий! Швидше, а то я піду. Мені довго не можна лишатись. Потім пошкодуєш...

А мені й хочеться назвати бажання, та не можу. Видно, так уже заведено на світі, що говорити легко, тільки коли тобі чогось не особливо хочеться, а от коли чогось дуже хочеш, то важко.

Бачу, що гном засмутився. Шкода мені його. Проте сказати нічого не можу.

— Ну, бувай,— каже.— А жаль...

І ось він уже йде. Тільки тут я швидко прошепотів:

— Хочу знову стати маленьким.

Він вернувся, закрутився дзигною — і просто мені в очі ліхтариком. І цвірінькнув щось, але я не розчув. Не знаю, як гном пішов. Тільки коли я вранці прокинувся, все пам'ятав.

З цікавістю розглядаюсь по кімнаті.

Ні, це мені зовсім не снилось.

Усе правда.

День перший

Я нікому не кажу, що був дорослим, вдаю, ніби завжди був хлопчиком і чекаю, що з цього вийде. Все мені якось дивно і смішно. Дивлюсь і чекаю.

Чекаю, коли мама відріже мені хліба, ніби я сам не можу. Мама питає, чи зробив я уроки. Кажу, що так, зробив, а як насправді — не знаю.

Все як у казці про Сплячу царівну, і навіть гірше. Бо царівна проспала сто років, але й усі спали разом з нею, а потім разом з нею прокинулись: і кухарі, і мухи, і вся обслуга, і навіть вогонь у каміні. Прокинулись такими ж, як були. А я прокинувся зовсім іншим.

Я глянув на годинник і відразу відвернувся, щоб себе не виказати. Бо, може, той хлопчик не знався на годинниках?

Цікаво, що буде в школі, яких я там зустріну товаришів? Чи помітять вони що-небудь, чи думатимуть, що я вже давно ходжу до школи? Дивно, що я знаю, до якої мені школи йти, на якій вона вулиці. Знаю навіть, що наш клас на другому поверсі, а я сиджу за четвертою партою, біля вікна. А поруч зі мною Гаєвський.

Іду, розмахуючи руками, марширую. Легкою ходою, виспаний. Зовсім не так, як коли був учителем. Роздивляюсь на всі боки. Вдарив рукою по бляшаній вивісці. Сам не знаю, навіщо я це зробив. Холодно, навіть пара з рота йде. Навмисне дихаю так, щоб було більше пари. Мені

спадає на думку, що я можу засвистіти як паровоз, і лочати пускати пару, і бігти, а не йти. Та я якось соромлюся. Ну, а, власне, чого? На те ж я й хотів стати маленьким, щоб мені було весело.

Та ураз якось не можна. Спершу треба до всього придивитись, і вже тоді.

Йдуть учні й учениці, йдуть дорослі. Я дивлюся, хто з них веселіший. І ці йдуть спокійно, і ті спокійно. Зрозуміло: адже на вулиці не можна пустувати. Та й не розворушилися ще. Я — інша річ: адже я всього один день як став дитиною, мені весело.

І якось дивно. Ніби я соромлюся чогось...

Дарма. Першого дня так і має бути. Потім звикну.

Іду я й раптом бачу величезного воза. А кінь ніяк його з місця не зрушить. Видно, погано підкутий — ноги ковзають. Гурт хлопчаків стоїть і дивиться. Зупинивсь і я.

«Зрушить чи не зрушить?»

Розтираю вуха, тупцяю, а то ноги мерзнуть, — швидше б уже віз покотив, тоді б усе скінчилося... А йти, так нічого й не побачивши, шкода. Кінь, можливо, впаде, як тоді впровається возій? Якби я був дорослий, то прийшов би байдуже мимо: мабуть, і зовсім не помітив би. А коли я хлопчик, мені все цікаво. Дорослі раз по раз нас штовхають, бо ми їм заважаємо. І куди вони так квапляться?

Ну гаразд. Віз нарешті рушив. І ось я приходжу до школи. Роздягаюся в своєму класі. А там уже говорять, що Вісла замерзла.

Сьогодні вночі.

Один каже, що це неправда. Сваряться. Точніше, не сваряться, а сперечаються.

— Дивіться на нього! Перший мороз, а в нього Вісла замерзла! Ну, сало, може, й пливе...

— А от у тім-то й річ, що не пливе.

— Не забивай нам баки!

Тут і інші хлопці втрутилися. Дорослий, мабуть, сказав би, що вони сваряться. І правда, один каже: «Ти дурень!», а другий йому: «Сам телепень!» Від Вісли перейшли до снігу. Випаде сьогодні сніг чи ні? Якщо дим з комина йде вгору — значить, снігу не буде. І по горобцях можна взнати, чи буде сніг. Хтось каже, що бачив барометр.

І знову:

— Дурню!

— Зате ти розумник!

— Брешеш!

— А може, це ти брешеш?

Участь у суперечці беруть не всі. Декотрі стоять, самі нічого не говорять, а тільки слухають.

Я теж слухаю і пригадую, що й дорослі ж у кондитерській часто сваряться: не через сніг, а через політику. Точнісінько так само. І так само кажуть:

— Б'юсь об заклад, що президент не прийме відставки!

А тут:

— Б'юсь об заклад, що снігу не буде!

Дорослі не кажуть «дурень», «брешеш» — сперечаються чемно, але теж галас зчиняють.

Стою я собі отак, аж тут влітає Ковальський.

— Слухай, ти приклади розв'язав? Дай переписати. У нас учора гості були. А вчителька, може, перевірятиме.

Я мовчки розкриваю сумку й дивлюся, що робиться в зошиті. Наче він не мій, а іншого хлопчика, який за мене вчора вивчив уроки.

Лунає дзвінок. І Ковальський не чекає, коли я йому дозволю, хапає зошит і мчить до своєї парти. І раптом мені спадає на думку, що коли він усе перепише точнісінько як у мене, вчителька може це помітити й подумає, що то я в нього скатав. Ще в куток мене поставить.

Стало мені смішно, що я в кутку стоятиму.

А Вишневський запитує:

— Чого смієшся?

— Так, згадалась одна річ,— кажу я й далі сміюсь.

А він:

— Божевільний. Сміється сам не знає з чого.

Я кажу:

— Зовсім я не божевільний. Може, й знаю, та тільки тобі говорити не хочу.

А він:

— Ти ба, які секрети!

І відійшов ображений.

Дивно, що я знаю, як їх усіх звуть: адже я бачу їх уперше й вони мене теж. Геть як у сні.

Аж ось заходить учителька, а Ковальський зошита не віддав. Я йому тихенько: «Ковальський, Ковальський!», а він не чує або вдає, що не чує. Вчителька каже:

— Ти чого крутишся? Сиди спокійно.

А я думаю: «Ну от і заробив перше зауваження».

А сиджу я неспокійно тому, що зошита в мене нема. Я заховався за учня, який сидить попереду, і чекаю, що буде.

Боюсь. Неприємно боятися. Якби я був дорослий, я б не боявся. Ніхто б прикладів у мене не списував. А коли я учень і товариш мене попросив, не міг же я йому відмо-

вити. Він би відразу сказав, що я егоїст, тільки про себе й думаю. Сказав би, що я хитрий — хочу, щоб учителька лише мене одного хвалила.

Мабуть, я вчитимусь краще за всіх, бо я ж уже один раз закінчив школу. Правда, призабув дещо, та одне діло пригадувати, а інше — вчити заново.

Вчителька пояснює граматичне правило, а я його давно знаю. Вчителька велить нам писати, а я — раз і написав. Написав і сиджу. Вчителька помітила, що я нічого не роблю, питає:

— А ти чого не пишеш?

Я кажу:

— Вже написав.

— Покажи-но, що ти там написав,— каже вчителька, і видно, що вона роздратована.

Я йду до вчительки й показую їй зошит.

— Так, добре, проте одну помилку ти все-таки зробив.

— Де? — питаю я, ніби дивуючись.

Я навмисно зробив помилку, щоб учителька не здогадалася, що я вже один раз кінчав школу.

Вчителька каже:

— Пошукай сам, де помилка. Якби ти так не поспішав, міг би зовсім добре написати.

Я вертаюсь на своє місце і вдаю, що шукаю помилку. Прикидаюся, що дуже зайнятий.

Доведеться мені виконувати завдання повільніше, але тільки спочатку. Потім, коли я вже буду найкращим учнем у класі, вчителі звикнуть до того, що я здібний.

Однак я починаю нудьгувати. Вчителька питає:

— Знайшов помилку?

Я кажу:

— Знайшов.

— Ану, покажи.

Вчителька каже: «Так, правильно». І лунає дзвінок.

Дзвінок — починається перерва. Перепочинок. Черговий виганяє всіх із класу й відчиняє вікна.

А мені що робити? Дивно мені здалося, що я гасатиму подвір'ям з хлопчачками. Але я пробую, не відстаю від решти!

Чудово, весело. Просто чудово!

Як давно я не бігав!

Коли я був молодим, то пускався навіть, бувало, навздогін за трамваем або поїздом. Іноді я пустував з дітьми у знайомих. Вдавав, що хочу їх спіймати, та не можу — тікають. Це коли я був молодим. Потім уже я за трамваем не поспішав. Не встиг на один — почекаю іншого. А коли

я жартома наздоганяв дитину, то ступлю кілька кроків, а потім тупаю ногами на одному місці. А вона біжить щодуху і тільки здаля озирається. Або бігає довкола мене, роблячи великі кола, а я кружляю на одному місці і вдаю, що зараз кинусь навздогін. Вона думає, що якби я захотів, то зразу б її спіймав, тому що я дорослий. А я не можу. Сили, правда, в мене є, проте серце зразу сильно калатати починає і духу бракує. По сходах я вже теж піднімався повільно, і якщо високо було, то відпочивав по дорозі.

А тепер мчу так, що вітер у вухах свистить і в обличчя б'є. Я спітнів, але дарма. Гарно, весело. Я навіть підстрибнув від радості й крикнув:

— Як чудово бути маленьким!

Але тут-таки злякався й озирнувся — чи не чув хто? Адже можуть подумати, що коли я так радію — значить, не завжди був маленьким.

Мчу так, що аж в очах миготить. Стомився. Та досить зупинитися на хвилину, відсапатись — як уже відпочив, і знову мчу далі.

Добре, що лечу як стріла, не те що раніше — човг-човг, плентаюся крок за кроком.

О добрий гноме, як я тобі вдячний!

Адже для дітей біг — як їзда верхи, учвал, «з вітром наввипередки». Нічого не пам'ятаєш, ні про що не думаєш, нічого не бачиш — тільки життя відчуваєш, повноту життя. Відчуваєш, що в тобі й навколо тебе повітря.

Чи наздоганяєш, чи тікаєш — все одно! Швидше!

Я впав. Розбив коліно. Боляче. Дзвінок.

Шкода. Ще б трохи. Ще б хвилинку.

— Хто швидше, я чи ти?

Нога вже не болить. Вітер знову шмагає в обличчя, в груди. Знову мчу стрімголов, щоб бути першим. Дивом не наштовхуюсь на дітей, долаю перешкоди. Поріг школи, хапаюся рукою за перила — і вгору по сходах. Не озираюсь, відчуваю, що лишив його далеко позаду. Перемога!

І з усього розгону у вузькому коридорі — бух на директора! Той мало не впав.

Я бачив директора, але зупинитись уже не міг. Геть як машиніст, шофер чи вагоновожатий.

Цієї хвилини я зрозумів, що дітей даремно звинувачують: вони не винні, — це випадок, нещастя, але не провина. Можливо, я й справді позбувся спритності? Боже мій, стільки років, стільки років!

Я міг би змішатися з юрбою дітей, тому що всі бігли. Але я ж тільки перший день учень.

І я, мов дурень, зупинився. Навіть не сказав: «Пробач-

те...» А директор схопив мене за комір і як струсоне! Аж голова в мене зателіпалась... І такий злий...

— Як тебе звуть, урвителью?

Я завмер. Серце так калатає, що слова вимовити не можу. Він знає, що я ненавмисне,— значить, повинен пробачити. Але, з іншого боку, так, з розгону, налетіти на директора... Адже він міг упасти, забитися. Я хочу щось сказати, проте весь тремчу і язик прилипає до горлянки. А директор знову струсонував мене й кричить:

— Будеш ти відповідати чи ні? Я питаю, як твоє прізвище?

А навколо вже юрба. Всі дивляться. І мені соромно, що таке збіговисько. Тут саме вчителька проходила, погнала всіх до класу. Я один лишився. Опустив голову, немов злочинець.

— Іди в учительську!

Я кажу тихо:

— Пане директор, дозвольте пояснити.

А директор:

— Ну, що там іще пояснювати! Чому зразу не відповідав, коли я прізвище питаю?

Я кажу:

— Соромно було: всі стоять, дивляться.

— А гасати як очманілому тобі не соромно? Прийдеш завтра з матір'ю.

Я заплакав. Сльози самі котяться, мов горох. І в носі умить стало мокро. Директор подивився, і, видно, йому мене шкода стало.

— От бачиш,— каже,— як погано пустувати, потім плакати доводиться.

Якби я зараз перепросив, він би вибачив. Але мені соромно просити вибачення. Мені хочеться сказати: «Покарайте мене, будь ласка, якимось інакше, навіщо маму засмучувати». Хочеться, та сказати не можу, сльози перешкоджають.

— Гаразд, іди до класу, урок почався.

Я вклонився, іду. В класі знову всі дивляться на мене. І вчителька дивиться. А Марильський мене ззаду підштовхує:

— Ну, що?

Я не відповідаю, а він знову:

— Що він тобі сказав?

Я розізлився. Ну чого він чіпляється, яке йому діло?

Вчителька каже:

— Марильський, прошу не розмовляти.

Певне, вчительці теж хотілося, щоб він дав мені спокій.

Видно, зрозуміла, що в мене горе,— за весь урок жодного разу не викликала.

А я сиджу й думаю. Мені багато про що треба подумати. Сиджу, не слухаю, не знаю навіть, про що говорять. А це якраз арифметика.

Діти підходять до дошки, пишуть, витирають. Вчителька взяла крейду і щось говорить, пояснює. Я гірше за глухого. Бо й не чую і не бачу. І навіть не вдаю, що розумію.

Вчителька, мабуть, відразу здогадалася, що я не слухаю. Либонь, добра, інша на зло викликала б. Тепер я розумію, чому в дітей, коли їм щось одне не вдається, то й інше не клеїться. Відразу віру в себе втрачаєш. А мало б бути так: один висварить, а інший похвалить, підбадьорить, утішить. Та й чи треба сваритись? Сам не знаю... Може, треба, а може, й ні.

А я як чинив, коли був учителем? Всяк було. Ну гаразд, я налетів на директора, і він схопив мене за комір. А що ще він міг зробити? Розгнівався, потім заспокоївся. Та ось чи пробачив?

Сказав: «Іди до класу».

І не знаю, чи приходили мені завтра з мамою, чи ні.

І ось я думаю.

Всього лише кілька годин я дитина, а як багато вже пережив. Двічі мені довелося відчувати страх: один раз, коли в мене Ковальський зошит узяв, вдруге — з директором. А з директором це ж іще не все, і я не знаю, як мені бути.

Зазнав же я сорому, коли мене, наче злодія, за барки тримали. Адже дорослого ніхто не хапає і не трясє, коли він ненароком когось штовхне. Правда, дорослі обережніші ходять, але все-таки іноді це з ними трапляється.

Але ж дітям не заборонено бігати? А якщо ні, то хто має бути обережнішим: я, малий хлопчик, чи досвідчений педагог?

Дивно, що мені ніколи це не спадало на думку, коли я був дорослим.

Всього лише кілька годин я дитина, і вже перші сльози. Та й тепер, хоча очі в мене сухі, на серці образа.

І це ще не все. Адже я і впасти встиг. Спускаю панчошу, дивлюся: шкіру на коліні зідрано — не до крові, але боляче. Точніше, не боляче, а пече. Спершу я цього не відчув, а тепер, коли сиджу ось так, і на душі мені гірко...

Всього лише дві години, як я учень, а вчителька вже зробила мені зауваження, щоб я не крутився і сидів спокійно.

А що було б, якби вона знала, що я дав списати при-

клади? Що було б, якби вона сказала мені: «Повтори»?

Я не слухаю. Нічого не слухаю. А в класі треба не тільки спокійно сидіти, а й знати, що робиться навколо.

Виходить, я і ошуканець, і неуважний, і бігаю мов очманілий, а все лише тому, що я — знову дитина. А якщо так, то, можливо, краще було лишатись дорослим?

І мені стало шкода того коня, котрий не міг зрушити воза, тому що був погано підкутий, а віз важкий, і в нього копита по льоду ковзали.

Я ще трохи подумав про коня, потім знову вернувся до своїх думок.

«А чи було мені краще, коли я був дорослим? Можливо, директор ще й пробачить. По коридору я тепер обережніше ходитиму. Може, й справді вночі випаде сніг? А я так сумую за снігом, наче він мені брат рідний».

Глянув я у вікно — сонця не видно, така завірюха. Не пам'ятаю, чи побились вони врешті об заклад щодо снігу. І я подумав, що в Америці дорослі теж люблять з будь-якого приводу битись об заклад.

Можливо, діти й справді не так уже й різняться від дорослих, тільки інакше живуть і прав мають менше?

А за вікном хмара ще більша стала, чорна. І мені спало на думку: «Дитина — як весна. То сонце визирне — і тоді ясно й дуже весело і гарно. То раптом гроза — спалахне блискавка і вдарить грім. А дорослі ніби завжди в тумані. Тоскний туман їх оточує. Ні великих радощів, ні великого смутку. Все якось сіро і серйозно. Бо ж я пам'ятаю. Наша радість і смуток налітають, мов ураган, а їхні — ледве плентають. Пам'ятаю».

Це порівняння мені сподобалось. Так, якби навіть я і міг знову змінитись, я волів би ще побути дитиною.

І так мені стало добре й спокійно, як буває, коли вийдеш увечері в поле, а вітрець лагідно лоскоче тобі обличчя — наче тхось рукою доторкнувся. А на небі зорі. І все спить. І тільки запах поля й лісу.

Швидко пролетів для мене цей час. Якщо я знову буду вчителем, то ніколи не стану викликати учня, з яким скоїлась біда. Нехай подумає, заспокоїться, відпочине.

Я навіть здригнувся, коли пролунав дзвінок.

І тут відразу почали чіплятися:

— Ти чому плакав? Що тобі директор сказав?

Дорослі не дозволяють битись. Вони думають, що ми б'ємося заради втіхи. Звісно, є і бешкетники — хлопчачки, котрі дужчі й зачіпають слабших. Ми їх уникаємо, обходимо, поступаємось. Та вони від цього тільки більше нахабніють. І, коли вже терпіти несила, доводиться нарешті їх

прочити. На щастя, таких небагато. Вони — наше прокляття. І смішно, що через них дорослі звинувачують нас усіх. Дорослі не знають, що таке забіяка, а забіяка й найсумирнішого може розлютити.

Ну, сталася біда. Кожен сам може здогадатися, що мені сказав директор, коли я його мало не перекинув. Навіщо питати: «Що? Як?»

І хоча б один. А від одного відчепився, другий підходить — і знову все спочатку. Адже бачить, що не хочу говорити. Я й не знайомий з ним, майже не розмовляю — і цей своєї:

— Це ти налетів на директора? Він, мабуть, велів тобі з матір'ю прийти?

Ні, не дадуть людині побути сумним. Лізтимуть, поки з сумного не зробишся злим.

Першому я відповідаю спокійно. Другому кажу:

— Відчепись.

Третьому:

— Не лізь!

Четвертого я відштовхую.

Тепер підходить Вишневський. Вранці він казав, що я божевільний, а тепер хоче, аби я йому все розповів.

— Ну що? Чого ти ревів? Дуже він тебе висварив? Треба було сказати, що тебе штовхнули.

— Сам бреш, коли хочеш, — кажу я.

І тієї ж миті пошкодував про це.

— Ти ба, який правдолюб! Гляньте, хлопці, який святий знайшовся!..

Я хочу піти, а він не пускає.

— Стривай, куди поспішаєш?

Йде поруч і підштовхує.

Я взяв та й пхнув його. А він ще більше розійшовся:

— Не пхайся, школа не твоя. Думає, як його вчителька похвалила, що одну помилку зробив, то він уже й хвоста може розпускати.

Першої хвилини я навіть не зрозумів, що він там меле. Потім тільки збагнув.

Я вже підходжу до дверей, а він не пускає:

— Малятко, — каже. — Наплакалось немовлятко. Розпихицькалося дівчаточко.

І брудною лапою лізе мені до обличчя.

Я замахнувся. Він сильний, цей Вишневський. Але я до того розізлився, що мені однаково — хай буде що буде. Якби діло дійшло до бійки, було б йому непереливки.

А що сказав би директор, якби випадком проходив повз мене? Звичайно, що винен я. Один раз уже попався, а те-

пер знову. Він мене відразу запам'ятав. Коли б сталося щось, відразу вся провина на мені. Тому що я бешкетник. «Я тебе знаю. Це вже не вперше».

Коли я був учителем, я теж так казав.

Аж ось заходить учителька: перевірити, чи всі вийшли з класу.

— Виходьте, діти! Трохи побігайте.

А він, безсоромний, іще скаржиться:

— Пані вчителько, я хотів вийти, а він мене не пускає.

Мені стало до того гидко, хоч плюнь.

— Ну, йдіть, ідіть!

Він примружив одне око, скривив рота і, наче блазень, широко розставляючи ноги, вийшов з класу. Я за ним.

У двір я не пішов. Чекаю, коли скінчиться перерва.

Підходить Мундек. Подивився на мене й каже ти-хенько:

— Хочеш, підемо пограємось?

Я кажу:

— Ні.

Він іще постояв, подивився, чи не захочу я з ним заговорити.

Цей — інша річ. Я йому кажу: так, мовляв, і так.

— Не знаю, пробачив чи ні.

Мундек подумав.

— А ти дізнайся. Це він зі злості так сказав. Зайди в учительську, спитай,— певне, забув уже.

А потім був урок малювання.

Вчителька сказала, щоб кожен малював що хоче: який-небудь листок, або зимовий пейзаж, або ще щось.

Я беру олівець. Що б його намалювати?

А малювати ніколи не вчився. Коли був дорослим, теж не дуже вмів. Загалом у мій час недобрі були школи. Суворі, нудні. Нічого там не дозволяли. Таке все було чуже, так було холодно й душно, що, коли мені потім снилася школа, я завжди прокидався в холодному поту. І завжди був щасливий, що це сон, а не правда.

— Ти ще не починав? — питає вчителька.

— Думаю, з чого почати.

А у вчительки малювання біляве волосся й добра усмішка. Вона подивилася мені в очі й каже:

— Ну, думай, може, і придумаєш що-небудь гарне.

І, сам не знаю чому, я сказав:

— Я намалюю школу — як раніше було.

— А ти звідки знаєш, як було раніше?

— Тато розповідав.

Довелось мені збрехати.

— Добре,— каже вчителька,— це буде дуже цікаво.

Я думаю:

«Вийде чи не вийде? Дарма, адже й інші хлопчачи не такі вже великі художники».

Малюю я кепсько, ну то й що? У найгіршому разі — посміються. То й нехай сміються...

Є такі картини, які з трьох картин складаються: одна посередині, а дві обабіч. Усі вони різні, але складають одне ціле. Така картина називається триптих.

Я розділив сторінку на три частини. Посередині намалював перерву. Хлопчачи ганяються один за одним, а один щось накоїв — учитель скубе його за вухо, він виривається і плаче.

А вчитель його міцно за вухо тримає й лупить щосили по спині, неначе шпіцрутеном. Хлопчина трохи підняв ногу й ніби висить у повітрі. А решта навколо стоять, голови похнюпили, нічого не говорять — бояться.

Це посередині.

На картині праворуч я намалював урок — як учитель б'є учня лінійкою по руках. Сміється один лише підлабузник з першої парти, а іншим шкода.

На картині ліворуч — шмагають справжньою лозиною. Хлопець лежить на лаві, сторож тримає його за ноги. А вчитель каліграфії з борідкою підняв угору руку, в руці — лозина.

Отака похмура картина, наче все це в тюрмі. Я навмисне дав темне тло.

Згорі я надписав: «Триптих, стара школа».

Коли мені було вісім років, я ходив до цієї школи. Це була моя перша початкова школа, називалась вона підготовча.

Пригадую, одного хлопчика відшмагали. Бив його вчитель каліграфії. Не знаю тільки, чи вчителя звали Кох, а учня Новацький, чи учня Кох, а вчителя Новацький.

Страшенно я тоді боявся. Мені здавалося, що, коли скінчать його бити, схоплять мене. І нестерпно соромно було, бо його били по голому тілу, слустивши штани. І це — при всьому класі, на уроці каліграфії.

Гидко мені потім було дивитись і на хлопця, і на вчителя. І коли хтось гнівався чи гримав, мені здавалося, що зараз почнеться ексекція.

Той Кох чи Новацький був хлопцем непорядним. Одного разу він чергував і, замість намочити ганчірку під краном, взяв і напудив на неї. А тоді ще й хвалився, усім розповідав про це.

Учитель зайшов, звелів витерти брудну дошку. Ніхто

не захотів. То він розізлився і сам узяв ганчірку. Вже не пам'ятаю, чи сміятись усі почали, чи як, досить того, що йому все розповіли. За це винуватець і дістав лозини.

Я був тоді зовсім маленький і ходив до тієї школи недовго. Але я бачу все так ясно, ніби це було вчора. І відчуваю все так само.

І ось я малюю. Олівець так і бігає по паперу. Мені навіть дивно.

Голівки в учнів виходять маленькі, проте я стараюсь, щоб усі вони були різні й кожне обличчя мало свій вираз. І щоб усі учні були в різних позах: один сперся на лікоть, другий трохи підвівся. Себе я теж намалював, тільки не в першому ряду.

Малюю, а вуха в мене так і горять: жарко, і ніби когось наздоганяю.

Це я малював з натхненням.

Адже я був уже один раз дорослим і знаю, що називається натхненням. У Міцкевича, коли він писав «Імпровізацію», було натхнення. Проповідники теж з натхненням свої проповіді виголошували.

Натхнення — це коли важка робота стає раптом легкою. І тоді дуже приємно малювати, писати, витинати, що-небудь майструвати. Все тоді виходить, а ти навіть і сам не знаєш, як ти це робиш. Ніби все само собою робиться, ніби хтось за тебе працює, а ти тільки спостерігаєш. А коли скінчиш, дивишся — немовби це не твоя робота. І стомився, і задоволений, що так добре вийшло.

Коли приходять натхнення, то не помічаєш навіть, що діється довкола.

По-моєму, діти часто працюють з натхненням, тільки їм заважають.

Приміром, розповідаєш що-небудь, або читаєш, або пишеш. І виходить добре. Чи зразу розв'язав задачу. Навіть може вийти якась помилка, та все-одно це не помилка або помилка дуже маленька. А тут раптом перервуть, примусять виправити, повторити, щось іще додадуть, розтлумачать. І вмить усе пропало. Ти злишся, тобі вже й продовжувати не хочеться, і нічого не виходить.

Натхнення — це ніби розмова людини з богом. І ніхто не має права втручатися. Тому що в цей час вона має бути сама, нічого не бачити, не чути.

Так було й зі мною. Вчителька стоїть біля моєї парти й дивиться, як я малюю, а я й не помічаю. Знай собі малюю. Тут рисочку додаю, там цяточку, і виходить усе краще й краще.

Вчителька, мабуть, довго так стояла, тільки я цього не знав.

А я подивлюся здаля на малюнок і знову щось підправляю, та все обережніше. Бо якщо надто багато підправляти, можна все зіпсувати. Я стомився. І раптом відчув, що на мене дивляться. Підняв голову, а вчителька усміхнулась і погладила мене по щці.

Я не люблю, коли мене хтось гладить чи доторкається. Але рука у вчительки була прохолодна і м'яка. І я теж усміхнувся.

Вчителька питає:

— Звідки ти знаєш, що це триптих?

— Знаю, я на картині бачив, на листівці, в костьолі.

Я збиваюсь і червонію чимраз більше. А вчителька питає:

— Можна?

Я подаю їй зошит і кажу:

— Прошу.

Вчителька оглядає мої давні малюнки і цей, останній. А Вишневський зіскочив зі своєї парти і теж носа суне, каже:

— Триптих.

Я злякався, що вчителька почне мій малюнок хвалити і всім показувати. Невже вона не розуміє, що серед стількох дітей завжди знайдеться один заздрісник чи якийсь блазень, який буде потім чіплятись і висміювати? І вчителька, видно, зрозуміла це, тому що звеліла Вишневському сісти на місце, а мені сказала тільки:

— Ну, тепер відпочинь.

Закрила зошит і обережно поклала переді мною на парту.

Обережно, акуратно.

Я тієї ж миті подумав, що якби я знову став учителем, то не кидав би зошити на парту, коли неправильно написано, не перекреслював би жирною рисою, що аж чорнило бризкає. Я клав би їх так само обережно, акуратно, як ця вчителька.

Відпочивав я недовго: урок скінчився. Мені треба йти в учительську. Але в дверях учительської стоїть директор, і я зупинився. І вчителька поруч стоїть. Хтозна, що мені казати. І сторож підходить...

Я вже двічі починав: «Будь ласка, пане директор...», але знаю, що директор не чує, бо я промовив тихо. Страх як неприємно, коли тобі треба щось сказати, а почати соромно.

Вони розмовляють про якісь там свої справи, а я на-

віть нічого не чую. Нараз директор звертається до мене:
— Іди в шостий клас і подивися, чи там глобус. Та мерщій, кулею!

І тільки він глянув на мене, як, видно, все пригадав, бо сказав:

— Та дивись. Не налети на когось по дорозі!

Прибіг я в шостий клас, а діти мені кричать:

— Гей, вимітайся, чого приліз?

— Глобус у вас?

— Ти ба, чого захотів!

І виштовхують. Я поспішаю, а вони ще штовхаються. Я вирвався і кажу:

— Директор питає.

А один не розчув і репетує:

— Ти ще тут? Забирайся, щеня, поки цілий!

Я не знав, що робити. Знову кричу:

— Директор!

— Що — директор?..

— Питає, чи глобус у вас?

— Нічого у нас немає, ясно?

Ляснув мене рукою по голові й грюкнув дверима перед самим носом.

Я вертаюсь до вчительської, а що казати, не знаю.

— Вони сказали, що нема.

На щастя, один учень саме несе глобус. І сердиться, що знову поламають. Порозумітися з директором немає ніякої змоги, а відкладати не хочеться. І я у відчаї потягнув за руку учительку. Не потягнув, а ледь тільки доторкнувся і кажу тихенько:

— Пані вчителько...

Вона почула. Відійшла зі мною вбік, нагнулася:

— Ти чого?

І тут я сказав зовсім тихо:

— Попросіть, будь ласка, директора, щоб він маму не викликав.

Так тихо сказав, ніби на вухо. Незручно бути маленьким. Весь час треба задирати голову... Все відбувається десь нагорі, над тобою. І відчуваєш себе якимсь розгубленим, кволим, нікчемним. Може, тому ми любимо стояти біля дорослих, коли вони сидять,— так ми бачимо їхні очі.

— Чому директор викликає твою маму?

Мені соромно сказати. Неприємно розповідати таку дурницю. Я опустил голову, а вчителька нагнулася ще нижче.

— Адже якщо я не знаю, я й просити не можу. Ти дуже наколобродив?

‘Я кажу:

— Ні.

Та я й сам не знаю, чи так це.

— Ну, розкажи.

Можливо, ми тому неохоче розповідаємо про щось дорослим, що вони завжди кудись поспішають. Завжди здається, що все це їх не стосується, що вони просто так скажуть що-небудь, аби відкараскатися, відчепитися швидше. Та й правда, у них свої справи, а в нас — свої. От ми й стараємося завжди розповісти коротко, щоб не забивати їм голову. Ніби наша справа не така вже важлива, нехай тільки скажуть: так чи ні.

— Я біг по коридору. І налетів на директора.

— І вдарив його?

— Ні, тільки рукою вперся йому в череву.

— В живіт,— поправила вчителька.

І усміхнулась.

А за хвилину все вже було залагоджено. Я подумав: «Дякую»,— і пішов до класу. Навіть не вклонився. Це, мабуть, було нечемно. Та нехай, дарма. Аби тільки знову сісти за парту, щоб швидше все це скінчилося.

А на останньому уроці вчитель читав про ескімосів. Зима в них триває півроку, а оселі вони будують із снігу. Такі хатини називаються «іглоо». Можна і вогонь всередині розпалювати, але має бути завжди холодно, бо розтане житло.

Коли я був дорослим, я вже знав усе це про ескімосів і, можливо, навіть більше. Та мені якось було не до них. Я навіть жодного разу не подумав про те, чи є вони насправді. Тепер інша річ. Тепер мені їх шкода.

Хоча очі в мене відкриті й дивлюсь я на вчителя, а бачу безкраї крижані поля — тільки лід і сніг. Жодного кушика, жодного деревця. Ні сосни, ні білинки. Нічого. Тільки лід і сніг. Потім настає ніч. Вітер, пільма, іноді лише північне сяйво. І я відчуваю цей холод і цю нудьгу. Бідолашні ескімоси, холодне в них життя! У нас найбідніший хоч на сонечку може погрітись.

Коли вчитель читав, так тихо було. Лише один раз позаду хтось зашепотів. Учитель навіть і не глянув на нього, але ми озирнулись. Якби й знайшовся дурень, якого б це не обходило, він не насмілювався б заважати. Нехай би тільки спробував!

Приносили діти так і вп'ялися очима в учителя, навіть кліпнути бояться. Мабуть, теж бачать перед собою вічні крижані поля.

Шкода, що географія була не перед уроком малювання. Я б тоді краще намалював. Я намалював би очі дітей.

Правда, коли того учня карали лозиною, діти дивились інакше. Зараз у їхніх очах мрійливий вираз, а тоді був жах.

Я дістаю зошит для малювання, роздивляюся свій триптих і перестаю слухати. Стомився я від переживань за цих нещасних ескімосів.

Добре, що я знову маленький. І добре, що я не ескімос чи китаєць. Скільки дітей страждають на світі. Циганчата, китайці, негри. Дивно влаштовано світ. Отак народишся негром, і потім до смерті ним лишаєшся. А що вдієш?

Раптом у класі зчинився шум. Що таке? Всі кричать, сперечаються. Я не зразу здогадався, про що читав учитель. Мабуть, про те, як полюють на моржів і тюленів.

Усі про щось запитують. Один хоче знати одне, другий — інше. Навіть з-за парт повибігали. Учитель каже, щоб усі сіли, що він через крик нічого не чує і, поки всі не заспокояться, відповідати не буде. А діти не можуть заспокоїтись, бо кожному кортить знати все детально.

— А хліб ескімоси їдять? А чому вони не поїдуть туди, де тепліше? А чи не можна їм збудувати цегляні оселі? А хто дужчий, морж чи лев? А може ескімос замерзнути до смерті, якщо заблукає? А вовки там є? А читати вони вміють? А чи нема серед них людоджерів? Чи люблять вони білих? Чи є в них король? Звідки вони беруть цвяхи для санчат?

Один розповідає, як його дідусь одного разу взимку заблукав у полі. Другий — про вовків. Кожен кричить, щоб решта сиділи тихо, бо він сам хоче сказати чи запитати щось важливе.

Якщо людині до чогось нема діла, вона може й почекаати. А до ескімосів дітям ще й як є діло. Адже вони хвилину тому ніби самі жили на краю землі, на самісінькому полюсі, і тепер хочуть знати, як живуть їхні близькі, знайомі, родичі, які там лишились і яким погано. Прагнуть їм допомогти.

Коли раніше висилали в Сибір політичних в'язнів і хто-небудь звідти повертався, то матері, сестри й наречені теж розпитували, яке там життя, що вони там роблять, вернуться колись чи ні? Бо ж із листа небагато можна дізнатися.

І з книжки так само. Вчитель повинен ще раз сам розповісти все, що йому відомо про моржів, про сніг, про оленів, про північне сяйво. А дещо й повторити. Тому що діти від хвилювання не все чули.

Для вчителя це четвертий урок, четверта година роботи в школі, а для класу — звістки з далекого краю від дорогих людей. І вчитель стомився, і ми — тільки по-різному.

І ось наростає роздратування. З нього досить, а ми хочемо ще!

Вчитель майже розсердився. Погрожує, що нізачо ніколи нічого не читатиме.

Ніколи!

На хвилину стало тихіше, хоча ніхто й не повірив. Якби він сказав «тиждень», а то — «ніколи». А якийсь дурень починає блазнювати.

— Е, ні, пан учитель не такий лихий! Вони — йолопи, що галасують, але хлопці непогані!

Ніби й заступається, проте відразу видно, що хоче вчителя із себе вивести, щоб скандал вийшов. І вчитель розкричався. Завжди один такий знайдеться. Чи йому ні до чого діла немає, і він навіть не любить, коли урок цікавий, тому що тоді в класі має бути тихо,— адже всі слухають. Чи просто на зло заважатиме, бо йому саме в цей час щось не сподобалося.

Вчитель уже дивиться, кого б вигнати за двері, вже глянув на годинник, бо хоче, щоб швидше все це скінчилось. І всім стає неприємно. Навіть сам учитель шкодує, що все так вийшло, тому що знає: слухали його добре. І він стримується, витискає з себе усмішку й каже:

— Ну, ти там, ораторе, повтори, про що я читав.

Починається звичайний урок: учитель запитує, а клас нібе німе. І вчитель думає, що ми нічого не знаємо, просто дурні хлопчиська.

Коли я був дорослим, чим ближче мене щось торкалося, тим легше мені було про це говорити. А в дітей, видно, інакше. Якщо тебе щось дуже хвилює, то відповідати важко, хоч би ти навіть і знав. Діти нібито соромляться, що скажуть не так, як відчувають. На жаль, у школі треба відповідати казенно, на оцінку, чи добру чи погану, а не так, як відчуваєш насправді.

Урок скінчився нудно, і лише на перерві ми по-справжньому розговорилися про ескімосів. Один запам'ятав одне, другий — інше. І хлопці сваряться:

— Так учитель читав.

— Неправда!

— Ти, може, гав ловив, коли читали?

— Сам ти ловив.

Закликають свідків.

— Правда, вчитель читав, що вікна роблять з криги?

— Правда ж, тюлень — риба?

— Ну гаразд, питаємо вчителя!

Певне, кожен, як і я, замислився в якомусь місці й по-

тім уже не міг наздогнати. Тому кожен пам'ятає щось своє. І лише весь клас разом знає все.

Тепер хлопці гратимуться в ескімосів десь на сходах чи у дворі й розкажуть про них тим, хто не був на уроці, і ще від себе вигадують, щоб було цікавіше.

Додому я вертався з Мундеком.

Вулиця мені тепер видається надзвичайно цікавою. Все цікаве: і трамваї, і собака, і солдат, що проходить мимо, і крамниці, і вивіски на крамницях. Усе нове, незнайоме, ніби шойно пофарбоване. Не те що незнайоме, бо ж я знаю, що це трамвай, але мені ще хочеться знати, парний у нього номер чи непарний.

— Давай вгадувати, який буде перший трамвай — парний чи непарний і менше чи більше сотні?

От і є розвага.

Солдат — отже, треба подивитись, які в нього нашивки: піхотинець він чи артилерист.

Майстер порається з телефоном, робітники лагодять каналізацію. Ну як не зупинитися — може, станеться щось цікаве?

Про все приходять у голову нові думки. Дорогою нам зустрівся багато собак. Один облизав носа язиком.

— Собакам не треба носовичків, вони язиком обходяться.

Хочеться й собі спробувати.

Я намагаюся дістати язиком носа. Мундек радить:

— Ти притисни носа пальцем.

Я кажу:

— Пальцем — це не штука.

А він:

— А ти спробуй.

Мимо проходить жінка й каже:

— От дурні, язики повисолоплювали.

Нам стає соромно: ми зовсім забули, що повз нас люди йдуть і дивляться.

Якби ця жінка знала, про що ми розмовляємо, вона б не здивувалась, тому що це ж була перевірка, чи обов'язково людям потрібні носовички, наскільки довший язик у собаки, і як людина може обійтися без носовичка. Ми хотіли все це випробувати, а тому, хто не чув нашої розмови, здається, що ми дурні.

Одного разу, коли я був іще дорослим, я поспішав на поїзд. А тут вітер знявся і курява просто в лице. Не знаю, валізу мені тримати, чи капелюха, чи очі затуляти. Я злюся, поспішаю, боюся запізнитися, бо ж іще квиток купити треба, а перед касою може бути товкотеча.

А тут хлопці задом наперед біжать — трое їх було. Регочуть, раді, що вітер їх підштовхує. А один мені просто під ноги. Я хотів відступити вбік, а він за валізу зачепився. Я на нього гримнув — з глузду, мовляв, з'їхав, чи що, людям заважає. Але ж і я йому перешкодив. Хто їх там знає, у що вони гралися, що вигадали! Може, він був повітряною кулею чи кораблем під вітрилами, а моя валіза — підводним рифом. Для мене вітер — неприємність, для нього — радість! От і виходить, що діти заважають дорослим, а дорослі — дітям.

Коли я вперше був маленьким, любив ходити вулицею із заплющеними очима. Скажу собі: «Пройду десять кроків із заплющеними очима». Якщо вулиця безлюдна, закрию очі на двадцять кроків і нізачо раніше не відкрию. Спершу йду швидко, великими кроками, а потім повільніше, обережніше. Не завжди це вдавалось. Один раз я звалився в канаву. Тоді ще в канавах вода текла; це тепер каналізація — канали й труби в землі. Отож я попав у канаву й підвернув ногу, — цілий тиждень боліла. Вдома я нічого не сказав, навіщо говорити, якщо все одно не зрозуміють?! Скажуть, що вулицею треба ходити з розплющеними очима. Кожен це й так знає, але ж один раз можна спробувати.

Іншого разу я телепнувся лобом об ліхтар і набив собі гудзя; добре, що в шапці був. Якщо хоч один крок піде косо, то міняється весь напрямок і тоді вже неодмінно або на ліхтар налетиш, або на перехожого. Коли на когось налетиш, то один тільки відсунеться і нічого не скаже або пожартує весело, а другий як звір накинеться:

— Осліпнув, чи що, не бачиш?

І так люто подивиться, ніби ладен тебе з'їсти.

Якось — я тоді був уже великим хлопцем, років п'ятнадцять мені було, — йду, а двоє дівчишок наздоганяють одна одну, боком якось біжать і просто на мене. Відступити було вже пізно, я нахилився, розставив руки — вони так боком до мене і влетіли. Дивляться злякано. У однієї очі голубі, у другої — чорні, сміхотливі. Я хвилинку притримав їх, щоб не втратити рівноваги. Одна крикнула: «Ой!», а друга сказала: «Вибачте». Я кажу: «Прошу». І дівчатка випурхнули. Відбігли, озирнулись і сміються. А одна налетіла на якусь даму. І та її так відштовхнула, що дівчинка аж заточилась. Брутально так.

Адже потрібні на світі діти — і саме такі, якими вони є.

Я кажу:

— Мундеку, давай побіжимо наввипередки з трамваем?

Ми стоїмо якраз біля зупинки.

— Давай. Хто швидше — трамвай чи ми. До рогу.

— До рогу.

Спочатку це легко, тому що трамвай іде повільно. Та ось ми вже мчимо бруківкою, поряд з тротуаром, де візники їздять.

Перешкодили дροжки. Ми програли.

Він каже:

— А я перший!

— Це не штука, у тебе пальто розстебнута.

— А тобі хто не давав? Ти теж міг пальто розстебнути.

Забув! Скільки років не бігав наввипередки з трамваем, відвик.

— Ну гаразд,— кажу,— давай ще раз, я теж розстебнуся.

Але він більше не хоче. Каже, черевики рвуться. А мені б тільки бігти та бігти. Я радий, що не стомлююсь. Адже засапався і серце калатало, а зупинився на хвилинку — і вже відпочив. Від дитячої втоми не зморишся.

Говоримо про те, як навчитися на ходу заскакувати до трамвая. Загалом небезпека невелика, треба тільки вміти. Спершу біжиш за трамваем на відстані, потім наближаєшся і торкаєшся його рукою. Отоді вже й заскакуєш. Коли навчишся добре, тоді можна й зістрібувати. Тільки не на повному ході, а коли трамвай рушає. За місяць можна навчитись. І краще на причепному вагоні, тоді як і впадеш, то під колеса не потрапиш. І треба дивитися, чи ззаду не їде машина.

Дорослі теж ноги ламають.

Говоримо про нещасливі випадки.

Я сказав:

— У мій час машин не було.

Він глянув із здивуванням.

— Як це — не було?

— Ну, не було,— кажу я із злістю: прикро, що в мене так вирвалося.

Зупинились біля стовпа з оголошеннями.

Кіно йде «Муки кохання».

— Ти хотів би подивитись?

Мундек скривився.

— Не знаю. Про кохання всі картини нудні. Або цілуються, або по кімнатах ходять. Іноді тільки хто-небудь вистрелить. Я більше про сищиків люблю.

— А ти хотів би бути сищиком?

— Ще б пак. Гнатися по дахах, через паркани, з браунінгом:

Ми читаємо циркову афішу.

— Найбільше я люблю цирк.

Стоїмо отак, теревенимо, потім ідемо далі.

— А завтра п'ять уроків.

— Природознавство.

— Хоч би вчителька ще щось розповіла про тюленів і про білих ведмедів.

— А ти хотів би бути білим ведмедем?

— Ще й як!

— Але ж ведмеді незграбні.

— Нічого не незграбні, це тільки так здається. Та найкраще бути орлом. Злетів би на найвищу скелю, вище хмар, і сидів би там, самотній і гордий.

Мати крила куди приємніше, ніж літати на літаку. Двигун може зламатись, ангари потрібні, бензин, і не скрізь можна приземлитись. Треба його чистити, потім розгін брати. А крила, якщо не літаєш, згорнув, та й годі.

Якби в людей були крила, потрібен був би інший одяг. На сорочці ззаду робили б отвори, і крила тримали б зверху або під піджаком.

Идуть собі двоє хлопчаків і розмовляють. Ті самі, котрі хвилину тому вистромляли язики, щоб облизати носа, ті самі, котрі щойно бігали наввипередки з трамваем. А тепер вони гомонять про крила для людства.

Дорослі думають, що діти вміють тільки пустувати й молоти дурниці. А насправді діти заглядають у віддалене майбутнє, обговорюють його, сперечаються про нього. Дорослі скажуть, що в людей ніколи не буде крил, а я був дорослим і стверджую, що в людей можуть бути крила.

І ось ми бесідуємо про те, як приємно було б літати до школи і зі школи. Полечу, а коли стомлюся, пройдуся пішки. То крила відпочивають, то ноги.

Можна було б і з вікна висуватись, і на даху посидіти, і до лісу полетіти на екскурсію. Над містом ми летимо парами, а за містом — усі в різні боки. У лісі можна йти куди хочеш, а збився з дороги — злетів угору й подивився, куди прямувати. Не заблукаєш.

— Правда, Мундеку, добре було б?

— Авжеж, добре.

І очі в людей натренувалися б. І ми говоримо про те, що прилітають же птахи в свої села, на свої старі гнізда. Ні атласів, ні компасів у них немає, але ж знаходять дорогу, незважаючи на моря, гори й річки. Розумні птахи, розумніші від людини. А людина ж над усім панує, всі її слухаються.

— Може, це тому так, що вона вбиває все найкраще, а не тому, що сама найкраща.

Ми задумались, а тут саме проходить повз них якийсь хлопець, здоровий такий лобуряка, і здирає в мене з голови кашкета. В руках у нього палиця, він нею за козирок і підчепив.

Я підскочив до нього:

— Чого лізеш?

— А що я тобі зробив? — відповідає він здивовано.

— Кашкета зірвав.

— Якого кашкета?

Бреше в очі й нахабно сміється.

— Може, не ти зривав?

— Звичайно, ні! Дивись, он у нього твій кашкет.

А Мундек підняв кашкета й чекає, що далі буде.

— Кашкет у нього, а зірвав ти!

— Мотай, шмаркачу! Дуже мені треба твого кашкета зривати! Що, у мене іншого діла немає!

— Видно, немає! Хуліган! Спокійно пройти не дає.

— Гей, ти, тихіше з «хуліганом». А то, дивись, зробиш!

І тицьнув мене своєю палицею просто в підборіддя.

А я — хап цю палицю і зламав.

Він до мене. Я стою.

— Віддай мені паличку або плати.

І нахиляється.

Він вищий за мене, тому я трохи підскочив та й — лусь його кулаком по лобі. Мало кашкета йому не збив.

І ноги на плечі. Мундек за мною.

Ну й чесали ж ми!

«Ось тобі, — думаю, — більше не чіплятимешся, бо й малий теж може дати здачі. Халамиднику!»

Попервах він погнався був за мною, та побачив, що не на такого напав, і відстав.

Ми зупинилися, сміємось.

Хвилину тому я був такий злий, що в мене в очах потемніло. А тепер знову весело. Я зчищаю рукавом грязюку з кашкета.

А Мундек каже:

— Навіщо ти його займав?

— Хто займав, хіба не він?

— Так, але ж він більший за тебе.

— Більший, то, виходить, нехай над людьми знущається?

— А як завтра тебе впізнає й відколошматить?

— Не впізнає. Чому це він мене впізнає?

Але Мундек має слухність. Тепер я мушу остерігатися.

Ну де це чувано, щоб серед білого дня на людній вулиці кашкети з голови зривати? Якби в дорослого, то тут таке б зчинилося — юрба, поліцейський. А в дитини — хоч би тобі що! Серед дітей теж є хулігани, але нас від них ніхто не захищає, нам ніхто не допомагає — ми самі маємо давати ради.

Стоїмо на розі, і розлучатися шкода. Адже ми говорили про щось дуже важливе, тільки цей тип нам перешкодив. Приємна була дорога: гра, розмова, пригода.

Тепер я йду сам, повільно, і намагаюся весь час ступати на середину кам'яної плити. Неначе в класи граюсь. Це не важко, якщо не треба обминати перехожих, а от зробити крок убік і не наступити на лінію не завжди вдається.

Рахунок до десяти: якщо буде більше, то програв. Один раз не вийшло, два рази, три, чотири... Мені ще треба шість разів, п'ять... Я боюсь, але такий страх у грі приємний.

Всього вісім разів став я на лінію й заходжу у ворота. Тільки ще кицьку шугнув біля крамниці. Кицька у ворота — я за нею. Вона стрибнула вбік і дивиться, кумедно піднявши лапу.

— Викликали тебе? — питає мама.

— Ні.

Я поцілував їй руку з почуттям. Мама на мене подивилась і по голові погладила.

Я радий, що директор пробачив мене, та ще більше радий тому, що в мене знову є мама.

Дітям здається, що дорослому мама не потрібна, що тільки дитина може бути сиротою. Чим старші люди, тим рідше бувають у них батьки. Але і в дорослого багато таких хвилин, коли йому сумно без матері, без батька, коли йому здається, що тільки батьки могли б його вислухати, порадити, допомогти, а якщо треба, то й пробачити чи пожаліти. Виходить, і дорослий може почуватися сиротою.

Ну от. Пообідав, а тепер що робити? Піду-но я у двір. Там Фелек, Міхал, Вацек.

— Давайте гратись у полювання.

Міхал вистругав револьвер, пофарбував чорнилом у чорний колір, понабивав цвяшків. І де він таких цвяшків роздобув, із золотими головками, ну, не із золотими, з блискучими, мідними? Міхал назвав його «Переможний револьвер». Він одержав його на полі битви в нагороду за

доблесть. Сам генерал дав за подвиг. Після бою весь полк вишикувався в шеренгу. Грає оркестр, прапори, гримить «ура» — парад, а потім генерал каже:

«Цей револьвер, здобутий моїм прадідом у турків, передавався у спадок від батька до сина. Двісті років пробув він у нашому роду. А тепер, оскільки ти мені врятував життя, нехай він служить тобі».

Так розповідає Міхал.

Один раз сказав, що діло було під Віднем, вдруге — під Цецорою, втретє — під Грюнвальдом. Та це не так важливо. Тепер, коли я знову став дитиною, мені здається, важливіше не те, що людина знає, а те, що вона відчуває.

Коли я був учителем, я думав інакше.

Ну от, значить, Міхал буде мисливцем, Фелек — зайцем, ми з Вацеком — гончаки.

Вирішили це не зразу. Спершу думали гратися в розбійників, а я пропонував в експедицію до ескімосів.

Не часто буває, щоб усі вмить на одному погодились. Іноді комусь узагалі не дуже хочеться гратись, а треба йому поступатись, а то він зовсім роздумає. В ескімосів діти не хочуть, тому що снігу нема, а в розбійників Міхал не згоден.

— Коли ми того разу гралися, ви мені рукав відірвали.

Не відірвали, а просто він був погано пришитий. От нитки й лопнули. Бо Міхал був небезпечним розбійником, а ми його тягли з льоху на страту. Міхал пручався і міг утекти, де вже тут було про рукав думати!

Гра в зайця куди спокійніша, і коли вона вдається, то теж може бути дуже цікавою.

Найважливіше — з ким гратись. Є такі відчайдушні, що вже заздалегідь знаєш: усе скінчиться якимсь нещастям. Такий ні з чим не порахується, йому б тільки виграти. Весь час треба пильнувати. Доводиться його приймати, а то він навмисне заважатиме, але наперед ставиш йому умови. А ще неприємно гратись із сварливими: вони тільки що — одно сваряться або ображаються. Хлопці загалом менше ображаються, а от дівчиська... У найцікавішому місці причепляться раптом до якоїсь дрібниці:

— Ну тоді я не граю.

І хоч скільки їм товкмач, що даремно вони так чинять, — вони все своєї. Якщо можна, йдеш на поступки, щоб не кидати гри, але ж це страшенно злить.

Дорослі нічого не розуміють. Скажуть:

— Прийміть його. Чому ви з ним не граєтесь?

Або:

— Годі, нагналися.

І сердяться, що ми не слухаємось.

А як тут гратися з якимсь розтелепою, що відразу ж упаде, заплаче й побіжить скаржитись? Або з дурнем, який нічого не розуміє і в найважливішому місці все зіпсує?

І як перервати раптом гру, коли не знаєш, чим вона скінчиться?

Налагодити гру нелегко, і, якщо вона вдалася, шкода її псувати.

Ми граємось у полювання.

Заець покрутився у дворі, але гончаки заходять з обох боків. Заець — у під'їзд... Я за ним. Стою і приношуюсь: куди він побіг? Вгору по сходах чи вниз? Мені здається, що в підвалі щось шарудить. Я підкрадаюсь, а там темно.

Заець майже завжди мчить у підвал: у темряві легше зачаїтись і втекти. І, якщо заець не любить несподіванок, йому теж у підвалі краще. Туди і йти страшно, і на сходах треба пильнувати, щоб на когось не налетіти.

Торік Олек з усього розгону штовхнув на сходах Юзєкову матір з кошиком вугілля. Я був тоді дорослим і пам'ятаю навіть, як я обурювався, що хлопчаки надто багато собі дозволяють і що сторож не жене їх мітлою з двору. Розбестили хлопців, мешканцям ніякого спокою нема. Щастя ще, що жінка нічого собі не пошкодила, тільки шкіру на носі зідрала, а могло ж бути й гірше.

Ми завжди неабияк переживаємо через якусь там гулю чи синець, а якщо дитина заб'ється, кажемо:

«Так тобі й треба, більше не воюй».

Ніби дитина не така вразлива чи має іншу, ніж дорослі, шкіру.

І добре ще, коли тільки висміють, хоча й це прикро: тобі боляче, ти злякався, а вони жартують. А буває, що й нагримують. Знають, що ненавмисне, бо ж кому охота калічитись, а виходить, ніби я це їм на зло роблю.

Тепер, коли я став дитиною, я вже розумію, що коли я — гончак, а в підвалі сховався заець, та ще й промайне в темряві, — то не можу я спустатися зі східця на східець! Хутчіш — шусть, шусть — через три східці, ризикуючи підсковзнутися, загнати скабку об перила, полетіти сторч головою!

Так, я йду на ризик, точніше, зовсім не розмірковую: я повинен його спіймати. І справжній гончак теж мчить щодуху й налітає іноді на дерево. А в собаки ж чотири ноги, а в мене тільки дві.

Я — собака, я гавкаю, скімлю, якщо загубив слід. Коли

я був дорослим, я говорив басом і не міг уже ні гавкати, ні кукурікати, як півень, чи кудкудакати, як курка. Тепер до мене знову вернувся дзвінкий дитячий голос — я гавкаю, як і колись.

Я стою причаївшись і чекаю. А потім — у підвал! Вацек за мною. А тут раптом у нас над головою шугає заєць — з пагорка у двір.

Я гавкнув з розчарування — і за ним!

Ми вмовлялися на вулицю не вибігати, але в дворі тісно.

Заєць оббіг його кілька разів, а тут і гончаки наздоганяють, і мисливець збоку заходить. Заєць у ворота.

— Не можна!

От і поговори тут із зайцем, коли він свою шкуру рятує, що можна, чого ні! Йому життя дорожче. І ми, щоб не переривати гри, йдемо на поступки.

Перед грою завжди вмовляються, що можна, чого ні, але в хвилину небезпеки не до правил.

Якщо ми стомились, або гра не клеїться, чи хтось уже зовсім нічого знати не хоче — гра припиняється, і починається сварка.

Не сварка, а так тільки, суперечка, щоб відпочити трохи чи щось змінити в грі. Одного вилучимо, іншого приймемо, собака стає зайцем, або зовсім іншу гру вигадано.

Тому й приємніше гратися самим, без дорослих. Дорослому задалегідь відомо, як усе має бути, він сам вирішує, кому що робити, квапить усіх, ніби йому часу шкода. А він же нас як слід не знає.

Для відпочинку іноді й посперечатись добре.

Хлопці зберуться в гурт, радяться. Коли спокійно, а коли й посваряться.

Якщо хто й забився чи штани подер, усю провину перекладають на того, хто порушив умову.

— Все через тебе!

Той хоч і захищається, проте відчуває свою провину. Неприємно зізнаватись, і ми його не примушуємо, хіба що тільки коли вже надто багато собі дозволяє.

— Ну, годі.

— То що, граємось чи не граємось?

— Ну гаразд, гаразд, почали.

— Та годі вам сваритись!

— Хто не хоче, може йти!..

Так от, заєць у ворота — і на вулицю. Ми — за ним. Він на протилежний бік, і ми теж. Нам легше, тому що досить одному з нас уповільнити біг, як інший зайде збоку й наполохає зайця. Ми прямою дорогою, а йому зигзагами давати драла. Але ми добре обрали: заєць на два роки

старший, він сильніший і швидше бігає. Врешті ми його спіймаємо, але вся штука в тому, щоб він протримавсь якнайдовше.

І ось ми схопили його аж на четвертому поверсі. Заморився, ледве дихає. Живцем спіймали, він уже навіть і пручатися не став, сам піддався.

Вмостились ми на східцях, розмовляємо. Ми, гончаки, теж стомилися, бо ж усе вгору по сходах... Та твердо вирішили, що йому все одно не втекти — наш буде!

Міг би ще, либонь, забитись у квартиру — в нору. Але заєць не з цього під'їзду.

— Якби я захотів, ви б мене не спіймали.

Ми кажемо, що таки ж, бач, не втік, не зміг.

А він:

— Захотів би, то втік!

— Ну, й ми могли б тебе швидше спіймати, тільки сили берегли. І тебе жаліли.

— Оце так жаліли! І хвилини перепочити не давали. Навіть справжній гончак так не жене.

— А що ж ти на вулицю втік, коли умова була?

— А куди мені було тікати?

— Ну, міг би піддатися.

— Ти ба, який розумник! Треба було стріляти. Якби ти мене поранив, я б уже не пішов. Револьвер тримає, а не стріляє!

Це правда: Міхал повинен був стріляти, а він теж гнав. Забув, що він мисливець, а не собака. То була помилка. Якби Міхал вистрелив, Фелек упав би, якщо вже він дуже стомився, і здався б з честю. Міхал схвильований.

— Під Цецорою від самого короля револьвер одержав, а зайця підстрелити не може. Герой!

Міхалові прикро:

— Будеш сміятись, то я тобі більше нічого не розпові-
датиму.

Вацек злякався, що вони посваряться, і каже:

— А пам'ятаєш, як ми в тигрів гралися? Пам'ятаєш, як він з цирку втік, а я був приборкувачем?

Ми говоримо про дресированих тварин, хто яких бачив. Про левів, котрі скачуть через вогненні обручі, про слона, який уміє їздити на велосипеді. Про мавп і собак.

Про собак цікаво говорити, бо їх кожен сам бачив, а про інших тварин усі більше чули або читали.

Фелеків дядько має собаку, який служить, тягає ношу, вдає мертвого і не дасть зрушити з місця. А тут приїздив у відпустку один солдат, то в нього був дресирований собака, і він проробляв з ним у дворі різні штуки. Солдат

показував хлопцям гвинтівку з багнетом і розповідав про кулемети й бомби.

— Якби почалася війна, я б відразу пішов добровольцем!

— Спершу спитай, чи візьмуть. Малий ще! Зітханя.

Ми говоримо про собак-водолазів, про те, що в них, певне, плавальні перетинки, як у качок, і що вони рятують потопуючих. І про утоплеників. Уже стемніло, і розмовляти про утоплеників страшно.

— Нам учитель у школі про ескімосів читав.

Ми говоримо про ескімосів і про школу.

От було б добре, якби справжні мандрівники, винахідники й військові розповідали в школах про те, що вони роблять і що бачили!

— Нам одного разу вчителька розповідала, як вона їздила в Татри. Яка була буря, блискавка! Коли хтось сам щось бачив, він про це зовсім інакше говорить, не те що в книжці. Набагато цікавіше!

— Авжеж, мандрівники багато чого розповідають, та тільки дорослим. Стануть вони з дітьми розмовляти, де ж пак!..

Ми притихли. А сторож світло засвітив на сходах. Побачив нас:

— Ви що тут у темряві робите? Ану, йдіть додому!

І так підозріливо нас оглядає, ніби ми тут щось погане робили. Мабуть, думає, що ми курили, бо поряд сірник валяється,— то на сірник глипне, то на нас.

Може, нам це тільки здавалося, але прикро, коли тобі не вірять. І ще у них є звичка при нагоді згадати все зразу. Поки тебе не бачать, то нічого, а як помітять, зауважать:

— Застебни гудзик. Чому в тебе черевики брудні? А уроки ти вивчив? Покажи вуха, обстрижи нігті!

І ми починаємо уникати дорослих, ховатись від них, навіть якщо ні в чому не винні. А тільки-но дорослі на нас глянуть — ми вже ждемо зауваження. Тому ми й не любимо підлабузників. Він, може, навіть, і не підлабузник, але, якщо надто багато крутиться біля дорослих, не боїться їхнього погляду,— значить, він з ними заодно.

Коли я був учителем, я чинив, як усі дорослі. Мені здавалося, це добре, що я все бачу, на кожну дрібницю звертаю увагу. А тепер я думаю: ні, неправильно це. Дитина повинна відчувати себе вільною. А якщо вже хочеш зробити їй зауваження, то говори не те, що випадково спало на думку, а те, що справді хочеш сказати.

Ну гаразд, ми сидимо на сходах у темряві. А як же ще

нам сидіти, коли світло не горить? Сидимо, розмовляємо. А скажи, що ми розмовляємо, неодмінно зауважать:

— Про що ви там можете розмовляти? Мабуть, про якісь дурниці.

Звісно, не про розумне. Просто так. А дорослі хіба завжди про розумне говорять? Чому ж така зневага?

Дорослим здається, що вони нас добре знають. Ну що в дитині може бути цікавого? Мало жила, мало бачила, мало розуміє. Тому що кожен забуває, яким він був у дитинстві, і думає, що тільки тепер порозумнішав.

— Марш додому! Живо!

Ми розходимося неохоче, повільно. Щоб він не подумав, ніби ми його боїмось. Бо ж якби ми й справді захотіли робити що-небудь заборонене, то він би за нами не встежив.

Не тут — то в іншому місці, не тепер — то потім.

Вдома вечеря ще не готова, і я став гратися з Іренкою.

Адже в мене є маленька сестричка. Так, і мати, і батько, і маленька Іренка.

Ми граємося так: я заплюшую очі, затикаю вуха і відвертаюся до стіни. Вона ховає ляльку, а я шукаю. А коли знайду, то нібито не хочу віддавати — тримаю її високо над головою. А Іренка тягне мене за руку і пхитькає:

— Віддай ляльку, віддай, віддай!

Іренка повинна сказати: «Віддай ляльку!» — п'ятнадцять — двадцять разів: це викуп. Якщо зразу знайшов, то менше, якщо довго шукав, то більше.

Якось вона сховала ляльку під подушку: я вмить знайшов. І Іренка прокричала десять разів:

— Віддай ляльку!

Вдруге сховала в кишеню пальта. Втретє — до шафи. Вчетверте — під ліжко. А коли заховала в горнятку, я шукав довго-довго, і їй довелося тридцять разів прокричати:

— Віддай ляльку!

І все починається спочатку. І це не просто дурна дитяча гра. Розкрити таємницю, знайти заховане, показати, що неможливо заховати так, щоб не можна було знайти. Чим важче добитись перемоги, тим вона прекрасніша. Що для дорослих пошуки правди, відкриття, винаходи, то для нас лялька в горнятку або під подушкою. Роль природи тут грає Іренка, яка ховає ляльку, а роль людства, яке з великими труднощами відкриває таємниці, — я, маленький хлопчик. Тоді я наздогнав завдяки швидкості бігу й спритності, тепер знаходжу ляльку завдяки кмітливості, увазі, наполегливості. Чи ж не так усі ми, все людство чинить? Наздоганяємо зайців і шукаємо ляльки.

Мене вже стомив цей довгий день, за який я так багато пережив.

Я повечеряв, і мені хочеться якомога швидше лягти в постіль.

— Що це ти затих? — питає мати. — Накапостив у школі?

— Ні, — кажу я, — в мене голова болить.

— Може, тобі лимон дати?

Я вимив тільки лице й руки, швидко роздягнувся, і ось я лежу із заплющеними очима.

Скінчився перший день. День, як я знову маленький. Скільки пережито за один цей день! Я ж не все записав — тільки те, що мені випадково підказала пам'ять, тільки те, що довше тривало. Якщо враження ринуть весняною зливою, хіба можна запам'ятати й описати всі дощові краплі? Хіба можна полічити хвили річки, яка розбушувалася в повінь?

Я був і ескімосом, і собакою, переслідував і тікав від переслідувачів, був переможцем і невинною жертвою випадку, артистом і філософом, — життя мое звучало, як оркестр. І я розумію, чому дитина може бути зрілим музикантом. І коли ми придивимось уважніше до її малюнків, прислухаємось до її мови, коли вона нарешті повірить у себе й заговорить, — ми осягнемо її величезну своєрідну цінність, ми виявимо в ній поета, художника, майстра почуття. Це буде. Але ми ще не доросли до цього. Надто глибоко загрузли ми в матеріальному житті.

Я здійснив сьогодні мандрівку в країну вічних снігів, перетворений на собаку, щирив ікла.

Та хіба це все? Зі мною сталося ще багато чого іншого.

Коли я грався з Іренкою, лялька була не лялькою. Не в кишені пальта вона лежала, не під подушкою, а в лісовій гушавині, в підземеллі, в болотяних мочарах, на дні моря...

Я не казав про це Іренці, бо Іренка мала, все одно не зрозуміла б. Це була вже моя власна гра.

Я забув додати, що тоді саме увійшла мама й каже:

— Віддай їй ляльку! Навіщо ти її дражниш?

— Ми так граємось, — відповідаю я.

— Ти, може, і граєшся, а вона злиться: на сходах чути, як вона кричить.

Я забув додати, що в кутку підвалу мені примарилося щось біле, схоже на людину без голови, в савані. І коли я біг з підвалу, то одну мить я не зайця гнав, а тікав від привида. Це тривало всього секунду, але в мене калатало серце, а в очах спалахнули три чорні блискавки.

І ще я не розповів, як мені на уроці хотілось пити. А вчитель вийти не дозволив.

— Скоро буде дзвінок, тоді й нап'єшся!

Вчитель має слухність. Але я дитина, я тепер інакше міряю час. У мене тепер інші години, інший календар. День мій — вічність, яка ділиться на короткі секунди й довгі століття. Ні, не десять хвилин мені хотілося пити!

«Коли вже буде дзвінок? Я страждаю. Мої губи запеклись, а в голові жар, розпечені думки. Я справді страждаю. Бо я — дитина».

Я забув розповісти, що товариш дозволив мені на перерві пограти на губній гармошці — тільки спробувати, чи добра. Бо він вихваляв, казав, що вона найкраща, не іржавіє, міцна. Грав я, мабуть, не більше хвилини — один раз, витер об куртку, віддав. І все.

От у тім то й річ, що не все. Тому що коли він цю гармошку загубить, виміняє, продасть чи поламає, а в мене через півроку буде своя, і він попросить, то я це пам'ятатиму і теж дозволю йому пограти. А якби я йому не дав, він мав би право сказати:

— Он ти який! А я ж тобі свою давав!

Такі послуги не забуваєш, якщо ти чесна людина!

Я не згадав і про те, що пальто в мене довге, на виріст. Воно мені заважало, коли я бігав наввипередки з трамваем. Доти, доки я не виросту, воно заважатиме мені завжди, щоразу, як одягну. Знову не дрібниця, і тривало це важко сказати скільки. Півроку, рік, вічність!

Ще я не записав, що раптом я помітив на вікні живу муху. Я зрадів, поцупив тихенько грудочку цукру і кинув їй кілька крихт. Я годував саму весну. І нехай тільки Іренка чи хто інший насмілиться її скривдити!

Я знайшов корок від пляшки. Знадобиться. Він у мене тут, поряд з ліжком, у кишені штанів.

Я бачив солдата на вулиці. Я ступив кілька кроків по-військовому і віддав честь. Він мені приязно усміхнувся.

Я вмивався холодною водою. Таке відчуття, ніби викупався; холодна вода — скороминуща радість.

Коли я був дорослим, у мене був старий вилинялий килимок. Одного разу я побачив на вітрині крамниці точнісінько такий же новий: той же візерунок, те ж забарвлення. І я побрів далі якимось повільніше, похиливши плечі.

Коли я був дорослим, у кімнаті після тривалої зими вимили вікна. Дуже брудні вікна. Коли я вернувся додому, я довго стояв біля вікна й дивився крізь прозору шибку.

Коли я був дорослим, я якимось зустрівся із своїм дядеч-

ком, якого давно не бачив і зовсім призабув. Іде сивенький, на ціпок спирається. Він мене питає, що чувати?

Я відповідаю:

— Старію, дядечку.

А він:

— Як, уже? А що ж мені тоді говорити? Ти ще шмаркач.

Я зрадів, що дядечко живий і що назвав мене по імені.

І раптом до мого лоба доторкнулась тепла рука.

Я здригнувся. Розплющую очі. Зустрічаюся з неспокійним маминим поглядом.

— Ти спиш?

— Ні.

— Голова не болить?

— Ні.

— Тобі не холодно, може, прикрити?

Мамина рука торкнулась обличчя, грудей.

Я сідаю на ліжку:

— Не бійся. Голова в мене зовсім не болить.

— Але ж ти казав.

— Здалося, мабуть. Спати мені хотілось.

Я обнімаю її за шию, зазираю в очі. І швидко ховаю голову під ковдру. І чую ще:

— Спи, синку.

Я знову дитина, і мама каже мені «синку». Знову мені кажуть «ти». Знову прозорі шибки, знову до килима вернулися колишні, втрачені барви.

У мене знову молоді руки, молоді ноги, молоді кістки, молода кров, молоде дихання, молоді сльози й радість. Радість — сльози — і молитва молода, дитинна.

Я заснув. Неначе після дальнього походу.

День другий

Вночі випав сніг.

Біло-білісінько.

Скільки років я не бачив снігу. Після довгих-довгих років я знову радію снігові, тому що все навколо біле.

І дорослі люблять гарну погоду, але вони думають, розмірковують, а ми — немов п'ємо її! І дорослі люблять ясний ранок, а нас він п'янить!

Коли я був дорослим, то, побачивши сніг, я вже думав про те, що буде сльота, відчував на ногах мокре взуття, «а чи вистачить на зиму вугілля?» Ну, і радість — вона теж була, але ніби присипана попелом, забруднена, сіра. Те-

пер я відчуваю одну лише прозору, білу, осяйну радість. Чому? Та просто — сніг!

Я йду повільно, обережно. Мені шкода топтати цю радість. Усе довкола іскриться, виблискує, сяє, міниться, вирає, живе! І в мені тисяча іскорок. Немов хтось розсипав по землі і в душі моїй алмазний порошок. Посіяв — і виростуть алмазні дерева. Народжується осяйна казка.

На руку падає біла зірочка. Гарна, маленька, рідна. Шкода, що вона зникає, ніби її наполохали. Шкода! Або дмухну — і тішуся, що її немає, тому що вже сіла інша. Відкриваю рот і ловлю їх губами. Відчуваю кришталевий холодок снігу, чисту холодну білизну.

А коли почне танути, будуть крижані бурульки. Їх можна збивати рукою. Можна підставити рот і ловити краплі. Широким помахом руки згрібаєш бурульки з-під карнизу, — вони падають і розбиваються з холодним прозорим дзвоном.

Справжня зима і справжня весна!

Це не сніг, а чарівне царство райдужних мильних бульбашок.

Ну, і сніжки... Сніжки, снігові кульки — пустощі, несподіванка... М'ячиків — донесхочу! Не купуєш, не береш погратися, не просиш. Вони твої. Кидаєш — сніжка м'яко вдаряє й розсипається. Дарма, зараз буде нова. У спину, в рукав; у шапку!.. Ти — в нього, він — у тебе. Сміх... І калтає серце...

Падаєш, обтрушуєшся... За комір! Бр-р-р, холодно.. Добре!

Котиш грудку. Вона облипає снігом, росте. Обираєш місця які кращі, штовхаєш. Грудка дедалі більша, більша. Вже не долонею, а обіруч, уже відчуваєш: важчає. Посковзнувся — значить, повільніше, обережніше. Чия більша? А тепер що, ліпити снігову бабу чи вискочити на неї з розгону?

Двірники згрібають сніг з тротуарів. Швидше на бруківку, де незайманий сніг, — і бредеш по коліна в білому пуху...

Боже, як потрібні дошки й цвяхи! Найнеобхідніша, єдино важлива річ на світі, крім неї, нічого не існує, — це власні санчата, оббиті залізом. Що б його таке розбити, розібрати, розшукати, випрохати — як би добути дошки? І ковзани — якщо не можна пару, то хоча б один! Сиротою себе відчуває людина без ковзанів і санчат!..

Ось вони, наші білі турботи, білі бажання.

Шкода мені вас, дорослі, — ви такі бідні радістю снігові, якого вчора ще не було!

Вітер здмухнув з карнизів, з віконниць, з ринв уламки зірочок і жбурнув білою пудрою у вулицю. Білий холодний туман. Вгору, вниз, у примружені очі, в завісу білих вій.

Вулиця. Не ліс, не поле, а біла вулиця. Хвацький, молодий вигук радості. На дахах будинків стоятимуть маленькі чоловічки і скидатимуть лопатами сніг на огорожені тротуари. А ти заздряш, що високо, що можуть упасти, а не падають, що робота легка, і приємна, і красива — жбурляти сніг з висоти, що перехожі сахаються й дивляться вгору.

Був би я королем, я наказав би першого ж дня зими замість тисячі шкільних дзвінків дати з фортеці дванадцять гарматних залпів, які б сповіщали, що занятя не буде.

У підвалах і на горищах кожної школи є ящики, поламні парти, дошки.

Свято першого санного шляху.

Зупиняються трамваї, їздити на колесах заборонено. Наші санчата, наші дзвіночки вступають у володіння містом: усіма вулицями, площами, скверами, садками. Біле свято школярів — День Першого Снігу.

Ось як я йшов до школи.

А тепер школа. Школа, і більше нічого. Я знаю, що це не її провина, та все одно прикро. Ну хіба не прикро? П'ять годин сидіти за партою: читати, розв'язувати задачі...

— Пані вчителько, сніг...

— Сніг, пані вчителько!..

Вчителька зупиняє спершу лагідно, потім дедалі суворіше. Вона роздратована, проте заперечувати не може, вона знає, що нас не переконаєш. Адже й справді сніг!

— Пані вчителько!..

— Тихше!..

Почнуться погрози:

— Хто тільки рота відкриє...

— Хто тільки скаже одне слово...

— Я вам востаннє кажу...

Значить, знову ми винні? Значить, винен не сніг, а, як завжди, — ми?..

Ми спали вночі і навіть не знали — можемо принести записку від батьків, — що він випав сам, з неба. А якщо про це не можна говорити, якщо треба вдавати, що ми нічого не бачили, нічого не помічаємо, якщо це недобре, негарно, що ми знаємо й навіть радіємо, — ну, тоді нічого не вдієш. Нехай буде так.

У кутку поки що стоїть лише один.

Разом з усіма примовк і я. Кілька неспокійних поглядів у вікно і останній, сповнений надії погляд — на вчительку: може бути... І вже тиша. І вже тільки урок.

Немає дванадцяти залпів білих веселощів для дітей.

Хтось відповідає біля дошки. Про щось нецікаве.

Я відкриваю пенал і лічу, скільки в мене пер.

Одне, два, три... шкільне, сонечко, човник, рондо, жабки, два, три шкільних...

Один, два, три, чотири, п'ять... Одне без кінчика: кінчик зламався: мабуть, писати не буде.

Я дістаю його, пробую: пише, але жирно.

Одинадцять пер, одинадцять...

А тепер що?

Говорять про щось нудне: чи то про хлопчика, чи то про селянина...

Я позіхаю.

— На уроці позіхати не можна!

Сусід підштовхнув, щоб я підвівся. Встаю. Здогадуюсь, що я позіхнув і що вчителька це сказала мені.

— Сиди прямо, не спирайся на лікоть!

Я сиджу прямо, на лікоть не спираюсь. Крадькома позіхаю.

— Дивись на дошку.

Я дивлюсь на дошку й бачу, що за вікном знову поросить сніг, та мені вже все одно.

Сиджу тихо-тихо.

— Повтори.

— Що?

— Иди в куток. Ти не уважний.

Я плентаюсь у напрямку до кутка.

— Швидше!

Болять ноги. Не болять, а підгинаються. Дивовижно, адже сил вистачило б на біг, санчата, ковзани. А тепер — не лиха воля, не впертість, не лінощі, не пустотливе шкільне «на зло», а щире, чесне, сумлінне, страдницьке: «Не можу». Неначе хтось узяв і скосив мене, як траву.

Суворе покарання — стояти в кутку. Я стомлювався сьогодні від сидіння за партою. Сперся на лікоть, не міг сидіти прямо. Тепер я мушу стояти.

Я втішаю себе.

«У кутку краще. Якщо почнуть бешкетувати, мені не відповідати з усіма».

А почати можуть.

Тому що під тишею очманіння тліє прихована образа, яка чекає лише сигналу.

Нарешті дзвінок!

Тепер ви розумієте, чому школа, правда, трохи бентежачись, вимагає, щоб учні виходили з класу парами, тримаючись за руки.

Ми зриваємось і всією юрбою, хмарою, вихором — у двері!

Двері в школі мають бути широкими на випадок пожежі і таких оце сніжних днів...

Ми штовхаємось, поспішаємо, щоб не втратити жодної, жодної хвилини. Ми мусимо рятуватись, а перед нами довгий шлях і стільки перешкод. Вузькі двері, тісний коридор, сходи, вестибюль. А всі ми маємо бути в дворі першими. Значить, ліктями, коліньми, грудьми, головою прокладаємо дорогу. Від холодного снігу горять руки...

Щось мелькнуло перед очима... Почалося!

Перша сяк-так зліплена сніжка — бац! — у першого, хто нагодився, учня. Він не розсердиться. Починається така пречудова, неповторна гра! І ніхто нам не перешкодить. Не наслідуйте перешкодити, не ризикне. Це наші десять хвилин. І на сторожі їх ми — лавина, ураган, стихія.

Бій — на відстані і врукопашну. Бій з одним і з усіма. Бій, в якому немає ворогів і нікому не хочеш завдати шкоди, але з якого неодмінно треба вийти переможцем. Не рахуються ні завдані, ні одержані рани, не помічаєш ударів ззаду. Тільки б витримати атаку...

Хтось уже гепнувся, хтось уже щось розглядає: «рана» на штанах або на куртці, а на очах сльози.

Ми не бачимо ран, не співчуваємо сльозам. Перервати гру може тільки щось страшне — хіба що вибита шибка або справжня кров. Хоча, хто знає, чи зупинить це бій; може статись, теж усього лиш на найближчій ділянці.

Ні плану, ні воєначальника. Тільки випадкові, скороми-нуці спілки...

Ось ми втрьох клепаємо в одного. Приперли до стінки. Він захищається, але кільце стає чимраз щільніше. Він уже вибрав весь сніг з-під ніг, уже кидає в паніці не сніжки, тому що не встигає їх ліпити, а м'який, нешкідливий сніг; уже не може нагнутися, тому що ми підійшли впритул.

— Здаєшся?

— Ні!

Він правильно вчинив.

Тому що один з трьох раптом кинув щосили сніжку в союзника. Зрада, переполох. Власне, не зрада, а сигнал розсіятись і дременути на цікавіші ділянки бою.

Він правильно вчинив, що не здався, тому що в останній момент йому приходять на поміч. Ми попадаємо під

цілий град сніжок у незахищені спини. А він уже вислизнув, скориставшись загальною розгубленістю, ослаблий, білий з голови до ніг, проте непереможений.

Або один з трійці нагодує його останньою, погано зліпленою у поспіху сніжкою — пригорщею сипучого снігу, а це заборонено...

Або отак — нараз розбіжимося врізнобіч, не знаючи, проти кого воювали і разом з ким.

Все змішалось. Миготять знайомі, напівзнайомі і геть чужі обличчя...

Ми боремося не з людиною, а з часом. Треба використати кожну частку секунди, витиснути її до останньої краплі насолоди рухом.

Ось ми обидва лежимо в снігу. Я нагорі. І вже навмисне послаблюю хватку, щоб дати і йому можливість реваншу. На мить. Він зрозумів. Ми підхоплюємось і біжимо разом, тримаючись за руки.

Одне тільки бажання: вичерпати всі можливості ситуації бою. Поглинути, увібрати якомога більше вражень. Напружити кожен м'яз, кожен нерв. Вдихнути повітря кожною клітиною легенів. Тисячоразово перегнати через серце пружну хвилю крові.

Ніщо не буде забуто. І у втомі наступної шкільної години ми знову, мить за миттю, переживаємо ці прекрасні десять хвилин, які увібрали стільки потрясінь.

Діти ростуть, чи не правда? Росте й міцніше їхнє тіло, росте й міцніше їхній дух. Я хотів би неспростовно, науково довести, що найбільше ростуть діти в ось такі перерви.

Ага, дзвінок. Дарма. Ще краще. Дзвінок надає темп грі. Так при звуках оркестру твердішою стає хода солдатів. Якщо до дзвінка ми, можливо, трошки заощаджували сили, то тепер уже ні. До кінця, до дна, дотла — всі рештки сил, наче в «білій мазурці», кинути на останню хвилину боротьби.

Рішуча, небезпечна, несвідома хвилина. Зараз, коли вже немає розрахунку й умисності, саме зараз і розбивається найчастіше шибка, зникає безслідно надто сильно кинутий м'яч. Зараз може зненацька виникнути коротка затята бійка. І б'єшся не тому, що не любиш свого супротивника, не тому, що в тебе з ним давні порахунки, а тому, що дзвінок уже закликає до класу. Він не навмисне штовхнув тебе чи вдарив. До дзвінка ти пробачив би, навіть не звернув би уваги, а тепер, після дзвінка, ти образився, не пробачаєш. Сам потім дивуєшся, і соромишся, і шкодуєш. І тобі співчують товариші, і їм неприємно, що не запобігли вчасно бійці.

Шкода, розклеїлась така прекрасна гра!..

Прекрасна?..

Яка ж убога людська мова! Ну як тут скажеш? Ми бігали. Було весело.

І все.

Був би я сторожем, я дзвонив би в такі сніжні перерви довго-довго. Тому що ми ж не розуміємо дзвінка і включаємо його відлуння в гру, але це тільки доти, доки він дзвонить. І, лише коли він замовк, у першій після нього тиші, гра вже незаконна, тривожна, безглузда. Вже розпадаються лави, більш дисципліновані виходять, з'являється нерішучість у рухах, у поглядах, втрачається впевненість, віра. Ти вагаєшся: знаєш, що треба поступитись, але ж це поразка, дезертирство, зрада!

Тиша, проте з хвилини на хвилину в ній лясне батіг другого дзвінка. І буде пізно.

Ми біжимо у вестибюль. Там нас, мабуть, завбачливо затримає той, хто відповідає за чистоту коридорів.

— Ноги витирайте!

Отут хтось і жбурне останню, тверду, добре зліплону, міцно збиту грудку снігу в юрбу дітей біля дверей. Рука здригнулась, і сніжка влучає не в нас, а у вікно.

Коли я знову стану дорослим, я це питання поставлю на повен голос, з усією ясністю, винесу на порядок денний.

Скло нібито винайшли ще фінікійці. І за стільки століть не можна було придумати нічого міцнішого? Про що ж думають хіміки й фізики в своїх лабораторіях? Невже й справді не можна винайти нічого іншого?

Нехай шибки не б'ються. Це вони винні, а не ми.

Чому ж ми всі повинні раптом завмерти, заціпеніти зі страху, чекати нещастя? Чому я, ні в чому не винний, мушу ховатися, тікати звідти, де скоєно злочин? Чого раптом усі, хто був випадково присутнім, стали злочинцями?

Чому після цієї п'ятихвилинної — ну, десятихвилинної — перерви мене зустрічає лютий погляд і грізне запитання:

— Хто?

— Не я.

І, хоч я кажу правду, я відчуваю себе так, ніби брешу. Належало б відповісти:

— Випадково не я.

Я знаю, що проти мене є докази. Мене викриває засніжений одяг. Я грався в сніжки, як і решта, як усі. Адже це можна? А втім, звідки я знаю? Може, й не можна. Я кваплюсь у клас, я хочу встигнути й напевне встигну. А втім, звідки я знаю? Може, я й справді винен, що не по-

біг у клас з першим звуком дзвінка? Але хіба це було можливо — відразу, тієї ж хвилини?

— Не я.

Я кинув кілька дозволених, невинних сніжок. Кілька? Не знаю скільки. Чи вважати лише добре зліплені сніжки правильної геометричної форми, чи й ці напівсніжки, чверть-сніжки, котрі я кидав похапцем.

А знайшовся ж один — тьху, брехун нещасний! — каже:

— Я тільки дві сніжки кинув, там, далеко...

Пройда, брехун, шельма.

Таких перерв, як сьогоднішня, в житті людини небагато. Іноді протягом усієї зими жодної не трапиться. Тому що має бути тепло, інакше сніг буде сипкий і сніжку не зліпиш. До того ж мерзнуть руки. Сніг має бути вологий і глибокий. Але погано і якщо надто тепло, тому що тоді все дуже швидко розтане. Сніг повинен випасти вночі або вранці, щоб його не встигли прибрати. Він повинен бути першим, незайманим, щоб у ньому не було ні шматочків льоду, ні грудок землі. Ми, знавці й шанувальники снігу, все це глибоко відчуваємо.

Ми знаємо: ви, дорослі, часто буваєте нами невдоволені. Трапляється, що ви маєте слухність.

Що ж, це правда, ми любимо стрибати на дивані. Ви кажете, що диван псується — пружини ламаються. Не зразу, потроху. Диван, якщо на ньому не стрибати, протримається десятки років. Ми вам віримо, хоча, живучи на світі всього років десять, ми не могли ще в цьому пере-свідчитись.

Ви не дозволяєте лущити дверима горіхи. Двері псуються. Це ще більш дивно. Двері — це ж будинок. А будинки — високі, міцні, стоять сотні років. Ну що ж, нехай буде так!..

Навіть покататися на дверях не можна, тому що, хоч завіси й залізні, вони можуть зламатись. Дивно! Ми живемо на світі з недавніх часів і тільки ще оглядаємось. І ви, і весь світ — все таке дивовижне. Але в злій волі ми вас не звинувачуємо. Залізо ламається? Згодні.

Одяг рветься? Так, на жаль.

Шибки б'ються? З першої-ліпшої нагоди. Вони б'ються самі, не ми їх б'ємо. Світ твердий і непіддатливий. Гепнешся на землю або вдаришся об стіну, об підвіконня, об шафу, об стіл, об гострий ріг — боляче, іноді навіть дуже боляче.

І ось небо для нас, для дітей, заслало землю білим килимом, наче птах вистилає для пташенят пухом своє гніздо. Зеленої трави взимку нема, і не скоро вона буде. А якщо

й буде, то огорожена і топтати її не можна. А зі снігом можна робити що завгодно.

Є сніжки невинні, злостиві, є благородні і є підступні дум-дум, заборонені гуманним законом війни. Є картеч, є бомби, є гранати. А для вас це все — сніжки, якими вибивають шибки. Та що вдієш — війна!..

— Випадково не я.

— А хто?

Знизуєш плечима:

— Не знаю.

Справді не знаю. Якщо навіть і знаю, то все одно не знаю. Може, мені тільки здавалося, що це він. Згодом я, мабуть, дізнався б, порозпитував би спокійно хлопців, зважив. Але зараз у мене немає цілковитої певності, що це саме він, напевне він, і ніхто інший.

Адже я біг після дзвінка, запізнивався. Стомлений, радісний, сторопілий. Мені могло здатися.

Іх там двоє стояло. Мабуть, хтось із них. А тут майнуло ще чиєсь обличчя. Можливо, що якраз той, третій. А може, якась заблукана сніжка? Треба з'ясувати, потрібен час, а вчитель хоче дізнатися все зразу. І взагалі нехай інші скажуть: може, вони ближче стояли, більше бачили.

І ми похмуро мовчимо. Довго, нестерпно довго.

Закон божий минув спокійно.

Розповідали про Йосипа, якого фараон вкинув до в'язниці. Йосип умів розгадувати сни. Тому-то йому добре було, але скільки він усього зазнав! Брати звели на нього наклеп, продали, довгі роки він сидів у похмурому підземеллі. Я недовго стояв у кутку і то скільки вистраждав! А я ж стояв у класі, де є вікна, і розумів, що це тільки до дзвінка.

Чому ми не знаємо, який вигляд мала єгипетська темниця і як довго скнів у ній Йосип? Шкода мені Йосипа. Вчора я хотів знати все про ескімосів, сьогодні — про Йосипа. Запитань у мене дуже багато; чому дорослі не люблять наших запитань? Адже того, що було так давно й так далеко, можуть не знати й дорослі. Чому вони ніколи не зізнаються в тому, що не знають чогось? Вони ж могли б прочитати потім у книжці чи спитати того, хто знає більше. Або здогадатись. Ім легше...

Раніше в школі не було навіть таблиць і картин. За мого часу навіть кіно не було. Якими ж бідами були дитячі роки без кіно! Нам розповідали про моря, про гори, про дикі племена, про давні війни. І ми мріяли все це побачити. Тепер, коли людина виходить з темної зали кіно-театру, вона може принаймні сказати: «Я там був, я сам

бачив». Мене виводить із задуми шум у класі. Ми знову відпочили і прагнемо дванадцяти гарматних залпів.

Болить спина, тільки тепер заболіла. Міцна була, либонь, сніжка. Такий біль приємний. Як рубець, що його батько показує синові. Біль, про який говорять з гордістю: «Це нічого. Пусте».

Я обертаюсь, щоб глянути на Янека, якому я заліпив сніжкою просто в лоба, навіть шапка в нього звалилася. Він усміхається і блиском очей відповідає:

«Пам'ятаю. Але постривай, зараз знову почнеться. Вже я тобі не подарую».

Не знаю, чи частіше ми усміхаємося, ніж дорослі. Тільки їхні усмішки мало що говорять, а от наші ми добре розуміємо,— іноді усмішкою більше скажеш, ніж словом.

Коли я знову стану вчителем, я спробую знайти з учнями спільну мову. Щоб не було чогось на зразок двох ворожих таборів: з одного боку клас, а з другого — вчитель та кілька підлабузників. Спробую, чи не можна зробити так, щоб була взаємна відвертість.

Наприклад, такого оце дня першого снігу я під час уроку лягну раптом у долоні і скажу:

— Нумо, запам'ятайте, про що ви думаете цієї хвилини. Хто не хоче, може не говорити. Тільки за бажанням.

Першого разу це не вдасться. Але я часто так робитиму,— тільки-но помічу, що клас не слухає.

Стану питати всіх по черзі:

— Ти про що думав? А ти про що?

Якщо хто-небудь скаже, що він думав про урок, я питаю:

— А не вигадуєш?

Якщо хтось усміхнеться і я побачу, що йому не хочеться казати чому, запропоную:

— Не хочеш при всіх, тоді скажи на вухо, або я залишу на перерві.

— Навіщо це вам?

Я відповім:

— Хочу написати книжку про школу. Багато хто пише книжки про школу. І дедалі частіше вводиться щось нове, щоб краще було і дітям, і вчителям. Чи не збільшити взимку перерви? Чи не стомлюються учні швидше в добру погоду? Ви ось закінчите школу й підете, а ми все життя ходимо до школи.

І вони здивуються, тому що їм і на думку не спадало, що вчитель теж ходить до школи і проводить тут, у класі, багато годин. Ми будемо говорити про те, хто б що хотів

змінити. Я скажу, що у вчителів найчастіше нерви погані і болить горло. І поясню чому.

А потім, коли вже кожен широко скаже, про що він думає на уроці, я пожартую:

— А тепер усім, хто був неухважний, я поставлю одиницю.

— Який хитрий!

А я скажу:

— Негарно говорити, що вчитель хитрий.

А вони:

— Чому?

Я поясню. І знову:

— Ну, що ж, значить, поставити одиницю тим, хто думав про урок? Правильно?

Одні закричать:

— Так, так!

А інші:

— За що? Ми були уважні!

— Ні, неухважні.

— Чому?

— Та тому, що сьогодні випав перший сніг, а ви на нього й уваги не звертаєте. Виходить, ви неухважні.

— Ну, сніг це не урок!

— То, може, сьогодні кілків не ставити?

— Сьогодні не ставити й ніколи не ставити!

— Без кілків не обійдешся...

— Клятий колисько!

— Вліпити кілок — теж радості мало. Вчитель і сам любить п'ятірки ставити.

— То нехай і ставить самі п'ятірки!

— А можна так?

— Ну, ні!

Так ми й будемо під'юджувати одне одного аж до дзвінка.

І подумати лишень, як це дивно! Я хотів стати дитиною, а тепер думаю про те, що я робитиму, коли виросту. Видно, і дітям і дорослим не так уже й добре. У тих свої турботи й жалі, у цих — свої.

А чи не могло бути так, щоб людина ставала то дорослою, то знову маленькою? Як зима й літо, день і ніч. І якби так було весь час, то ніхто б навіть і не дивувався. Тільки діти й дорослі краще розуміли б одне одного.

На перерві йшла вже спокійніша гра. Ми умовилися, хто й з ким. І сніг був уже втоптаний: важче сніжки ліпити. Декотрі, правда, пробували. Але більше грали в коники. Один хлопчик позаду — кучер, а два попереду — коні.

І вервечкою, упряж за упряжжю, ніби це пожежна команда, артилерія або санний поїзд на масляну. Кожен по-своєму думає, але всі бігаємо наввипередки: у кого кращі коні чи машина.

Хто сам не грається, нічого не розуміє. Важливо не тільки те, що бігаєш, а ще й те, що робиться в самій людині. Грати в карти — це означає кидати папірці, в шахи — дерев'янки пересувати. Танець — це тупцяння по колу. А про решту знає лише той, хто сам грає чи танцює.

Не можна дивитись на гру зверхньо, заважати гравцям, не можна різко переривати гру, нав'язувати неприємного товариша.

Якщо я кучер, то хочу, щоб мої коні були однакові на зріст, не надто великі й не надто маленькі, веселі, проте слухняні, розумні, розважливі. Якщо я кінь, я не хочу, щоб мій кучер був дурнем чи грубіяном. Я сам визначаю швидкість бігу й не хочу, щоб він мене смикав, бив, штовхав. Коли я кінь, я відчуваю себе зовсім інакше, ніж коли я кучер. А ви що знаєте? Що я форкаю і переступаю з ноги на ногу. Або що я кричу: «Сті-і-ій, нно-о-о!»

Коли я пожежний, я пильно дивлюся вдалечінь: чи немає де диму, і поспішаю, але зовсім інакше, ніж коли мчу з гарматою на позицію. Перед пожежними всі розступаються, а артилерію ворог бере на приціл. Я недовірливо озирюсь на всі боки, щоб не потрапити в засідку. А не просто гасаю, як дурень.

І ще важливо набігатись про запас, бо ж знову цілу годину сидіти за партою.

Нарешті уроки скінчилися. Додому.

Иду я, а Мундек мене наздоганяє.

— Я тебе в школі шукав,— каже.

Йдемо поруч. А він питає:

— Може, ти зі мною не хочеш ходити?

Інший не спитав би.

Я кажу:

— Звичайно, хочу.

Він подивився на мене уважно: може, я це тільки так кажу? Ми усміхнулись.

— Давай наввипередки з трамваем?

— Та ну, щодня наввипередки... Я вже на перерві набігався.

Ми зупинилися перед вітриною.

— Дивись, які гарні циркулі! Бачиш, оце треба встромляти, коли хочеш накреслити велике коло. А це для туші. Як ти думаєш, скільки коштує такий циркуль? Ти хотів би такий? Глянь, золоте чорнило! Глянь, яка маленька чор-

нильниця, дорожна. Мені треба купити пензлика, тільки не тут. Франковський купив на розі, і він у нього вже місяць, а в мого умить вся щетина вилізла. Таке неподобство. Ти б що вибрав з вітрини, якби тобі дозволили? Якби тільки одну річ дозволили? Я б — циркуль і оцього негрятка.

— Це дві речі...

— Ну, тоді один циркуль...

У сусідній крамниці ми вибираємо по великій плитці шоколаду на той випадок, якби нам дозволили.

Потім він вибрав для мами вазу з квітами, а я ляльку для Іренки.

На вітрині ювеліра поряд з коштовними брошками й каблучками лежать годинники. Ми не жадібні. Запасаемось годинниками. Довго радимось, які краші, наручні чи кишенькові з ланцюжком.

Тому що ми, діти, відрізняємось від вас, дорослих. Ми завжди готові обміняти річ дорожчу на ту, яку нам хотілося б мати. Якби ви осягнули всі деталі наших торговельних операцій, ви дізналися б, що й шахрайство у нас має зовсім інший вигляд.

Коли я пожежний, я пильно дивлюся вдалечінь: чи неразу ковзани. Тоді ковзани були ще рідкісним подарунком, цінним. Ну а я обміняв їх на круглий пенал з вишневого дерева, з мопсиком. Мопсик був без ока, проте дуже милий. Пенал потрібен щодня, а ковзани лише іноді, а зима саме була теплою, і льоду не було. Коли про це дізналися вдома, мені добряче перепало. Довелося віддати пенал. Мені було дуже соромно. Адже якщо ковзани мої — значить, я маю право робити з ними, що хочу. Кому яке діло, коли мені більше подобається пенал з пахучого дерева із сліпим мопсиком? І зовсім ніхто мене не обдурював, я знав, що ковзани дорожчі, та мені хотілося такий пенал. А хіба мандрівник у пустелі не віддасть торбину з перлами за глек води?

Ми довго радилися, що вибрати у вітрині столяра. Нам подобався стोलик з висувною шухлядою, який замикався на ключик, тільки ось чи дозволять його вдома поставити? Може, вибрати щось для батьків? Та як приємно, коли в тебе є хоча б маленький власний стіл!

Ми заговорили про дім. Удома в Мундека погано, батько п'є.

— Ми перед кожною зарплатнею боїмося, — каже Мундек, — принесе батько додому гроші чи знову голодувати цілий тиждень? А як проспиться, самому соромно й голова в нього болить.

— А ти не можеш йому сказати, щоб пити перестав?

— Та що я йому скажу? Досить і того, що мама плаче і свариться. Він пообіцяє, а потім знову за своє. Як дитина!

— А ти спробуй з ним по-доброму побалакати.

— Та якщо мені соромно! Ми одного разу в селі були в татового товариша. Там пили. А батько сказав, що не хоче. Бо він тоді мамі поклявся, що краплі в рот не візьме. Так от, коли почали батька вмовляти випити хоча б одну чарочку, я його за рукав потягнув, тому що я знав: раз одну, то й піде пити. Батько підвівся і каже: «Нумо, ходімо на річку!»

І ми йшли з ним, ішли. І жайворонки виспівують. І хліба нам ніби кланяються. І сонце. І так добре!.. Батько мене за руку тримає. Потім сіли ми біля річки, а він усе мене за руку тримає. А рука в нього як здригнеться, ніби він кропивою попикся. І я сказав: «Бачиш, тату, краще не пити». А він на мене подивився, і мені так соромно стало і так його шкода. Тому що він на мене так жалібно подивився. Знаєш, іноді собака так дивиться, коли чогось просить або боїться, щоб не побили. Я знаю, що одне діло людина, а інше — собака. Мені це так тільки спало на думку. Вдруге я б уже нізачо в світі так батькові не сказав. І, знаєш, батько ніби здогадався, все дивиться й дивиться на воду, дивиться і каже: «Собаке життя, синку!» І зітхнув. Я хочу поцілувати йому руку, ніби як пробачення попросити, а батько за мою руку міцно тримається і не дає. Не знаю, чи образився, чи, може, подумав, що він не вартий того, аби його цілували. До тих він уже не вернувся, тільки сказав, щоб я його палицю привіз,— голова, мовляв, у нього розболілася. Боявся, що будуть сміятись. А в поїзді купив мені бубликів. Я жодного не з'їв, усе братику привіз. Я навіть хотів з'їсти один, щоб тато не подумав, буцімто я відмовляюсь. Та не зміг: горло в мене якось стиснуло. Він потім довго не пив, мабуть, цілий місяць, мама вже думала, що все буде добре... Тільки послухай, не кажи нікому в школі. Я це тобі одному розповідаю. Не скажеш? Навіть якщо й посваримось?

— Чого б це нам сваритися?

— Ну, не знаєш?.. Не поділимо чогось і посваримось...

І ми ще трохи поговорили про те, які бувають на світі люди: один п'є, другий працювати не хоче, третій краде, цей любить одне, той — інше. Або не любить чогось.

Наприклад, є такі, котрі не люблять нігті стригти. Бо коли короткі нігті, то їм це не подобається. І носять довжелезні кігті!.. Або гризуть їх. А ще на пальцях робляться

задирки, і тоді боляче. І на нігтях бувають білі плямки, чого б то?

Кажуть, це щастя розцвітає. А декотрі кажуть, що хтось заздрить. Завжди один скаже так, інший — інакше, і невідомо, кому вірити. Страшенно багато брехні на світі...

І ми отак розмовляли дуже довго, і я спізнився на обід. Тому що я його проводжав, а він мене, і ми ходили туди й сюди.

Добре було так ходити й розмовляти — навколо сніг...

Ну я й спізнився.

А мама почала сваритися, чому я запізнився на обід.

Вічно я десь вештаюся, а з неї годі стояння біля плити і брудного посуду, і черевики я деру, а був би дівчинкою, то давно б їй допомагав, от вона піде до школи й поскаржиться, що я расту хуліганом, — отож Ірена має бути старшою, а я молодшим, і мама через мене помре.

Я стою і нічого не розумію.

Якщо я спізнився, то можу з'їсти обід холодним або зовсім не їсти; можу сам тарілку вимити.

Мама поставила їжу, а я не хочу. Мама ще дужче:

— Іж!!! І облиш свої примхи і гримаси!

Я не хочу її ще більше дратувати і їм. Але кожен шматок стає в мене поперек горла. І не можу проковтнути. Хоч би їжа в тарілці швидше скінчилася.

І лише ввечері я взнав, що мамі поїла сукню міль. Незабаром іменини, а сукня мілля поїдена. Виходить, і за те, що зробить міль, мають відповідати діти?

Краще вже й зовсім не знати, чому дорослі сердяться, коли дають прочуханки. Відчуваєш, що з ними щось сталося, але шукаєш провини і в собі, поки не знайдеш.

Я сиджу в кутку й роблю уроки. Проте боюся, що прийде хтось із хлопців і знову почнеться:

«Іди дери черевики, он тебе вже твої друзі-приятелі кличуть!»

А я ж тільки для того й хотів стати маленьким, щоб знову гратися з дітьми.

І я вгадав: хтось постукався, але тихо-тихо й лише один раз. А мама почула:

— Не смій виходити! Уроки вчи!

Так, я вчу уроки. І навіть немає бажання виходити.

І мені здається, що я сиджу в полі, і мені холодно, і я сам-самісінький, і босий, і голодний, і вовки виють, і змерз я, і страшно, і весь я вже заціпенів.

Якісь люди дивні. То їм весело, то раптом — сумно.

Не знаю напевне, та мені здається, що дорослі частіше бувають сердитими, ніж сумними. А може, вони потихень-

ку, про себе, і сумують, а на дітей зляться. Рідко трапляється, щоб про вчителя сказали: «Вчитель сьогодні сумний». А, на жаль, часто: «Вчитель сьогодні сердитий»...

Чому дорослі не поважають дитячих сліз? Їм здається, що ми плачемо через будь-яку дрібницю. Ні. Маленькі діти кричать, бо це їхній єдиний захист: зчинити крик — хтось та й зверне увагу і прийде на поміч. Або вже з відчаю кричать. А ми плачемо рідко й не про те, що найважливіше. Якщо вже дуже боляче, то з'явиться одна сльозинка, і все. Адже й з дорослими так буває, що в нещасті раптом застигнуть, висохнуть сльози...

І вже найрідше заплачеш, коли дорослі сердяться, а несправедливо. Опустити голову й мовчиш. Буває, спитають, а ти не відповідаєш. Навіть і хочеш відповісти, та тільки ворухнеш губами, а сказати не можеш. Здвигнеш плечима або щось буркнеш під ніс. Тому що в голові у тебе порожньо, тільки в грудях німий відчай і гнів.

Часто навіть не чуєш, що кричать, жодного слова не розбереш. Навіть не знаєш, у чім річ. Тільки у вухах дзвін.

А ще рвонуть, штовхнуть, ударять. Ударять раз чи рвонуть за руку, і їм здається, що то не биття, не боляче. Тому що биттям у них називається катування дітей. Коли ремнем шмагають, вони тримають дитину і лупцюють, мовби лиходії якісь, а вона виривається й репетує: «Я більше не буду, я більше не буду!»

За таке биття — можливо, тепер його й менше, та все-таки ще є — коли-небудь у тюрму саджатимуть. Що відчуває той, хто б'є, і що відчуває жертва, я не знаю. Але ми дивимось на це з огидою, обуренням, жахом.

Може, ви думаєте, що тут немає нічого такого, бо ж ми й самі між собою б'ємося? Але в нас менші руки й сили менше. І, навіть бозна-як обізлившись, ми б'ємо не з такою люттю. Ви наших бійок не знаєте. Ми завжди спершу спробуємо, хто дужчий, і розмірюємо силу з віком та вмінням битися. Він мене, я його. А коли вдасться обхопити так, що поворухнутися не може, відразу припиняємо. От коли нам хто-небудь перешкодить, ми можемо надто сильно вдарити. Або коли пручаєшся, вдариш по носі, а з носа завжди кров тече.

Ми знаємо, що значить боляче.

Сиджу я отак і розмірковую про те, що я знав раніше й що знаю тепер. І в мені все наростає образа, що ми — такі маленькі й слабкі.

А найбільше мені шкода Мундека, бо в нього батько пиячить.

Буду з ним дружити, адже і йому зле, і мені. Нехай

між нами буде братство. Адже це через нього я зараз страждаю, тому що я через нього спізнився на обід.

А тут підходить Ірена. Встала неподалік і дивиться. І я на неї сьюса позираю, бо не знаю, чого вона хоче. А вона стоїть і нічого не каже. Потім ступила крок до мене й знову нічого не каже, тільки стоїть. Я чекаю, а вона щось із руки в руки перекладає. Я знаю, що зараз буде щось гарне. В середині в мені стало тихо-тихо. І ось Іренка подає мені це. Хоче подарувати гранчасте скельце, таке, що, коли в нього дивишся, все стає різнобарвним. Я вчора просив, то навіть подивитися не дала, а зараз каже:

— На. Назовсім!

Чи сказала вона «на», я не знаю, тому що не розчув. Я почув лише: «Назовсім!»

Тихенько так сказала, лагідно, сором'язливо.

Я не хотів брати, бо ж дасть, а потім посвариться чи просто пошкодує й забере. Ще поскаржиться, що сам узяв. З маленькими дітьми важко дійти згоди,— дорослі заважають. Отож не хотів я брати, тому що боюся — вийде неприємність. Але взяв: дивлюсь, а замість одного вікна — багато вікон, і всі різнокольорові.

Я кажу:

— Я тобі віддам.

А вона:

— Не треба!..

І поклала свою маленьку ручку на мою велику руку. Я дивлюсь на її руку крізь скельце, і ми усміхнулись одне одному.

А тут мама питає, чи скінчив я уроки. Тоді вона дасть мені на трамвай, щоб я поїхав до тітки й відвіз їй сукню, яку поїла міль. А я, ображений, думаю:

«Добре, принаймні хоч з дому ненадовго піду».

— Тільки не загуби,— наказує мама.

А я подумав:

«Дівчисько, може, й загубило б, а я вже не загублю».

Взяв я сукню, яку мама загорнула в хустку, і йду.

Трамвая мені довелося чекати довго, і я злюся, тому що хотів миттю обернутись: от, мовляв, як швидко все виконав. А там, видно, сталося щось таке на лінії, трамваї зупинилися, тому що, коли трамвай підійшов, він був уже повний. Та все одно в нього всі лізуть. І я лізу. Я вже навіть за поручні тримався, а тут якийсь тип як штурхоне мене — я ледве на ногах устояв. Я так розізлився, що навіть вилаяв його про себе. А він виліз на приступку й каже:

— Куди лізеш? Злетиш!

«Ти ба, який добрий знайшовся,— думаю.— Сам злетиш, п'яний телепню!»

Він зовсім і не п'яний був, це я тільки так, зі злості. Адже він мене не сп'яну штовхнув, а тому що він дужчий за мене.

Я дочекався другого трамвая, і той повний-повнісінький. Я заплатив і їду. А сам усе думаю про те, як він мене брутально зіпхнув. Такий грубіян, хам, і ще дорослий,— дітям приклад дає!

А тут знову один якийсь штовхається. Відсунув мене, наче я річ, а не людина; я мало сукню не впустив. І що такого я йому сказав? Кожен би так сказав, як я:

— Обережніше...

А він як накинеться на мене:

— Я тобі дам — обережніше!

Я тільки повторив:

— Обережніше...

А він мене за комір схопив.

Я кажу:

— Пустіть!

А він:

— А ти не лайся!..

Я кажу:

— А я й не лаюсь.

А тут якийсь старий втручається. Нічого не бачив, нічого не знає, а туди ж:

— Таке тепер виховання! Хлопчисько старшому місцем не поступиться!

Я сказав:

— Він і не просив мене поступатись.

А той, що штовхався, знову своєї:

— Я тобі поговорю, щеня!

— Я не щеня, а людина, і ви не маєте права штовхатись.

— Ще вчитимеш мене, маю я право чи не маю!

— Бо не маєте!

Серце в мене калатає, і в горлі перехопило. Нехай хоч до скандалу дійде. Не піддамся! А тут уже всі оберталися стали. Дивуються, що маленький, а так огризається.

— А от якщо я тобі зараз у вухо дам, що тоді?

— Покличу поліцейського і звелю вас заарештувати за те, що ви бійку в трамваї зчиняєте.

Тут усі як почнуть сміятись. І він теж. Ніхто вже й не сердиться, тільки регочуть, ніби я щось смішне сказав. Навіть з місця підводяться, щоб на мене подивитись.

Я відчуваю, що не витримаю, і кажу:

— Пропустіть мене, я виходжу!

А він не пускає.

— Ти щойно сів,— каже.— Прокатайся трошки.

А тут іще тітка одна товста така сидить, розвалилась і каже:

— Ну й розбійник!

Я вже не чую, як кожен гострословить.

— Пустіть, я хочу зійти!

А він усе не пускає.

Тоді я як закричу з усієї сили:

— Пане кондуктор!

Тут один якийсь заступився:

— Та годі вам, пустіть його.

Я зійшов, а всі на мене дивляться, як на дивовижу якусь. Мабуть, потім ще півгодини потішалися.

Іду я з цією сукнею під пахвою, і дорослі думки мішаються в мене з дитячою образою і болем.

Я проїхав лише чотири зупинки, до тітки ще далеко, та краще бігом бігти, ніж з ними лаятись.

А вдома мама знову:

— Ти чого так довго барився?

Я нічого не відповів. Тому що мені раптом здалося, що в усьому винна мама. Якби я не вийшов з дому роздратований, то, можливо, не влаштував би в трамваї скандалу. Стільки разів поступаєшся, ну, поступився б іще раз. А прислів'я, наче глузуючи, каже, що «розумний поступиться, дурень — ніколи». Шукай тепер розумного.

Шкода мені, що день так славно почався і так пікчемно скінчився.

Я вже лежу, а заснути не можу. й думаю далі.

Вже так, видно, й має бути. Вдома — не дуже добре, а не вдома — ще гірше. Виходить — це їм так смішно? Виходить, якщо я маленький, то мені не можна покликати поліцейського, а от спихати мене з трамвая, брати за барки й погрожувати — можна.

Зрештою, діти люди чи не люди? І я вже навіть не знаю, чи радіти, що я дитина, радіти, що сніг знову білий, чи сумувати, що я такий слабкий?..

ЛАХМАЙ

Я прокинувся засмучений.

Коли тобі сумно, це не так уже й погано. Смуток — це м'яке, приємне відчуття. В голову приходять різні добрі

думки. І всіх стає жаль: і маму, бо міль їй сукню зіпсувала, і тата, бо він так багато працює, і бабусю — бо старенька і скоро помре, і собаку, бо їй холодно, і квітку, в якій опустилося листя,— мабуть, хворіє. Хочеться кожному допомогти й самому стати кращим.

Адже ми й сумні казки любимо. Значить, смуток потрібен, він наче ангел, який стане й дивиться, і руку на голову покладе, і ніби крильми дихає.

Тоді хочеться побути самому чи погомоніти з ким-небудь широко про різні речі.

І боїшся, щоб твій смуток не зруйнували чи бодай не сполохали.

Я підійшов до вікна, а на шибках за одну ніч з'явилися красиві квіти. Ні, не квіти, а листя. Немов пальмове віття. Дивне листя, дивний світ. Чому так зробилося, звідки це взялося?

— Чого ти не одягаєшся? — питає батько.

Я нічого не відповів, а лише підійшов до батька й кажу:

— Доброго ранку.

І поцілував йому руку, а він на мене так уважно подивився.

Тепер я швидко одягаюсь. Поїв. Іду до школи.

— Чого це ти так сьогодні квапишся до школи? — питає мама.

— Зайду до костюлу.

Я згадав, що останнім часом рідко молюсь, і мені стало прикро.

Виходжу за ворота й дивлюся, чи не йде Мундек. Ні, не йде.

Всі калюжі замерзли. Хлопці роблять ковзанку. Спершу маленький клаптик виходить, потім дедалі більший і більший,— от і ковзатись можна.

Я був зупинився. Та ні. Йду далі.

І замість Мундека зустрічаю Вишневського.

— Гей, Триптиху, як ся маєш?

Я спершу навіть не зрозумів, що йому треба. Лише згодом збагнув: це ж він мені прізвисько дає, бо я ж тоді триптих намалював.

Я кажу:

— Відчепись.

А він виструнчився, віддав честь і каже:

— Слухаюсь!

Бачу, шукає зачіпки, переходжу на другий бік. Все-таки він мене раз стусонув. Тоді я взяв та й звернув за ріг.

«Час є,— думаю,— обійду манівцями».

Неохоче йду до школи. Там зараз галас, штовханина, язиками мелють. Іноді навмисне йду поволі або дальшою дорогою, щоб прийти якраз на початок уроку. Добре, коли приходиш під самий дзвінок, тоді увійде вчитель, і всі затихають. Якби мав годинник, вираховував би до хвилини, а так ще й спізнитися можна.

Дарма, не запізнюся. Знову звернув на другу вулицю. Ніби мене хто туди покликав, ніби підштовхнуло щось. Буває, зробиш щось, а чому — сам не відаєш. І потім іноді добре, а іноді й кепсько виходить. Коли вийде погано, кажуть: «Надала нечиста сила!» Навіть сам дивуєшся: «І навіщо я так зробив?»

І ось, я сам не знаю як, роблю дедалі більше й більше коло, зовсім іншою дорогою. Іду я, і раптом бачу — на снігу песик стоїть.

Такий маленький, переляканий. Стоїть на трьох лапках, а четверту підібгав. І тремтить, весь труситься. А вулиця безлюдна. Лише вряди-годи хтось пройде.

Я стою, дивлюся на нього й думаю: «Мабуть, його вигнали, і він не знає, куди йти». Білий, тільки одне вухо чорне й кінчик хвоста чорний. І лапка висить, і дивиться на мене жалібно, ніби просить, щоб я йому допоміг. Навіть хвостика підняв, махнув — зажурено так, двічі, туди й сюди, немов у ньому пробудилась надія. І зашкутильгав до мене. Видно, боляче йому. Так мені здалося. І знову зупинився, чекає. Чорне вухо підняв угору, а біле — опущене. І чисто тобі ніби просить допомогти, тільки ще боїться. Облизнувся — певне, голодний — і дивиться благально.

Я ступив на пробу кілька кроків, а він — за мною. Так на трьох лапках і шкутильгає, а як обернувся — зупиняється. Мені спало на думку тупнути ногою і кричати: «Пішов додому!», щоб подивитись, куди він піде. Та мені його шкода стало, і я не крикнув, а лише сказав:

— Іди додому, змерзнеш...

А він просто до мене.

Що тут робити? Не лишати ж його — замерзне.

А він підійшов, зовсім близьенько, припав до землі й тремтить. І тут я зрозумів, так, остаточно зрозумів, що мій Лахмай без-дом-ний. Може, цілу ніч бродить? Може, це вже його останній час настав. А тут я нагодився, йду до школи зовсім іншою дорогою і можу його врятувати в цю останню годину.

Взяв я його на руки, а він мене лизнув. Тремтить, холодний весь, тільки язичок ледь теплий. Розстібнув швиденько пальто, сунув його за пазуху, тільки мордочку назовні лишив, тільки писок, щоб дихав. А він перебирає лап-

ками, поки нарешті об щось там не зачепився. Хочу його підтримати, та боюся, як би лапки не пошкодити. Обхопив його обережно рукою, а в нього серце так б'ється, ніби вискочити хоче.

Якби я знав, що мама дозволить, то ще встиг би додому збігати. Ну кому б це завадило, якби він лишився у мене жити? Я б сам би його годував, від свого обіду лишав би! Одначе вертатись додому боюсь, а в школу мене з ним не пустять. А він уже вмостився зручно під пальтом, не ворухиться і навіть очка замружив. Потім чую, він уже трохи вище, до рукава підліз, навіть свіжим повітрям дихати не хоче, засунув мордочку в рукав і туди дме. І вже тепліший став. Мабуть, зараз засне. Бо ж якщо він усю ніч пробув на морозі й не спав, то тепер уже напевне засне. Що мені тоді з ним робити? Розглядаюсь навколо, бачу: поряд крамничка.

«Хай буде що буде. Зайду. Може, він з цієї крамнички загубився?»

Знаю, що це не так, та все одно спробую, що ж іще робити?

Отож заходжу й питаю:

— Це не ваш песик?

А крамарка каже:

— Покажи-но його.

Я зрадів, витягаю песика, а він уже спить.

— Ось він,— кажу.

А вона ніби щось подумала й мовить:

— Ні, не мій.

— Може, ви знаєте, чий? Адже він, певне, звідкілясь сюди...

— Не знаю.

Тоді я кажу:

— Змерз він.

Тримаю його на руках, а він навіть не поворухнеться,— так міцно спить. Можна подумати, що вмер, однак чую, дихає — спить.

Я соромлюсь попросити крамарку, щоб вона його хоч на часинку взяла. Потім би я його забрав. І нараз мені спадає на думку, що коли не вона, то, можливо, шкільний сторож потримає його в себе під час уроків. Бо на другому поверсі сторож злий, а на третьому — добрий: розмовляє, жартує з нами й олівці підстругує.

А крамарка каже:

— Ти хіба на цій вулиці живеш?

Вона, мовляв, мене не знає і купувати я не купую, то чого ж я отут стою?

— Ну, йди, йди,— каже,— тебе мати до школи послала, а ти з собакою бавишся! І двері добре причини.

Вона, видно, подумала, що коли я такий заклопотаний, то, чого доброго, забуду причинити двері й холоду напушу. Бо кожен тільки про те й думає, щоб йому самому тепло було. А собака ж теж боже створіння.

Я вже був зібрався йти, проте вирішив іще раз спробувати:

— Ви тільки подивіться, який біленький, зовсім не паршивий.

І прикриваю песика рукою, бо ж лапка кульгава. А може, просто змерзла?

А вона каже:

— Та не мороч мені голови своїм псом!

От тобі й маєш, уже я голову морочу. Хіба я винен, що собака на морозі мерзне?

Ну, нічого не вдієш. Якщо й сторож не погодиться, то нехай сам його й викидає.

Хлопці відразу репетуватимуть на всю школу: «Собаку приніс! Собаку приніс!»

Ще хтось із учителів почує. А треба, щоб ніхто не взяв. А я вже стільки часу марно згаяв. Запихаю песика не під пальто, а просто під куртку, не подумав навіть, що йому там душно буде, і бігцем до школи. Сторож, напевне, погодиться. Позичу в кого-небудь грошей і дам на молоко для мого Лахмая.

Я його Лахмаєм назвав.

Біжу, а він уже зовсім відігрівся. Це я його зігрів, через сорочку. Тепер він прокинувся й починає вовтузитись, крутиться, навіть носика виставив і загавкав — не загавкав, а дзявкнув,— знак такий подав, що йому добре: дякую, мовляв. Спершу від нього до мене холод пішов, а тепер він уже мене гріє. Наче дитину тримаю. Я нагнувся й поцілував його, а він замружився.

Прийшов я в школу й відразу до сторожа:

— Схуйте його, будь ласка! Він був такий холодний!

— Хто холодний?

— Та він.

Сторож побачив, що я тримаю собаку, й нахмурився.

— Звідки ти його взяв?

— З вулиці.

— А навіщо було чужого собаку брати?

— Бездомний він. І лапка зламана.

— Куди ж я його тепер діну? Не треба було нести, може, в нього господар є.

— Нікого в нього немає,— кажу я.— Я всіх питав; якби хто був, то в мороз би з дому не вигнав.

— Може, паршивий який...

— Та ви що? Гляньте, який він чистенький!

Я вдав, що образився, а сам радий, бо коли візьме подивитися, то вже залишить.

Але тут я почув, що хтось іде, і засунув цуценя під куртку.

А сторож тому каже:

— Відійди. Дивись, у тебе всі черевики в снігу.

І прогнав.

Однак усе ще не бере. Каже:

— Вас тут он скільки і кожен почне мені собак з вулиці тягати?

— Ну будь ласка, всього на кілька годин. Я його потім додому заберу...

— Еге ж, так тобі й дозволять!

Я кажу:

— Піду-но я на ту вулицю, може, хто його признає.

Сторож почухав потилицю, а я думаю: «Здається, діло до згоди йде».

Він іще побурчав трохи.

— Мало тут у мене з вами клопоту,— каже,— ще із собаками мороку май.

Проте взяв. Людяний. Той, з другого поверху, нізащо б не взяв, та ще й висварив би.

Узяв. А хлопчаків вже почали збиратись. Мій Лахмай ніби зрозумів, мовчить, не ворушиться, тільки дивиться на мене. Аж тут дзвінок дзвенить. І Лахмая я прилаштувати встиг, і на урок не спізнився.

Почався урок.

Я сиджу на уроці, але мені сумно. Тому що, хоч Лахмаєві й тепло, та, мабуть, він голодний.

Сиджу й думаю, де б грошей дістати Лахмаєві на молоко.

Сиджу й думаю, що ось я всю ніч спав у теплій постелі й не знав, що песик на морозі ночує, а хоч би й знав, однаково нічого не міг би зробити. Адже не встав би й не пішов би вночі по вулицях шукати Лахмая.

Я сиджу на уроці, проте мені сумно, так сумно, що цього смутку на весь клас вистачило б. Ніколи вже, мабуть, я більше не гасатиму по двору з хлопчачками. От учора ми грались у полювання, в коники. Дитячі ігри. Нікому від них ніякої користі. Якби мені дозволили взяти мого песика додому, я хоч би про нього піклувався. Викупав би його, вичесав, став би песик біленький як сніг. Захотів би —

навчив би його різних штук. Терпляче вчив би, не бив. Навіть не кричав би на нього. Тому що від слова буває так само боляче, як від удару.

Якщо любиш учителя, то від усякого зауваження боляче. Він тільки скаже: «Не крутись!» або: «Не розмовляй!», «Ти неухажливий!», а тобі вже прикро. Вже думаєш, чи сказав він це просто так і відразу забуде, чи й справді розсердився.

Мій Лахмай мене любитиме, а коли в нього що-небудь не вийде, я скажу йому, що це в нього вийшло погано, і тут-таки його погладжу, а він замеле хвостиком і ще більше старатиметься.

Я не буду його дражнити, навіть жартома, щоб він не став злим. Дивно, чого це багатьом подобається дражнити собаку, щоб вона гавкала.

От і я вчора kota наполохав. Згадав я про це, і стало соромно. І навіщо це я? У нього, либонь, мало серце зі страху не вискочило. А коти й справді нещирі, чи це лише так вважається?

Нараз учителька каже:

— Читай далі ти.

Тобто я.

А я навіть не знаю, що читати, бо ж і книжку не розгорнув.

Стою як дурень. Очі витріщив. І шкода мені й Лахмая, і себе самого.

А Вишневський озивається:

— Триптих гав ловив.

У мене навіть сльози на очі навернулись. Я опустив голову, щоб хто-небудь не побачив.

Учителька не розсердилась, тільки сказала:

— Книжку навіть не розкрив. От поставлю тебе за дверима...

Вона сказала «поставлю за дверима», а не «вижену».

І не вигнала.

— Встань і стій,— каже.

Навіть не в кутку, а на своєму місці, за партою.

Видно, вчителька здогадалася, що зі мною щось сталося.

Якби я був учителькою, а учень сидів би із закритою книжкою, то я спитав би, що з ним, чи нема в нього якоїсь неприємності?

А що якби вчителька й справді спитала, чому я сьогодні такий неухажливий? Що б я відповів? Урок є урок. Не можу ж я виказати сторожа!

Проте вчителька сказала тільки:

— Встань і стій.

А тоді ще каже:

— Може, тобі краще вийти з класу?

Я стою геть червоний і нічого не відповідаю. А вони відразу крик зчинили.

Один кричить:

— Йому краще вийти!..

А другий:

— Ні, йому тут краще, пані вчителько!

Хоч би що сталося, з усього зроблять забавку: раді, що урок перервався. І не подумують про те, як людині неприємно: адже вчителька будь-якої хвилини може знову розсердитись.

Нарешті дзвінок. Урок скінчився. Я біжу до сторожа.

Але тут мене зупиняє сторож з нашого поверху, той самий, злий.

— Куди? Не знаєш хіба, що не можна?

Я злякався, та все про своє думаю.

«У кого б попросити десять грошів¹ на молоко?»

Може, у Бончкевича? У нього завжди є гроші. Ні, він не дасть, він мене мало знає. І коли в нього один раз хтось попросив у борг, він сказав:

— От іще, в борг тобі давати, голодарнцю нещасний!

«У кого ж іще взяти грошей? У цього? А може, он у того?» Я дивився навсібіч. І раптом згадую, що Франковський винен мені п'ять грошів. Розшукав його, а він грається з хлопцями й від мене тікає.

— Слухай, віддай мені п'ять грошів!

— Відчепися,— каже він,— заважаєш!

— Та вони мені потрібні.

— Потім, зараз не можу!

— Та мені зараз треба!

— Кажу тобі, потім! Немає в мене.

Я бачу, що він починає злитись, ну й грошей у нього немає, отже, нічого тут не вдієш! У Мундека теж немає.

Хоч-не-хоч, іду до Бончкевича. В його батька крамниця, він багатий. Бончкевич питає:

— Навіщо тобі?

Я кажу:

— Дуже потрібні.

— А коли віддаси?

— Коли будуть.

Що ж я можу сказати? Хтось, бува, пообіцяє: «Завтра!» — а сам і пальцем не ворухне. Ще й вилає, коли нагадають. Скаже: «Відчепись!»

¹ Грош — дрібна монета у Польщі, сота частина златого; нині вилучена з обігу.

— Ну що, даси мені в борг?

— А якщо в мене нема?

— Є, тільки дати не хочеш.

Якби я сказав, на що мені потрібні гроші, він, певне, дав би. А може, сказати?

А він мені:

— Я вже стільки пороздавав, і ніхто не повертає. Іди до Франека: він уже цілий місяць мені двадцять п'ять грошів винен.

А Франек нікому не віддає. Я скривився, та робити нічого.

Шукаю Франска, а його немає ніде. Як тут знайдеш, у такій товкотнечі?

А Бончкевич навіть добрий, не любить відмовляти. Тільки дуже цікавий, усе йому треба знати. Сам уже тепер зі мною заговорює:

— Що, дав?

— Та я не знаю, де він.

Бончкевич подумав трохи й знову питає:

— Скажи, навіщо тобі?

— Тоді даси?

— Дам!

— А є в тебе?

— Є, тільки я хочу купити фанеру, рамку зробити.

Я йому швиденько все розповів. Скрадаємося ми на третій поверх, аж тут дзвінок. Треба йти в клас.

Я дуже непокоюсь. Лахмай голодний, може, почне скімлити, вищати, а сторож візьме та й викине його.

Я його Лахмаєм назвав. А тепер, думаю, може, це недобре. Дуже просте ім'я. Пес, правда, не розуміє. Людині це було б образливо. Може, назвати Сніжок, адже я його на снігу знайшов? Або Бідан, Біланчик. Чи якось від слова «зима».

Я вже про нього так думаю, ніби знаю, що мені його дозволять узяти.

Жінка в крамниці і сторож казали, що в нього, мабуть, є господар. Розпитати хлопців біля тих воріт, чи що? Але там навіть і воріт ніяких близько не було. І що як хтось скаже: цуценя моє, а це буде неправда: пограється з ним і знову на мороз викине. Та хоч би й правда, все одно господар про нього подбає, коли вигнав. А може, він сам утік? Адже я не знаю, який у нього норів. А молоді цуценята пустотливі. Може, нашкодив, злякався кари і втік.

Ну просто не знаю, що робити! Такий заклопотаний сиджу, наче в мене маленька дитина. А Сніжок, певне, думає, що я про нього забув. Собака справді схожий на дити-

ну. Дитина плаче — собака скімлить. І гавкає, коли сердиться чи коли чомусь радий. І грається він, мов дитина. І дивиться мені в очі, і дякує — лише гарчить, ніби каже, застерігаючи: «Годі!»

Та нараз я згадав, що йде урок і треба бути уважнішим, — і так я вже стояв за партою.

Коли я був дорослим, думав, що легко бути сумлінним учнем, бути уважним на уроках і добре вчитись. І тільки тепер бачу, як це важко. Коли був учителем і мав якийсь клопіт, я теж ставав неуважним на уроці, проте ніхто мене в куток не ставив. Навіть навпаки: тоді я ставав суворішим і вимагав тиші в класі, щоб спокійніше було переживати.

Ех, Білане, Білане! Малий ти і слабкий, тому на тебе й не зважають, з тобою не рахуються, тебе не цінують. Ти не собака-водолаз, яка рятує потопуючих, не сенбернар, який вигрібає замерзлих мандрівників з-під снігу. Не годишся ти і в упряж ескімоса, ти навіть не розумний пудель, як пес мого дядька. Неодмінно піду зі своїм песиком до дядька, нехай заприятелює з пуделем. Собаки теж люблять товариство.

От я думаю: «Піду-но я з ним до дядька». Але ж усе це тільки мрії. Тому що, мабуть, мені не дозволять його лишити.

Дорослий скаже дитині: «Не можна!» — і тут-таки забуде. І навіть не знає, якого він завдав йому болю.

Коли я хотів стати дитиною, я думав тільки про ігри й про те, що дітям завжди весело — адже в них немає ніяких турбот. А тепер у мене більше турбот з одним цуценям на трьох лапах, ніж у котрогось дорослого з цілою сім'єю.

Нарешті я дочекався дзвінка.

І ось ми даємо сторожеві десять грошів на молоко. А він каже:

— Нащо мені ваші гроші! Подивіться краще, що він тут паробив.

І відчиняє темну комірчину, де скімлить Лахмай.

— Нічого, — кажу я. — Можна цю ганчірочку, я витру?

І я витер і навіть не погидував.

А Біланчик мене впізнав, зрадів. Мало в коридор не вискочив. Скаче навколо мене, підстрибує. Зовсім забув про всі небезпеки й біди. А він же міг тепер лежати мертвий на холодному снігу.

— Ну, вимітайтесь! — каже сторож, але тут-таки поправився:

— Ідїть, у мене часу нема.

Дорослому ніхто не скаже: «Вимітайтесь», а дитині

часто так кажуть. Дорослий клопочеться — дитина крутиться, дорослий жартує — дитина блазнює, дорослий плаче — дитина рюмсає і реве, дорослий рухливий — дитина зірвіголова, дорослий засмучений — дитина кривиться, дорослий неуважливий — дитина гава, розтелепа. Дорослий робить щось повільно, а дитина забарна. Ніби й жартома все це говориться, та все одно прикро. «Пуголовок», «карапуз», «шкет», «шмаркач» — так називають нас дорослі, навіть коли вони не сердяться, коли хочуть бути добрими. Нічого не вдієш, та ми й звикли. І все ж така зневага образлива.

Бідний Білан — може, краще Сніжок? — знову повинен сидіти дві години замкнений, у п'ятьмі пекельній.

— А може, схвати його за пазуху, і він сидітиме на уроці спокійно?

— Дурень,— сказав сторож і замкнув двері на ключ.

А Мундек зустрічає мене в коридорі й каже:

— Що в тебе там за секрети?

Я бачу, що він ображений, і все йому розповів.

— То ти... то ти йому першому сказав?

— Але ж я мусив сказати, а то він не дав би грошей на молоко.

— Та знаю... знаю...

Шкода мені Мундека, тому що й мені ж було б неприємно, якби він іншому розповів що-небудь раніше ніж мені. І на великій перерві я його питаю:

— Хочеш, підемо подивимось?

А тут, на третьому поверсі, хлопчачки курили цигарки, і йде слідство, хто курив, хто ходив на третій поверх — не «ходив, а «лазив».

Наш сторож каже:

— Весь час жону їх, а вони все якось прокрадаються.

І дивиться на нас. Я сховався за Томчака. А то б умить дізнались, бо я почервонів. Мене навіть у жар кинуло. А дорослі думають, що коли дитина заїкається й червоніє, значить, вона бреше або в чомусь винна. Але ж ми часто червоніємо просто через те, що нас підозрюють, від сорому чи зі страху, або тому, що серце сильно б'ється... І ще в декотрих дорослих є звичай примушувати дивитись в очі. А буває, хлопчисько, хоч і винен, але дивиться просто в очі і бреше як по писаному.

Таким добре. Бо найгірше буває дитині вразливій. Вона страждає, хоч і не винна. А дорослі на всіх гримають. Тільки-но що, відразу: «Ви завжди. Ви ніколи. Ви всі».

Гримають і прогрожують усіма карами:

«Знаю я вас! Ваші фокуси! Ось я вам покажу!»

І вразлива дитина боїться, живе в постійному страху. Наче заєць. Бо заєць боїться навіть тоді, коли спить. А у нас теж сни неспокійні. І прокидаємось часто-густо зі страху.

Скрипне щось уночі, а здається, ніби ходить або привид, або вбивця. Чи, бува, щось у вікні з'явиться або ворухнеться якась біла постать. Накриєшся ковдрою з головою, у піт тебе кине, дихнути боїшся, лише думаєш: «Що буде, коли торкне тебе зараз чиясь холодна рука?»

Згадуються тоді різні моторошні історії, вичитані з газет.

Адже не тільки в казках діються страшні речі. Є ж люди без ніг, без носа, і осліпнути людина може, і збожеволіти. Буває, іде собі хтось вулицею і раптом падає й починає кидатись на землі, піна з рота летить; ішов чоловік спокійно, як усі, аж тут отаке з ним сталося. Збираються люди, кожен поради дає, а тебе відпихають. А ти й радий би піти, та все одно стоїш, дивишся мов скам'янілий.

А чорна віспа, скоротечні сухоти, а трахома, гангрена, зараження крові? На ці речі вже й уваги не звертаєш. Бо дорослі навмисне про це багато говорять, щоб діти слухали й надміру не пустували. А ти бачиш, що машина тебе не переїхала, що з вікна ти не випав, ноги не поламав, ока не вибили. От і перестаєш їм вірити. Зрештою, не можна ж весь час тільки й думати про те, щоб бути обережним.

Та тільки-но настане ніч, зразу все пригадується. До того ж усі сплять — темно чи місяць світить. Знову ж таки боїшся, що заснеш і сновидою почнеш по стінках та дахах ходити.

Дивно буває. То ти такий відважний, що в будь-який бій або вночі на цвинтар не побоїшся піти, то найменша дурниця тебе налякає. І важко сказати, сміливий ти чи боягуз.

І взагалі дуже важко збагнути, який ти насправді. Бо коли спитаю себе, порядний я чи ні, то й сам не знаю. Пригадаю всі свої витівки, але відразу й подумаю: «А в інших іще гірше буває».

Навіть якщо здається, що хтось кращий за мене, порядніший, то й тоді ж я не знаю про нього всього, що він робить і що думає. Часом дехто тільки вдає із себе святого або не робить чогось поганого тільки тому, що боїться вказати свої лихі наміри.

Є такі вчинки, коли нічого особливо поганого й не сталося. У дітей, мабуть, це раз у раз трапляється. Одначе вони мусять приховувати все, щоб не наразитись на забо-

рону. Приміром, оце як зараз. Що поганого в тому, що пожалів голодного й холодного песика. Живе ж створіння.

І чого тільки дорослі все забороняють?

Що робити?

Чи сказати вчительці на уроці: «Дозвольте нам узяти Сніжка до класу. Побачите, ми будемо слухатись, сидітимемо спокійно».

Гай-гай. Нічого б з цього не вийшло. Перший Вишневецький почав би на зло пустувати.

Кепсько, що всі ми разом — і скромні, і звичайні, і зарозумілі, і лагідні. Через це жодної обіцянки, жодного слова не можна дотримати. Через це все завжди погано кінчається.

Через це дорослі нам не довіряють, на всіх підозріливо дивляться.

Без них було б, може, менше сміху, веселощів, але життя було б спокійнішим.

Проте дорослі думають, що ми тільки бешкетників любимо, що тільки найневихованіших слухаємось, і що б вони нам не сказали, негайно виконуємо. Що вони всіх псують!

Неправда. Коли ми такого лобуряку десять разів не послухаємось, то про це ніхто не знає. А як раз щось із ним зробимо — зразу всім чосу дадуть.

Гарний був би світ, якби ми й справді всі завжди і тільки їх слухали. Гарний би він мав вигляд, якби ми їх не втихомирювали.

Скільки разів їм кажеш:

«Заспокойся — облиш — перестань — не роби цього. Чуєш, бо потім жалітимеш!»

І послухається, розбишака. Отож якщо дорослі й можуть з ними витримувати, то в цьому наша заслуга.

Скінчилася вся ця історія тим, що, хто курил цигарки на третьому поверсі, не з'ясувалось, а ми з нашим песиком розлучилися назавжди.

Після занять сторож каже:

— Ну, забирайте свого пса, і більше мені сюди собак не ведіть, нікди мені! А то відправлю вас в учительську разом із собакою.

Ми й вийшли: я, Мундек і Бончкевич. І Лахмай — нехай собі вже лишається Лахмаєм!

І як же він зрадив, коли його випустили на волю! Як усе живе тягнеться до свободи! І людина, і голуб, і собака.

Радимось втрюх, що далі робити. Бончкевич погодився взяти його до завтра, а я тим часом удома дозвіл випрошу.

Та, коли Бончкевич узяв у мене Лахмая, я на нього трохи ніби образився.

Адже Лахмай мій. Адже це я грів його під пальтом. Він мене першого лизнув. Я його знайшов, і приніс до школи, й весь час про нього думав. А Бончкевич тільки дав десять грошів, та й годі.

Ну хіба це справедливо, що одним батьки все дозволяють, а іншим ні? Кожен найбільше своїх батьків і свій дім любить. Але ж прикро, коли знаєш, що комусь батько дозволяє те, що забороняють тобі.

Чому Бончкевич бере собі Лахмая — і нічого, а я повинен іще дозволу питати, і, мабуть, скінчиться все це нічим.

Коли знаєш, що в батьків немає грошей, їх ще більше любиш, бо стає їх шкода. Хто сердитиметься на батька за те, що в нього немає роботи, чи за те, що він мало заробляє? Інша річ, коли він витрачає гроші на непотрібне, а на дитину скупиться, думає тільки про себе, а дитині шкодує. Он Мундеків батько — чому він витрачає гроші на горілку та ще й скандали влаштовує?

Мені жаль Мундека і жаль віддавати білого Лахмая. Стільки довелося через нього витерпіти, а тепер він дістанеться іншому.

— Можеш мені ці десять грошів не віддавати,— каже Бончкевич.

Я розсердився.

— Обійдуся без твоєї ласки. Я ще, може, завтра тобі віддам.

— Коли ти так злишся, не віддавай!

— Ходи сюди, цуцику, попросаємось,— кажу я.

А Лахмай видирається, не розуміє, що ми розлучаємось. Потім уперся мені лапками в груди, і хвостиком з чорною китичкою весело метляє, і дивиться... просто... в очі!

У мене навіть сльози на очі навернулися.

А він лизнув мене в губи — пробачення просить.

І я притиснув його до себе востаннє!

Нарешті Мундек потягнув мене за кишеню.

— Гарзд уже, йди!

Ми швидко пішли. Я навіть не озирнувся.

Мундек всю дорогу говорив про голубів, кроликів, сорок, їжаків. Я тільки час від часу озивався. І дорога додому пройшла непомітно. На годиннику час нібито завжди рухається однаково, проте в людині немовби є якийсь інший годинник, і час на ньому то летить непомітно, то тягнеться так, що здається, і кінця цьому не буде. Буває, не встигнеш прийти до школи, як уже дзвінок, і пора додому. А буває, чекаєш-чекаєш, поки вся ця тяганина скінчиться,

і виходиш зі школи, як з тюрми, навіть радити нема сил.

Прощаюсь я з Мундеком і, ніби мене хто за язик смикнув, питаю:

— Що, твій старий знову вчора налігався?

Мундек почервонів і каже:

— Ти думаєш, мій батько щодня п'є?

І відійшов швидко, так що я вже нічого більше не встиг сказати. Ну, навіщо воно мені? Отак скажеш що-небудь, не подумавши, а потім уже не поправиш.

Якось батько мені прислів'я навів: «Слово не горобець, вилетить — не спіймаєш».

Дуже мудре прислів'я. Хоч тоді воно мені не сподобалось. Бо я сказав правду, а всі як закричать на мене, наче це хтозна-яка брехня. Ніхто, мовляв, тебе не питав, і нічого було говорити. Але ж утаїти правду — це все одно, що збрехати!

Багато в житті всілякого лицемірства. Коли я був дорослим, я до цього звик, і мене вже це не хвилювало. Лицемірство то й лицемірство — нічого не вдієш, а жити треба. Тепер я думаю інакше: мені знову боляче, коли людина не говорить людині того, що думає насправді, а прикидається.

Тому що брехня ще може бути така — ні погана ні добра. А от лицемірна людина — це вже, либонь, найгірше. Думає одне, а говорить інше, в очі так, а позаочі інак. Вже як на мене, то краще хвалько, ніж лицемір. Лицеміра найважче розпізнати. Брехунові скажеш: «Брешеш!» або: «Не вихваляйся!» Та й по-всьому. Воно й чесніше, і благородніше.

А лицемір здається таким добрим і милим, його важко вивести на чисту воду.

Ну чого я добився? Завдав Мундекові прикрість. Образив його. На батька сказав «старий» і що «налігався». Так буденно сказав, як дорослий, коли присоромить дитину, образить і навіть не відчує цього.

Заходжу в ворота, а на східцях сидить той самий кіт, якого я вчора налякав. Мені стало шкода його, і я хотів його погладити, а він навітки. Пам'ятає. А що коли бог мене за цього кота покарає і Лахмя не дозволять узяти додому?

— Ну, що в тебе сьогодні було в школі? — запитує мама.

Лагідно так спитала. Може, відчуває, що несправедливо вчора на мене нагримала.

Я кажу:

— Та нічого такого.

Мама питає:

— А в кутку не стояв?

І тільки тут я згадав, що стояв за партою.

І кажу:

— За партою стояв.

— А кажеш, нічого не було!

— Я просто забув.

Беру ніж і починаю разом з мамою чистити картоплю.

Мама питає:

— За що?

Кажу:

— Я не слухав.

— Чому ж ти не слухав?

— Та так, задумався.

— Про що ж?

Я чищу картоплю, ніби дуже зайнятий, і не відповідаю.

— Це недобре, що ти забув. Гарному хлопчикові соромно стояти за партою, і він постарався б більше так не робити. Адже вчителька тебе карає для науки, щоб ти свою провину краще зрозумів. А раз ти забув — значить, і покарання тобі на користь не піде. Треба пам'ятати, за що тебе карають.

Я дивлюсь на маму й думаю:

«Бідна, добра мама, нічогосінько вона не розуміє».

А потім ще подумав:

«Бідна й стара».

Бо коли мама нагнулась, я помітив у неї сиве волосся і зморшки. Може, вона ще й не стара, та життя в неї тяжке.

«Добре,— думаю я,— що в мене знову є мама. Клопоту з батьками до ката, однак без них дитині гірше. Кепсько без батьків, дуже сумно й кепсько».

— А може, ти ще щось накоїв?

Я кажу:

— Ні, нічого.

— А ти не обманюєш?

— Чого мені брехати? Якби я не хотів, то про це й не розповів би.

Мама каже:

— Та й справді.

І ми мовчимо. Але так, ніби й далі розмовляємо. Бо в мене на думці мій Лахмай, а мама знає, що я чогось не договорюю, щось приховую.

Ми, діти, любимо погомоніти з дорослими. Вони більше за нас знають. От якби вони тільки були з нами трохи

ласкавіші. Не можна ж весь час бурчати, пирхати, сердитись, сваритися, гримати.

Якби мама спитала не сьогодні, а колись іншим разом: «А ти не обманюєш?» — я б, мабуть, розізлився, хоча, можливо, й відповів би достоту так само, тими ж словами.

Дорослі не хочуть зрозуміти, що дитина на ласку відповідає ласкою, а гнів у ній зразу породжує відсіч.

«Так, я такий і іншим уже не буду!»

А кожному ж, навіть найгіршому з нас, хочеться стати кращим. Ми опираємось, боремося з собою, приймаємо рішення, стараємося з усіх своїх сил, а коли нам щось не вдасться, ви тоді: «Знову ти за своє!» Це страшенно діє на нерви. Людині вже здавалося, що все добре, що вона гори звернула, а тут знову все починай із самого початку. Така злість бере, так боляче, що нічого робити не хочеться. Ось чому в нас бувають такі нещасливі дні й погані тижні. Як не повелося в чомусь одному, так і в другому, і в третьому — все з рук валиться.

А найгірше, що, бува, не пощастить, а ви підозрюєте лихий намір. Іноді прослухаєш щось чи недочуєш, не зрозумієш або зрозумієш неправильно. А ви думаєте, що це навмисно.

Іноді хочеться щось добре зробити, якусь приємну несподіванку, а виходить зле, бо ще немає досвіду, і ось напсував, завдав збитків...

Важко жити тому, хто сприймає все близько до серця.

Я заходився прибирати в кімнаті. Горщики з квітами з вікна познімав і пил витер. А потім став кімнату замітати. Мама дивується. Так ми з мамою ніби попросили одне в одного пробачення за вчорашнє. Бо ж хто знає, може, я й сам трохи винен? Не треба було на обід запізнюватись. А грішили навіть і святі.

— Іди побігай,— каже мама.— Чого вдома сидіти?

— Давай я піду до охронки¹ по Іренку.

— Ну піди.

Я пішов, а чому, й сам не знаю. Мабуть, через Лахмая. Тому що я зрозумів: про маленьких дітей теж треба дбати.

Поганий я брат. От собаки мені шкода, а до рідної сестри іноді справжньої любові бракує. Та що там любові — навіть звичайного розуміння.

Звісно, така маленька дитина вічно заважає, їй нудно, от вона й коверзує.

¹ Охронка — дитячий садок для дітей бідняків у буржуазній Польщі.

Якщо побавишся з нею, то хіба що з ласки. А так тільки пирхаю і сварюся. Геть як дорослі з нами, старшими дітьми. Видно, це від них іде до нас така наука.

Є три обставини, через які ми не любимо малюків.

По-перше, чи мають слухність дорослі, коли наказують нам поступатись молодшим?

По-друге, велять нам подавати їм добрий приклад.

І по-третє, примушують нас гратися з ними, коли вони нам заважають.

До того ж, кому хочеться мати прочуханку за шкоду, вчинену твоїми малими родичами? Це ж двічі доводиться потерпати: за себе й за малюка.

Наприклад, є в мене якась річ, а він канючить. Захочу — сам дам, бо знаю, що можна дати, а що ні. А чи дорослі на наші прохання зважають? Ще й нагрімають, а як і дадуть, щоб відчепився, то ще гірше, бо навчать, що добротою нічого не візьмеш. Натомість малий пестунчик бачить, що з ним панькаються, і вчиться на горло брати, як чогось забагнеться. Це страшенно сердить.

Нехай собі плаче. Де ж пак: реве так, щоб усі почули й позбігалися, мов на пожежу.

Мешкала тут одна така сім'я: чоловік нічого жінці не давав, то вона наробила крику на весь двір.

Він їй каже:

— Ну, заспокойся, соромно, люди чують.

А вона на те:

— Я й хочу, щоб соромно було! Нехай люди знають, хай навіть дім угору злетить! Нехай поліція прийде, «швидка допомога» приїде, в газетах нехай напишуть!

Вона так, певне, змалку звикла. Бо так малі роблять. Репетують, а дорослим ліньки дізнатися, в чім річ, їм аби спокій був. От і починають:

«Вона малá, поступися їй».

Дорослим поступайся, ще й малим.

Дорослий дасть потиличника не завжди справедливо, а от як брат ударить, жаліють і захищають.

Зробив я собі вігрячок. Півдня промучився.

— Дай.

Починає видирати.

— Іди геть, бо заробиш!

— Дай, дай!

А мама що?

— Віддай, зробиш собі інший.

Може, зроблю, а може, й ні. Та й взагалі, нехай вона попросить, а не видирає з рук.

— Ма-амо-о-о!

Я ледве стримуюсь, такий злий. А їй навіть хочеться, щоб я її вдарив, тому що тоді вона вже напевне побіжить скаржитись.

І ось скандал:

— Ну й брат! Такий здоровило!

І вже я не тільки за себе відповідаю, а й за неї.

«Ти її навчив!», «Ти їй показав!», «Від тебе чула!», «Твій приклад». Хіба я її вчив брати з мене приклад? Якщо чогось поганого вчиться, то нехай за мною не ладить, нехай до мене не заговорює, не грається зі мною.

Еге ж! Саме гратись я з нею й повинен. І чуеш: «Одягни пальто, а то й вона захоче йти без пальта! Пива й ковбаси не дам, а то й вона захоче! Іди спати, вона сама не піде!»

І так тобі остогидне це дівчисько, що вже не хочеш мати з ним ніякого діла. Аж ні: ти мусиш гратися з малою.

Є ігри, де малюки можуть стати в пригоді. Їм теж знайдеться діло. Але нехай слухаються і не псують гри: адже вони не можуть усього того, що можемо ми.

Їй кажеш: «Сядь сюди, робитимеш те й оте»,— а вона не хоче. Їй кортить бігати. А мені ж відповідати, якщо вона впаде й наб'є собі гулю або сукенку порве.

Іду я вулицею й думаю. Та от бачу, мій Лахмай біжить. Я навіть зупинився. Ні, це мені здалося. Навіть і не дуже схожий... Тепер я знову думаю про Лахмая...

«Може, не забирати його? Може, йому там краще? А що як мама дозволить, а потім розсердиться? Адже якби мама з татом хотіли, то й без мене завели б собаку. Почекаю, либонь, кілька днів. Що скаже Бончкевич, як там Лахмай поводитьсь? Бо ж нагидив він тоді у сторожа. Правда, він там замкнений сидів».

Я тепер і сам не знаю, чи хочу взяти Лахмая, щоб мені веселіше було, чи вже нехай лишається, коли йому так добре,— треба ж забезпечити Лахмаєві майбутнє. Я врятував йому життя і місце знайшов. А мені, може, зайнятися тепер Іреною?

Приходжу в охронку, а там малюки по колу ходять, узявшись за руки, і співають.

Вихователька каже:

— Чого стоїш, пограйся з нами!

І простягла руку. Я і приєднався до всіх.

Іншим разом я, мабуть, посоромився б і не захотів гратися з маленькими, але зараз мене ніхто не бачить. То й став гратись. Спершу тільки жартував, щоб більше сміху було. То присяду навпочіпки — я, мовляв, теж маленький, то закульгаю — нога болить. Я хотів подивитись, розсер-

диться вихователька чи ні. Якщо розсердиться, я можу й піти. Але вихователька теж сміялась. І я став гратися посправжньому.

Малюки задоволені, кожен хоче стояти поряд зі мною і тримати мене за руку. Ну, не кожен, декотрі соромилися, бо ж ще мене не знали. А Ірена запишалась: он який у неї великий брат. І вже починає командувати:

— Ти стань отам, ти — отут.

Думає, коли що, то я за неї заступлюся.

Я велів їй поводитися трохи скромніше, а то піду.

Малі мають таку звичку: якщо знають, що старший заступиться, перші зачеплять, а потім тікають, розраховуючи на братову допомогу. А брат, якщо розбишака, сам охоче полізе в бійку, до того ж нічим не ризикує, бо коли що, він ще й благородного вдає: «А навіщо малого вдарив? Мусив же я брата захистити».

Сам, буває, ще більших духопеликів братові надає, але тут він рідна кров, опікун.

Та навіть якщо й нормальний, все одно втрутиться, хоч і бачить, що малий сам винен. Просто боїться, що перед батьками доведеться відповідати.

Ну от. Вихователька хотіла написати якогось листа й лишила мене з малюками. А вони слухаються, тому що вихователька в сусідній кімнаті.

Тільки один весь час заважав. Я потім їм став розповідати казку про kota в чоботях, а це бісеня навмисне заважає. Це так злить, що й сказати годі.

Ідемо ми з Іренкою додому, а тут у мене в бічній кишені щось дзенькнуло. І я знайшов два гроші. Якби там знайшлося більше, я лишив би для Бончкевича, а стільки й лишати не варто, і я віддав їх Іренці. Вона теж, коли в неї щось є, зі мною ділиться.

Іноді я беру, а іноді ні. Бо коли візьмеш щось у маленького, кажуть: видурив. Так уже ведеться, що за погане завжди відповідає той, хто не винен.

Якби можна було змінити (не знаю тільки що), то наше дитяче життя не мало б прикрошів. Небагато нам, дітям, треба для щастя, та й цієї обмалі не маємо. Ніби й дбають про нас дорослі, одначе кепсько нам ведеться на світі.

Іду я, і мені так приємно вести за руку малу. Поглядаю, куди ступити, вибираю дорогу. Відчуваю себе старшим і сильним. А ручка така маленька, гладесенька, не наче атласна. Пальчики малюсінькі. І навіть дивно, що ти ж таки любиш цю дитину, а іноді її ненавидиш.

Одну цукерку вона сама з'їла, а другу мені дала. Мені

не хотілося, але я з'їв, а вона дивиться на мене й сміється, тішиться, що почастиувала.

Часом приємно й самому щось дати, а не все тільки брати й брати у старших. Прикро, коли хочеш зробити подарунок дорослому, а він не бере або дасть тобі щось інше, цінніше. Відразу ж платня. І відчуваєшся незручно, ніби ти якийсь жебрак.

Якби можна було так влаштувати світ, щоб усі завжди робили одне одному щось добре! Коли мені було сумно, Ірена дала скельце, тепер я купив їй цукерок, а вона мені одну дала. Цілий ланцюжок добрих послуг.

Ми прийшли додому. Заходимо. А в нас сидить тітка. Вона каже:

— Ну, от і прийшли твої телята.

Чому телята, а не люди? Що ми такого зробили, що нас тітка телятами називає? Телята тільки в корів бувають. Навіщо так грубо?

Таке мене зло взяло, що я навіть не привітався. Мама розсердилась:

— Ти чого заходиш, як дикун? Чому з тіткою не привітався?

— Чого я маю вітатись? — кажу. — Учора ж бачилися.

— То було вчора, а це — сьогодні.

— А телята ж не вітаються, — буркнув я.

— Які це ще телята? — питає мама, бо навіть не розчула, вона чує і пам'ятає, тільки коли дорослих ображають.

А тітка у сміх:

— Ви подивіться, який гордий! Образився.

І встає, щоб мене поцілувати, а я відвернувся. Ласку мені робить, що обслинить.

— Облиш цього хама, — каже мати.

Гаразд, хай буде й так. Ну, образився. А що, хіба не можна? Якщо зараз не огризатимусь, то згодом, коли виросту, будь-хто попихатиме мною.

Сів я за стіл і вдаю, що вчу уроки. А сам весь аж тремчу від обурення. Та пригадую, що і в трамваї сміялися, що я гордий. Дорослі думають, що дитина нездатна образитись. Хотів би я на такого подивитись. Кожен знає, що приємне, а що ні.

Кажуть, що діти вперті.

Затявся і не хоче привітатись.

Не хоче, та й годі.

«Негайно скажи, негайно зроби».

А ти не хочеш. Зовсім не на зло, просто гордість не дозволяє... І не треба примушувати, від цього ще затятіший будеш.

Сиджу спиною до всіх і пишу. Але не так швидко, як колись. Чи я вже в усьому стаю дитиною? Може, забуду, що вмів, коли був дорослим? І знову мені буде важко в школі. Тоді по-справжньому доведеться бути уважним на уроках. Це було б жахливо.

І саме в цей час чую ріжок: їде пожежна команда...

— Можна?

Я благально дивлюсь на маму й чекаю, як на присуд. Не знаю, що б я зробив, якби мама не дозволила. Як часто дорослі кажуть, не подумавши: «Ні!»,— і тут-таки забудуть, і не знають, якого завдали болю.

Чому «ні»? Ну чому? Тому що бояться, аби чогось не сталося, тому що хочуть бути спокійні, тому що їм це не потрібно, «зовсім ні до чого». Адже такі дрібниці, нічого серйозного,— могли б і дозволити, але не хочуть. «Ні!»

А ми знаємо, що могло б бути й «так», що це випадкова заборона, що вони погодилися б, якби потрудилися бодай трохи подумати, подивитись нам у вічі, зрозуміти, як нам цього хочеться.

Я запитую:

— Можна?

І чекаю. Дорослі ніколи й нічого так не чекають. Хіба що в'язень — чи випустять його на волю?

Я чекаю, і мені здається, що, якби мама не дозволила, я б не подарував їй цієї образи. Дорослі вважають, що ми просимо про все, що на думку спаде. І тут-таки забуваємо. Звичайно, й так буває, але буває і зовсім інакше. Іноді ми не наважуємося про щось попросити: знаємо, що все одно з цього нічого не вийде. А як боляче, коли відмовляють, та ще з насмішкою, із злістю. Краще вже затамувати біль і ні про що не просити або довго й терпляче дожидати, чи не поліпшиться в дорослих настрої, чи не будуть вони так задоволені нами, що не зможуть відмовити. Однак часто й тут на нас чекає розчарування. Тоді ми гніваємось і на них, і на себе:

«Ех, навіщо я поквапився, може, іншим разом дозволили б!»

Мені здається, що в дорослих якісь інші очі, що вони не так усе бачать, як ми. От коли мене товариш про щось просить, мені досить на нього тільки глянути, і я вже знаю, що робити: погодитися чи поставити умову, розпитати детальніше, відкласти на потім. Якщо я навіть і не можу виконати його прохання, то все одно ніколи не осмілюсь отак ось, відразу, йому відмовити без будь-яких пояснень.

А дорослі й не здогадуються, чому ми іноді стаємо вперті, робимо щось на зло.

Наприклад, учора один хлопець сказав, що хоче **вийти** в туалет. А вчителька:

— Сиди спокійно. Міг вийти на перерві.

Ну, знаю, крутяться іноді за партою без причини, це правда. Але хіба він винен? Досить тільки глянути, щоб пересвідчитися. Врешті вчителька його пустила, а потім під кінець уроку кричала, що всидіти не може. Вона вже й забула, що він виходив до туалету, а я знаю, чому на нього найшло: він перед цим так намучився, такого страху натерпівся, що не встиг вийти, як тепер і помщався.

Дорослі не знають, чому й за що ми їм робимо на зло. Їм здається, що тільки вони карають за конкретні вчинки. Ми теж караємо їх — непослухом, якщо заслужили.

Бо чому для когось ми одні, а для когось — інші?

Якби інша тітка назвала мене телям, я не образився б, бо то міг бути жарт. Але ця робить так не вперше. Та ще й таким зарозумілим тоном, владно, бундючно. Хай би вже, а то їй ще й висміяти треба, позбиткуватися з дітей. Мабуть, зла, що має багато дітей. Але хто їй винен? Хай би не мала.

«Весь час із ними гризуся. Скільки вони коштують мені. Доводиться від рота відривати. Собою жертвую».

Від рота відриває, а товста, як бочка... Діти мають коштувати, аякже.

А бувають дорослі, котрі нас спершу ніби й не помічають.

Скажуть лише:

«Здрастуй, орел!»

Або:

«Он який уже великий кавалер!»

Аби щось сказати. І видно, що інакше не вміє і ніби соромиться. Якщо хтось погладить тебе по голові, то обережно, немов боїться, аби чогось не зламати. Це сильні, добрі, делікатні люди. Ми любимо слухати, коли вони розмовляють з іншими дорослими, розповідають про якінебудь пригоди, про війну. Таких людей ми любимо.

А є такі, наче їм нічого більше робити, тільки жартувати, під'юджувати та прізвиська давати або гратись подурному. Борода колюча, смердить цигарками, а лізе з обіймами. Або руку стисне і сміється, коли болить. Або підкине вгору і думає, що це для нас щастя.

«А ось викину тебе через вікно, а ось носа ножем відріжу, вуха пообтинаю, не треба буде мити».

Дурне все це й безглузде. Тільки й чекаєш, щоб відчепився.

У жінок своє — зразу голублять, обнімають, з поцілунками лізуть. Або в губи, або так притисне, що ребра болять. І мусиш терпіти, бо вона, бач, тебе любить.

А як шмаркач якийсь, років шістнадцяти, почне теж вдавати дорослого, тоді вже й справді важко витримати. Тоді все кінчається або плачем, або якоюсь шкодою.

Найкраще ви — собі, а ми — собі.

Мама дозволила мені піти на пожежу. Треба поспішати, а то команда проїде, і тоді мені пожежі не знайти.

— Тільки негайно вертайся!

Хто знає, що це означає: «Негайно вертайся!»

Ніколи не вгадаєш, що тебе чекає.

Раптом мама ще щось додасть або Іренка причепиться. Отож я хапаю шапку — і тільки мене й бачили. Скачу через чотири східці. Коли спускаєшся в такий спосіб, треба міцно триматися за перила. Буває, що й скабку заженеш. Та нічого не вдієш, доводиться ризикувати.

Один хлопець сказав мені, де горить. Неподалік. Гасова крамниця. Кажуть, що в підвалі бензин. Якщо спалахне, весь будинок злетить у повітря. Поліцейські розганяють народ. Виблискують у вогні машини й каски пожежних.

Не хочу я, щоб ці бочки з бензином загорілися, адже тоді буде велика шкода й люди лишаться даху. Та коли їх зблизька не видно, тоді не така шкода, а цікаво було б побачити такий вибух, коли цілий будинок злітає в повітря.

Чому приємно дивитись на страшні речі? Якийсь нещасливий випадок, утопленик, велосипедист мало під машину не влетів, б'ють чи ловлять злодія. Може, тому й війни виникають, що люди люблять кров і небезпеку.

А пожежа все-таки красива... І така благородна боротьба з вогнем.

Я то тут постою, то там, дивлюсь на пожежу, а сам усе думаю, що пора додому, — ще тільки одну хвилинку постою. Та не лишитись до кінця неможливо, хоч і знаю, що покарають.

Кажуть, зараз приїде «швидка допомога»: жінка одна обгоріла. Вогню вже не видно, тільки дим...

Мабуть, я не дождатимуся «швидкої допомоги». І так не пропхатись...

А тут знову здійсмається вгору стовп полум'я. Пожежний подає на другий поверх новий шланг.

«От як пустить воду, так і піду...»

А може, дім тепер завалиться?..

Вже навіть хочеться, щоб швидше все скінчилося.

Поліція нас відігнала. І знову погано видно. І я хочу йти.

А тут кажуть, що в пожежних щось зіпсувалось і приїде нова команда.

Біжить жінка й кричить, її затримують, вона виривається.

Я бачу Фелека, і Бронекка, і Гаєвського... Швидше б загасили. Та ніхто не відходить, а коли вони стоять, самому йти якось прикро.

Отак завжди: тільки-но щось цікаве має відбутись, як треба бігти, бо чи запізнюєшся, чи просто було велено.

Так само і в дорослих. Підуть у гості, загуляються і раз у раз нагадують самі собі: «Ну, треба вже йти додому». І тут-таки: «Ну, ще хвилинку».

То ще по чарці, то останній танець, то карти — але врешті треба йти, бо, мовляв, непокояться за дітей, які вдома самі сплять, до того ж завтра рано вставати. Та вони хоч годинники мають і знають, що не запізняться. А ми ж нічого не знаємо, а йти не хочеться.

Дружина каже: «Ходімо вже», а чоловік їй: «Ще трохи». Їм добре, ніхто їх удома не сваритиме.

А найприкріше, коли цікава гра була, а вдома за запізнення чекає прочуханка. Хоч би вже до ранку не сварили.

Іноді навіть думаєш:

«Все, не хочу я вже гратися. Набридло».

Позбавляєш себе задоволення.

Прибігаю додому, а мама каже:

— Нічого собі — негайно!

Я чекаю, може, спитає, де горіло. Але мама виїшла з кімнати.

Знову сідаю за уроки.

Підходить Ірена:

— Де ти був?

Я кажу: «Йди звідси», бо шойно прочитав задачу й не дуже знаю, як її розв'язувати. А Ірена стоїть.

Тоді я кажу:

— Я був там, де горіло. Ну, йди вже!

— Що горіло?

Однаково ж не зрозуміє. Але я терплячий. Я кажу:

— Горіла крамниця.

— Чому?

— Тому що в тебе ніс шмаркатий. Піди втрися!

Вона засоромилась і відійшла. Мені її шкода. Навіщо я так грубо сказав? Уже вдруге сьогодні: вранці Мундекові, а тепер їй.

Я кажу:

— Іди сюди, розкажу.

А вона вже пішла. Мабуть, образилась. І я знову читаю задачу, тому що завтра перший урок арифметика.

А Ірена знову тут:

— Я вже носа витерла.

Я нічого не відповідаю.

Вона стоїть і каже тихо-тихо, ніби сама собі:

— У мене тепер чистий ніс. І штанців не видно.

Слухняно так, боїться, що я розсерджусь.

Ну що? Певне, доведеться їй розповісти? І я розповідаю. Вона, звичайно, нічого не розуміє. Про все запитує: «Чому?»

Чому вода, чому шланги, чому пожежні, який бензин, чи живий, чи великий?

Маленька ще, не розуміє. Я ж теж нічого не знав.

— Постривай, я тобі зараз намалюю.

Намалював пожежного в касці, шланг,— усе їй пояснив.

Якби не ми, ці малюки нічого б не знали. Вони все визнають від нас. Ми — від старших, а вони — від нас.

Я не знаю, що ще говорити, і кажу:

— Повтори!

— У крамниці загорілась вода. Приїхала поліція і розганяла. І був вогонь, і була пожежа.

Вона думає, що вогонь і пожежа це різні речі.

— Пожежа зробилась від вогню.

І знову в неї під носом мокро, та я вже нічого не кажу. Дарма. Все одно задачі не зроблю. Став учити вірші, а Ірена слухала.

Вернулась мама, і я пішов на ковзанку: там великий такий майданчик діти ногами розкатали. Я вже вмю кружляти і їздити задом наперед. Хочу навчитися присідати на одній нозі. Чотири рази впав. Забився трохи.

Коли лягав спати, мені було сумно...

Ще смутніше, ніж коли був дорослим.

Смуток і самотність, і жага пригод...

Краще б народитися в Африці, де є леви, людожери і фініки...

Чому люди завжди живуть так скупчено? Скільки світу вільного, а в місті тісно!..

Ех, пожити б серед ескімосів, або з неграми, або з індіанцями...

Яка гарна, певне, пожежа в степу...

Або хоча б садок у кожного був перед домом! Посади б квіти на клумбах, поливали б...

І знову я думаю про Лахмая.

«Що я скажу Бончкевичу?»

Тому що мені вже навіть і розхотілося цуценя брати. Клопіт з ним. Ще розізлюсь на нього й поб'ю. І стане шкода. І двірник його звідусіль ганятиме, і дітлахи в дворі. Надто велика відповідальність піклуватися про живе створіння.

Якщо Бончкович хоче, нехай лишає його в себе.

КОХАННЯ

У нас були гості. Мама вбралася в сукню, яку міль поїла. Та було непомітно, бо тітка добре переробила. Були іменини, прийшли гості, і всі танцювали. Почалось усе ввечері, а коли скінчилось, я не знаю, тому що я спав у Кароля.

Була Мариня з Вільна. І я з нею танцював. Це дядько Петро звелів мені танцювати. А я зовсім не хотів. А дядько Петро сказав:

— То ось ти який кавалер! Панночка до тебе з Вільна приїхала, а ти з нею танцювати не хочеш?

Я збентежився і втік на сходи. Як можна так говорити? Хіба вона до мене приїхала? Може, їй це неприємно? Але дядько спіймав мене і підняв до стелі, а я видираюсь і ногами в повітрі теліпаю. Дядько навіть засапався, а все ж не відпускає. Я страшенно розізлюсь, бо знитився ще більше. А він поставив мене на підлогу й каже:

— Танцюй!

І батько каже:

— Ну, не будь розмазнею, вона ж гість!

З Вільна.

Я стою й не знаю, що робити, бо мені хочеться втекти. І боюся, що дядько знову мене схопить і почне шарпати. Тому я тільки непомітно поправляю куртку, дивлюся, чи не відстебнувся гудзик, чи не подерлось що-небудь.

А Мариня подивилась на мене й каже:

— Ти не соромся, я теж не дуже вмю.

І перша підходить. І бере мене за руку. А в неї блакитна стрічка — величезний такий бант збоку на голові зав'язаний.

— Ну, ходімо спробуємо.

Я глянув із злістю на дядька, а він сміється. І всі розступились, тільки ми вдвох стоїмо. І батько. Я знаю, що коли не послухаюсь, то батько розсердиться, а може, і спати пожене. Нічого мені не лишалось робити.

Я став з нею кружляти. В голові у мене шумить, бо вже пізно і я пив пиво. Я їй кажу:

— Ну, годі.

А вони кричать:

— Ще!

Мені жарко, а вони видовисько собі влаштували. А вона не перестає, і я вже танцюю по-справжньому, під музику, в такт.

Не знаю, чи довго це тривало. Нарешті Мариня каже:

— Ну, годі, я бачу, що тобі не хочеться.

Я кажу:

— Чому не хочеться, просто в мене голова закрутилась.

А вона:

— Я можу танцювати всю ніч.

Потім дорослі танцювати почали, а ми стоїмо біля дверей — Мариня і я.

Вона каже:

— Варшава дуже гарна.

Я відповідаю:

— Вільно теж.

Мариня питає:

— А ти був у Вільні?

— Ні, нам тільки в школі вчителька розповідала.

Вона каже мені «ти», а я не знаю, як до неї звертатись. У дорослих там ясно: незнайомі кажуть «ви», та й годі. А ми, діти, ніколи не знаємо, як звертатись. Одному кажемо «ви», іншому «ти», часом «добродій» або «панянка». Я вже й сам не знаю. Багато з цим маємо клопоту і непорозумінь. Треба якось викручуватись і уникати звертань узагалі.

Вона, Мариня, приїхала до Варшави просто так і потім знову поїде у Вільно. Може, з тиждень побуде.

— Надовго приїхали?

— Хто?

— Ну, ви... з цією тіткою... з твоею мамою?

— Ні, всього на тиждень.

Іздить туди залізницею, вночі. Я ще ніколи вночі не їздив залізницею.

— Я б хотіла, — каже вона, — завжди жити у Варшаві.

— А я — у Вільні.

Я це лише так сказав, що, мовляв, Вільно теж гарне місто.

А Мариня стала перераховувати вулиці у Вільні, а я називав у Варшаві. Потім різні пам'ятники й цікаві місця.

Вона каже:

— Приїдь коли-небудь, я тобі все покажу.

Я так по-дурному сказав:

— Гаразд!

Наче це від мене залежить.

Підійшов Кароль, і ми заговорили про школу. Які там учительки — які тут, які там книжки — які тут.

Було дуже гарно. Але дядько Петро помітив, що ми не танцюємо, тому я швидко відійшов, щоб він знову не причепився.

Потім Марині веліли співати. Вона навіть не збентежилась. Коли вона співає, то зводить очі вгору, ніби дивиться на небо, і усміхається.

Потім ми знову розмовляли. Стефан каже, що в них у дворі є троє санчат. Одні санки такі великі, що можна вдвох кататись.

† Стефан каже Марині:

— Приходь, покатаю.

І гарна ковзанка у них є. Все у них, та в них. Не люблю я, коли хтось надто багато базикає.

Отак і скінчився мій бал.

І ця дама, ця тітка, пішла й забрала з собою Мариню. А мама каже:

— Може, ти спати підеш?

Я зовсім не опирався, тільки питаю:

— Куди?

А мама каже:

— До Гурських.

Каролєвих батьків.

— Завтра ж до школи.

Я бачу, що коли попрошу, щоб дозволили ще трохи, то мама мені дозволить; але що мені тут робити? Спати хочеться і нудно.

Ірена теж пішла зразу після вечері. А я спав з Каролєм.

Кароль запитує:

— Чому в них у Вільні так тя-я-ягнуть?

— Не знаю.

— Я хотів спитати у цієї, у Марині, та, може, їй було б образливо.

— Авжеж.

— А волосся в неї, як у циганки.

— І зовсім ні, у циганок волосся цупке, а в неї — м'яке-сеньке.

— Звідки ти знаєш?

— Таж видно.

— А дядько Петро казав, що справжнє циганське.

— Дядько Петро все краще всіх знає,— кажу я із злістю.

Кароль позіхнув і затих, а потім знову своєї:

— У нас жодної такої немає.

А я мовчу.

— Гарна дівчина.

А я все мовчу.

— Гарно співає.

Я чекаю, щоб він повернувся на другий бік, бо коли я гість, то мені не випадає показувати, що я не хочу з ним розмовляти.

І я питаю:

— Ти вивчив уроки на завтра?

— Та що там уроки...

Він позіхнув і нарешті каже:

— Ну, треба спати. А чому ти зразу погодився йти? Може, там буде щось цікаве?

— Що там цікавого?.. Переп'ються, та й годі.

— А ти пив горілку? Я дві чарки випив.

Завтра в школі розповідатиме, який він герой: дві чарки випив — і в голові не крутилось.

Він перевернувся на другий бік, накрився й питає:

— Тобі не холодно? Я не дуже на себе ковдру перетягнув?

— Ні, добре.

Коли людина сонна, її будь-яка дрібниця дратує. От я на Кароля гніваюсь, а він мене питає, чи не холодно мені. І навіть я сказав, що вони переп'ються? Негарно судити дорослих. У них своє життя, як хочуть, так і розважаються.

Якби не дядько Петро, я, може, Марині жодного слова не сказав би. Як ми завжди усього соромимось... Весь час боїться зробити чи сказати якусь дурницю. Постійна непевненість: чи добре так буде, чи не стануть сміятися...

Я вже й сам не знаю, що для нас гірше: коли сміються чи коли сваряться. І вдома, і в школі — скрізь одне й те саме. Спитаєш про щось, помилишся — відразу сміх і глузування.

Цей страх стати посміховиськом так гнітить, бентежить і сковує, що геть втрачаєш певність у собі, а тому раз у раз пошиваєшся в дурні. Як на льоду: хто більше боїться, той частіше падає.

«Ну, завтра треба зробити санчата»,— подумав я й заснув.

І не встиг заснути, як мене вже будять, кажуть, треба вставати. Насправді я проспав кілька годин, але так мені здалося.

За сніданком я тру очі, їсти мені не хочеться, а батько каже просто так, щоб випробувати мене:

— Може, тобі не йти сьогодні до школи?

Потім побоявся, що я зрадію, і каже:

— Розваги розвагами, а школа школою.

Я уважно перевіряю сумку, аби чогось не забути, ручку чи ще щось. Бо коли людина сонна, вона мусить пильнувати. Але ні, все на місці. Я йду.

Іду. А про себе думаю, що їду до Вільна. Іду цілу ніч. За вікном сипляться іскри — вогненні зигзаги.

І дорогою до школи, і на уроці я думав про цю поїздку. А на другому уроці мені захотілося спати, і я зовсім забув, що я в класі, і почав тихенько наспівувати собі під ніс.

А вчителька:

— Хто співає?

Я навіть і тут як слід не прочумався, тільки озираюсь: хто це співає. А Боровський каже, що це я. Вчителька питає:

— Ти співав?

— Ні.

Бо я й справді цього не помітив. І знову геть забувся і вдруге почав співати, навіть, здається, ще голосніше. Вчителька розсердилась.

А Боровський знову:

— Може, й тепер скажеш, що не ти?

Я відповідаю:

— Я.

Тепер тільки я зрозумів, що це ж справді я співав і тоді й тепер.

Вчителька подивилася здивовано:

— Я не знала, що ти вмієш робити на зло й брехати.

Хіба вчителька не бачить, що в мене здивоване обличчя і що я засмучений? Я ж люблю вчительку, і вона до мене завжди була доброю. Навіщо ж я стану робити їй на зло? Я опустив голову, почервонів і мовчу. Якщо почну виправдовуватись, усе одно не повірять. Тепер я знаю, що можна зненацька закричати чи засвистіти немов уві сні. А вони зразу: «на зло», «баламут!»

Гидке слово «баламут». Гірше ніж лобур, ніж будь-яке інше. Якесь воно принизливе. Ніби — каламуть. Не люблю я також слова «дисципліна». Наприклад, на уроці фізкультури.

Де дисципліна, там покарання.

Здається, ніби маю когось карати, бити, шмагати ременем.

«Нестерпний хлопчисько».

«Хлопчисько» — теж паскудне слово. І принизливе — «дітлашня». Воно мені схоже на «комашня».

Є слова, котрі в школі не слід вимовляти. Часто буває, що не злюбиш людину за якесь одне неприємне слово, яке вона часто повторює.

А вчителька веліла мені спочатку йти в куток, а потім — до дошки. Веліла розв'язувати задачу, зовсім легеньку. Я відповідь зразу взяв. Полічив подумки й кажу:

— П'ятнадцять.

Учителька вдає, що не чує.

— Повтори задачу.

Я кажу:

— Буде п'ятнадцять. Хіба ні?

А вчителька:

— Коли розв'яжеш, тоді і взнаєш. Розв'язуй для всього класу!

Я починаю повторювати. І наплутав. Діти засміялись.

— Іди на місце. Двійка.

А Вишневський питає:

— На яке місце йому йти, за парту чи в куток?

Я іду, а Вишневський навмисне виставив лікоть — ну я не втримався, та й штовхнув його. А він як зарепетує:

— Чого штовхаєшся?

Свиня. Боявся, що вчителька не помітить. А вчителька в нерішучості: чи зі мною покінчити, чи його карати. І весь клас збурився. То тихо сидять, а як хтось один почне — відразу жарти, смішки, під'юджування, балачки. Тут уже важко заспокоїти. А за все відповідає той, хто почав перший.

«Хай собі роблять що хочуть».

Я поклав голову на руки й прикидаюсь, що плачу. Це найліпше. Тоді тобі дадуть спокій. Проте я не плачу, бо дуже страждаю, я дуже нещасний.

Нараз я подумав:

«Якби Мариня була вчителькою, вона була б не така».

Адже коли учень погано поводить, його можна якось інакше покарати, а не ставити двійку. В того, хто після мене прів біля дошки і мусолив ту саму задачу, теж зрештою вийшло п'ятнадцять.

Мариня так не зробила б. Але вона ще маленька, до того ж вона, Мариня, їде. Всю ніч залізницею — так далеко, до Вільна. І я її вже більше не побачу. Можливо, ніколи не побачу. Ніколи не почую, як співає Мариня. А Мариня так щиро всміхається, і в неї блакитний бант. І м'якесеньке волосся, зовсім не як у циганки.

Вчителька, як видно, дуже розізлилась, тому що підійшла до мене на перерві й каже:

— Якщо тебе ще раз якась муха вкусить, я директорові скажу. Більше вже я за тебе заступатись не стану.

І відійшла. Не дала виправдатись. А якби дала, що я міг би сказати?

Що я закоханий у Мариню?

Краще вмерти, ніж це сказати.

«Муха вкусила!» Не муха вкусила, а вчителька дорікає тим, колишнім. Не можна дорікати послугами. Це найбільше ображає. Думають, що ми легко забуваємо, не вміємо бути вдячними.

Ні, ми добре пам'ятаємо. І рік, і більше. І кожну нетактовність, і кожен добрий вчинок. І ми багато прощаємо, якщо бачимо доброту й щирість. Я вчительці теж подарую, коли заспокоюсь.

Підходить Мундек, починає жартувати. Бачить, що я сумний, і хоче втішити мене.

— Ну що, будеш тепер арифметики боятись? Ось вліплять тобі п'ять кілків, то й двійка втече зі страху. Тільки тримай! Ти ж математик сів на шпагатик.

Я тихо сказав:

— Відчепись!..

І виходжу в двір. Але не граюсь. Будь-яка біганина видається мені безглуздою.

Як було б добре, аби всі дівчата були схожі на неї. А може, ми й справді поїдемо до Вільна? Може, тато там знайде роботу? Все може статись.

Я взяв у бібліотеці книжку. Історичні повісті. Читати.

Вертаюсь додому сам. Мундек не міг мене сьогодні чекати. Іду і крижинку ногою підкидаю. Треба старатись ударити так, щоб вона просто вперед летіла, а вона летить то праворуч, то ліворуч. А я зигзагами за нею біжу. Стараюсь не зупинятись, весь час бігом. Найгірше, коли вона відскочить від перехожого і зовсім уже в інший бік зверне чи коли назад доводиться вертатись. Я вирішив, що вертатись назад дозволяється до десяти разів.

Але я зустрів батька, і він розсердився, що я рву черевки: адже від цього носок збивається.

Я входжу в двір, дивлюсь: хлопці катаються на санчатах. Ну, і я з ними став. Не те що вже мені було весело. Коли в тебе прикрість, гратися можна, але раз у раз про неї згадуєш. Ніби хто підходить і питає: «Забув? Не пам'ятаєш?»

Це не докори сумління, а якась невідчепна думка. До-

кори сумління зовсім інші — грізні, тому що бога боїшся.

Один хлопець казав, що бога зовсім нема, що це люди просто його вигадали. Запевняє, що точно знає. Навіть побитись об заклад хотів. Дивак, та й годі.

Я двічі прокатав дітей на санчатах, і вони мене один раз. І досить.

Посидів біля вікна, а потім став малюнки в книжці розглядати. Не подобаються вони мені. Перший малюнок — вершник на коні. Битва. Навколо вибухають снаряди. А він сидить з піднятою шаблею, наче лялька. Тримається штиво, наче дерев'яний.

Чому це для дітей усе роблять гірше? Гарний художник для дорослих, а найнікчемніший — для дітей. Книжки пише для дітей кожен, кому не лінки, — і вірші, й пісні. Кого не хочуть слухати дорослі, той іде до дітей.

А ми ж якраз найбільше любимо гарні казки, малюнки й пісні.

Хлопці крикнули мені з двору, що робитимуть зараз нові санчата і щоб я дав їм свої дві дошки, мотузку й шматок бляхи.

Правда, вони побурчали, що бляхи мало, а мотузок короткій. Зате міцний.

Одна дошка пішла на сидіння, а друга — під полозки. Якби бляхи знайшли більше, можна було б цілком полозки оббити: тоді возити легше. Та добре, що хоч спереду оббити бляхою вистачило. Я їм і цвяхів дав, один довгий, врячий, я його на вулиці знайшов.

Кожен пам'ятає, що дає, бо скільки даси, стільки й матимеш.

Приємно щось зробити самому й бути власником цієї речі. Тоді ні від кого не залежний. Проте у дітей рідко буває по-справжньому власна річ.

Одяг нібито й мій, але ж купили його батьки. За книжки й зошити відповідаєш і вдома, і в школі. Будь-хто може розглядати їх, перевіряти зроблені уроки.

Вчителям можна згорнути книжку в трубку, а спробував би хтось із нас таке зробити. Скажуть, що не шануємо. Мовляв, у дітей все має бути зразкове.

Погано, коли збирається гурт. Тоді неодмінно посваримося. Почне один одного катати, а комусь захочеться крутнутися, впасти навмисне. Кажеш йому, що санчата зламає, а йому хоч би що. Дав кілька дошок — отже, має право.

А дехто сам возити не хоче й сидить, наче пан. Ми часто сваримося, це правда, та ви тільки подумайте, яка в нас в усьому сваволя.

У дорослих є суди. А в нас ніяких судів, самі лише скар-

ги. А дорослі наших скарг не люблять. Розсудять, аби з рук збути: або того виправдають, кого вони більше люблять, або молодший, або старший має слухність, або дівчинка, або обидва винні, тому що, мовляв, недобре сваритися.

Коли-небудь, можливо, люди житимуть у мирі й злагоді, та поки що цього немає.

А буває так, що хтось образиться через дрібницю, і відразу: «Коли так, віддавайте мої дошки й цвяхи!»

Знає, що не віддамо. Що ж, розбити санчата, і вся робота нанівець? Шукай собі іншого товариша й починай усе спочатку?

«Діти люблять майструвати».

Справді, люблять, та вже коли що зробиш, то хочеш, щоб це не псували.

А то один щось намалює, а інший ні з того ні з сього візьме та й порве або забруднить. І так шкода! Або знайдеш паличку, шнурок, зробиш батіг — не хочеться ж, щоб ламали. От і з санчатами так само.

Правда, іноді навіть добре, що зламають, тому що вдруге ще краще виходить. Але тоді треба заздалегідь знати, що є заради чого починати знову: наприклад, інструменти кращі чи більше матеріалу.

Бо ж як тут зробиш санчата без молотка? Доводиться каменем прибивати. І хоч би камінь був замашний. Правда, є один такий, але він у бруківці. Ми навіть хотіли його викопати, а потім назад вставити. А якби двірник помітив? Ото дав би нам часу! Тиждень потім у двір не показуйся.

Ну от, забиваю я цвях цим круглим незручним каменем і б'ю себе по пальцю. Навіть така чорна цятка на пальці вискочила. І ще дротом шкіру здер між пальцями, тепер, як станеш палець згинати, боляче. Там в одному місці довелося стягти дротом, тому що мав бути довгий цвях, а ми вбили три маленьких, і дошка розкололася. Довелося стягувати.

І так весь час щось псується, і весь час треба поправляти.

Приходить Юзек.

— Ех ви, санки зробили, та не їдуть!

— Зроби кращі!

— Захотів би, то й зробив!

— А ти захоч!

— Та нащо вони мені!

— Іди звідси, не заважай. Не подобається — не дивись!

— А що, вже й подивитися не можна?

— Не можна!

Один лагодить, а двоє відпихає.

Нарешті Франек каже:

— Не займайте його, краще допоможіть тримати, я сам не можу.

— А чого він тут стоїть, єхидничає?

— Нехай собі єхидничає. У нього санчат немає, от його завидки й беруть.

— Є чому заздрити, одоробло якесь!

Іноді сварка переходить у бійку, а іноді й несподівано допоможе.

Так і тепер:

— Без молотка все одно нічого не зробіте!

— Як ти такий розумний, давай молоток!

— Щоб зламали, еге?

— А є в тебе?

— Звичайно, є!

Хвалиться, чи й справді?

Але Юзек збігав і приніс:

— Твій?

— А то чий іще?

— Може, в батька взяв?

— То я ж узяв, а не ти!

Але якщо він узяв, не спитавши, і буде скандал, то влетить усім.

А у нього й цвяхи є.

— Якщо дозволите покататись, тоді дам. І ще дістану.

Не треба було брати, тому що він хуліган. Та шкода часу, кожному хочеться встигнути хоч трохи покататись. І ми погодились. Мабуть, даремно. Бо й молоток не допоможе, якщо дошка гнила. А Юзек важкий і так іде, ніби навмисне зламати санчата хоче.

Вся робота нанівець.

Знову сваряться. Я йду додому.

Сумно, сумно, сумно...

Іренка дивиться на мене, бачить, що я засмучений, і навіть не просить погратися з нею. Присунула лавочку, сіла поруч і обіперлася рукою об мое коліно...

А я нічого їй не кажу, тільки думаю: «Якби Мариня була моєю сестрою!»

І знаю, що це грішна думка, тому що я ніби хочу, щоб Іренки не було, а в мене була б інша сестра.

Я заплющив очі й поклав їй руку на голову. А вона голову мені на коліна і тут-таки заснула. А я сиджу й думаю про те, що добре було б, якби й Іренка була жива і здорова, й Мариня не знала лиха.

Так, справді, я в неї закоханий, у Мариню.

Що тільки не діється в людині, чого тільки в ній нема,

і яке все різне! Якщо подивишся довкола, то бачиш будинки, людей, коней, автомобілі. Тисячі, мільйони різних іменників: живих і неживих. І в думках людини ті ж самі іменники. Я заплющую очі і бачу будинки, людей, коней, автомобілі. І в кожного іменника безліч різних прикметників.

І в почуттях те саме розмаїття. Я люблю Лахмая, батьків, Мундека, цю Мариню з Вільна. І кожного інакше.

Я кажу: люблю, дуже люблю, закоханий.

Та й усе.

А відчуваю по-різному.

І тільки наче на вершині — бог.

Дуже дивно.

Якби я вже не був колись дорослим, можливо, я цього б навіть і не відав. А тепер я знаю, що діти закохуються, тільки не знають, як це назвати. А може, вони соромляться в цьому признатися? Не те що сказати не хочуть, а їм подумки соромно в цьому признатися.

Боятися навіть сказати: «Ця дівчинка мила. Я її люблю».

Тому що дорослі висміюють любов. Уже з цього видно, які вони неделікатні.

Скажуть: «Кавалер і панка». Або: «Ну то поцілуйтеся ж». Або: «Наречені». Або ще гірше: «Подружжя».

Хіба не можна когось любити — просто розмовляти, дивитись, гратися удвох в яку-небудь гру, подати на прощання руку, — і щоб ніхто тебе не випитував? Щоб ніхто навіть не помічав?

Що вдієш, коли це неможливо...

І я спитаю ніби знехотя: «Мариня — це гарне ім'я?»

Або скажу, що в неї гарна блакитна стрічка у косах. Або ще запитаю, чому в неї, коли сміється, робляться ямочки?

Та тільки-но я щось запитаю чи скажу, як тут почнуть допитуватись: «А вона тобі подобається? А ти б на ній одружився?»

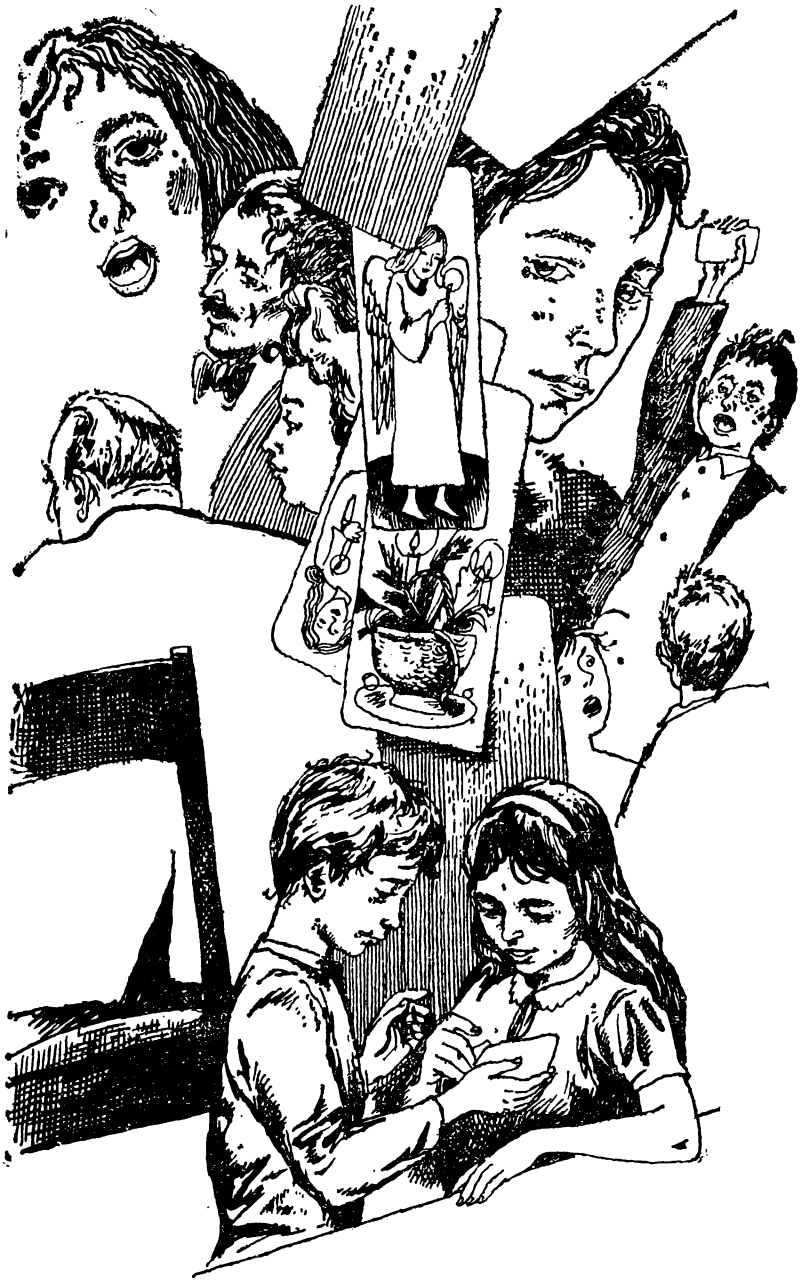
Почнуться дурні жарти, неприємні натяки.

Знаю я все це.

Є такі хлопці, які просто мазпують, — хочуть підлизатись до дорослих і самі кажуть: «Моя наречена».

Дорослі не люблять, коли ми блазніємо, а виходить, самі нас примушують це робити.

Вони не знають, як неприємно робити з себе блазня. Деякі діти від цього й справді псуються, але більшість тільки відчуває образу і неприязнь до дорослих за їхню цікавість.

Я сиджу тихенько й розмірковую. І достоту так само, як я, тисячі дітей у різних кімнатах розмірковують у сутінках про житейські дива й незгоди, про те, що відбувається довкола них і в них самих.

Про ці наші роздуми дорослі не знають. Тільки запитують: «Що ти там робиш? Чому не граєшся? Чому так тихо?»

Бо дитина погаласує, набігається, надивиться на веяку всячину, а потім їй хочеться самій із собою наодинці по-розмовляти. І лише одна єдина з тисячі знайде розуміння в дорослих. Або в товариша.

От, приміром, яка дивна річ — сон!.. Іренка спить собі й ні про що не відає. Зітхнула, видно, їй щось сниться. Мабуть, і в неї в дитячому садку є діти, яких вона любить, і, може, вона теж не хоче про це нікому говорити. Я порівнюю Іренку з собою, пригадую той час, коли був великим, і бачу, що всі ми схожі одне на одного. В дорослій людині багато дитячого, у дітях багато дорослого. Тільки ми не знайшли ще спільної мови.

Ну от.

Я побачив Мариню вдруге.

Ще один раз була у нас Мариня. Навіть не роздяглась. Вони сказали, що їм треба йти, що прийшли тільки попрощатись...

Я стою біля свого квіткового горщика. Посадив горох, і в горщику виросло вже цілих чотири листочки, тут два і тут два. Так приємно, коли щось посадиш і потім виростає. Поливаєш. І від води — із землі, із зернятка, вилізає паросток. Зелений, малесенький. Не було нічого, а тепер є.

Я стою, а в руках у мене листівка: ангел з крилами, а на краю прірви — двоє дітей. Нагнулись над безоднею, рвуть квіти. Ангел стежить, щоб вони не впали в цю бездонну прірву.

Прийшла Мариня з цією тіткою, зі своєю мамою. Я її теж удруге в житті бачу — якась далека родичка.

І я думаю:

«Якщо Мариня заговорить зі мною, я дам їй на пам'ять листівку. А якщо ні, то ні».

Я її купив для Марині, бо знав, що вона прийде, тільки боявся, що буду в цей час у школі.

Я щодня відразу біг із школи додому. Мундек питає:

— Куди ти так поспішаєш?

Мама дивується:

— Хіба заняття тепер раніше кінчаються?

А я мовчу. Що я їм скажу?

У Марині біла пухова шапочка і такий же комірець. І волосся в'ється.

Її мама говорить з моєю мамою про якихось там знайомих у Вільні.

А вона мовчить.

Тому що я швидко поцілував цій віленській тітці руку і мерщій до квіткового горщика.

А вона стоїть і тримається за свою маму.

Я дістав із книжки листівку. Оту, з ангелом.

А вона, Мариня, до мене пішла швидко, майже побігла. А я раз — знову листівку в книжку і, мабуть, почервонів, бо ще більше збентежився.

Вона зупинилася, затулилась муфточкою цією пухнастою, і я усміхнувся. А вона теж. І я відвернувся, ніби дивлюся на квітковий горщик.

А Іренка підбігла й показує їй ляльку.

Іренка каже:

— Дивись, які у неї черевички.

Тоді я знову до них повернувся.

Мариня взяла ляльку й питає:

— А в неї очі закриваються?

Я кажу:

— Ні. В маленьких ляльок не закриваються.

Мариня зовсім уже близько підійшла й каже, що і в маленьких можуть закриватись, тільки у зовсім маленьких ніколи не закриваються.

І потім каже:

— Я вже їду.

Я злякався, що вона просто зараз поїде, і швидко дістав листівку з ангелом: побоявся, що не встигну віддати.

Показую й питаю:

— Гарна?

Вона тихо відповіла:

— Гарна.

Я кажу ще тихіше:

— Може, хочеш?

Я не хотів, щоб Іренка побачила. Тому що маленькі люблять в усе втручатися. Ще, чого доброго, щось голосно скаже.

Але мама з тіткою розмовляли й нічого не почули. Мариня каже:

— Напиши що-небудь на пам'ять.

Вона це таким голосом каже й дивиться, чи я погоджусь. Усе добре вийшло. Я тут-таки швидко написав: «На пам'ять про Варшаву». І приклав промокашку.

А Мариня каже:

— Ой, розмажеш!

Я відповідаю:

— Дивися, зовсім не розмазалось!

Я сказав їй: «Дивися». Отже, я звернувся до неї на «ти».

Проте «Н» трохи розмазалось.

Вона каже:

— Ну, це не страшно!

І додала:

— Ти дуже гарно пишеш!

І ще:

— Напиши, кому й від кого...

— Навіщо?

Мариня подумала, схилила голову набік і сказала:

— Так, правда...

Але я написав: «Марині з Вільна».

І загорнув у срібний папір від шоколаду. Тому що в мене вже все було наготові.

Та бачу, що надто вже блищить. Тоді я видер сторінку із зошита і обгорнув іще раз.

А вона:

— Ой, сторінку видер!

Я кажу:

— Дарма!

А моя мама каже:

— Зніміть пальто!

А її мама:

— Ні, нам уже треба йти!..

Мариня поклала листівку, згорток у муфточку і питає:

— Ти яку літеру найбільше любиш писати?

Я кажу:

— Велику «Р».

— А я велику «В». Дай папір, я тобі напишу. Але олівцем. Побачимо, хто красивіше пише.

І вона написала. І я теж. Тільки я не старався, хотів щоб у неї вийшло красивіше.

Вона каже:

— Ну, чия красивіша?

Сміється, а зубки в неї білесенькі, рівні-рівні.

— На листівці ти краще написав!

Я почервонів і кажу:

— Коли вдасться, а коли й ні...

Ми писали «Варшава, Вільно» — різні слова, а потім числа.

Вона каже:

— Я страшенно не люблю писати вісімку: завжди вийде якась перекручена.

А я відповідаю:

— Атож. Вісімка рідко добре виходить. А тобі ж, Мариню, в пальті важко писати.

Тоді вона подивилась на свою маму й каже:

— Мабуть, я роздягнусь, абощо?..

Та їм уже треба йти.

Мариня хотіла цей аркуш подерти, проте я не дав.

— Навіщо він тобі?

— Нехай лишиться.

— Навіщо?

Я тихо сказав:

— На пам'ять!..

— Ну, яка це пам'ять. Я тобі з Вільна надішлю гарну листівку.

Проте лишила.

І я показав їй горщик з горохом. Сказав, щоб вона його взяла. Та як вона з цим горщиком поїде?

Мариня погладила пальцем кожен листочок.

А її мама каже:

— Ну, ходімо.

І підводиться. Мариня швидко стала біля своєї мами. І ми вже більше не розмовляли, я лишився біля горщика. Вони ще довго так розмовляли стоячи. А може, недовго, тільки тепер я вже хотів, щоб вони швидше пішли.

Я боюся прощатись. І чую:

— Ну, дітлахи, прощайтесь!..

Я ще більше відвернувся.

— Ну що, так і не попрощаєтесь? Може, ви вже посварились? Не поцілуєтесь на прощання?

Мариня каже:

— Я з хлопцями не цілуюсь.

— Он ти яка,— каже моя мама.— А не заспіваеш нам на прощання?

— Можу й заспівати.

А її мама каже:

— Ну вже коли наступного разу приїдемо. А то горло перегрієш.

Мариня поцілувалася з мамою і з Іренкою, а мені тільки руку подала. І так гордо. Навіть не усміхнулася. В рукавичці.

І вони вийшли. А мама:

— Ти якийсь відлюдько. От Мариня — молодець. А ти в мене геть неотесаний.

Я вдячний Іренці.

Я її поцілував — пригорнув до себе й поцілував у голову:

— Ти була гарною дівчинкою, Іренко,— кажу я.

І починаю вчити уроки.

І так мені добре, спокійно. Так добре все вийшло з цією листівкою. Гарна листівка. Спершу я хотів купити з квітами, потім з краєвидом: ліс, на узліссі хатка і кінь стоїть. Ще були дві гарні, але на одній напис: «З днем народження». А з ангелом, вважай, найгарніша. І гори, і прірва, і квіти, і цей ангел їх охороняє.

Коли в мене будуть гроші, я куплю таку ж. Мариня, певне, не надішле, забуде, коли вернеться в своє Вільно.

Я переписую на завтра вірші. А поряд лежить Іренчина лялька. З цієї ляльки все й почалось. І горщик з чотирма листочками. Згодом, коли горох буде рости, нове листя розві'ється вище, а ці чотири опиняться внизу. І, мабуть, вони першими опадуть. Почекаати, поки вони пожовкнуть і опадуть самі, чи зірвати їх ще зеленими й засушити на пам'ять? Поки що я не знаю.

Я переписую на завтра вірші. Пишу дуже старанно. В цьому уривку була одна велика літера «В». Я постарався написати її якомога красивіше. Вже й не знаю, чи приємніше мені писати велике «Р» чи велике «В».

І я позираю на ту сторінку, де ми писали літери.

Так, нічого не вдієш: я люблю її і більше не побачу. Тільки сторінка з літерами лишилась і чотири горохових листочки...

А може, вона й справді напише? Або зустріну на вулиці якусь схожу дівчинку? Адже так і з Лахмаєм було.

Дівчиська противні. Пихаті, вічно сваряться, кривляються. І люблять вдавати, ніби вони дорослі, а хлопці — шпана.

Дівчата цураються нас, а як захочуть підійти, то ніби ласку тобі роблять.

А якщо котрась із нами й грається, то гірша ніж ми: тоді в ній усе найгірше проявляється і від хлопців, і від дівчат.

Справді.

А загалом вони ніжніші. І сукенки в них, і бантики, і намисто — понавішають різних прикрас. А вигляд мають красивий. А якби хлопець — було б смішно. Хоч є ж і хлопчики з довгим волоссям. Наче ляльки. Невже не соромно?

Ну так, але чому ми повинні їм поступатись? Дівчинку не можна ні вдарити, ні штовхнути. Скажуть: «Вона дівчинка!» Від цього в нас відразу до них з'являється і навіть ворожість.

А коли хлопці й дівчата вчаться в школі разом і хлопчик поскаржиться вчительці на дівчинку, та відповідає:

— Ти хлопець, а з дівчиною ради не даси?

Гаразд, іншого разу дам раду. І знову скандал. І незрозуміло, як же все-таки треба чинити.

Якби дорослі не нагадували весь час, що оце хлопчик, а оце дівчинка, ми, певне, й забули б. Та хіба вони забудуть! Самі кажуть, ніби немає різниці, а насправді виходить навпаки.

Мені неприємно так думати, та нічого не вдієш. Не можу ж я брехати. Мариня тут не винна. Може, й справді це тільки у Варшаві так?

А вона написала. Справді написала. Дотримала слова. Надіслала листівку з краєвидом Гострої Брами. І адреса, й марка — все є. Не посоромилась написати хлопцеві.

Смілива.

І співати не соромиться, і перша сказала, що буде танцювати.

У мене ця листівка лежить тепер разом з тією сторіночкою й листочками. Тільки один листок зламався.

А недавно в нас була екскурсія. Не залізницею, а через міст у парк. Так добре було.

Ми хотіли йти посеред вулиці по чотири чоловіка в ряд, а не проштовхуватись парами: тоді не так штовхатимуть. Проте вчителька не дозволила. І правильно. Тому що лави розладнаються і вийде казна-що. Той штурхани дає, ці ледве плентаються, одні праворуч ідуть, інші ліворуч. Але й парами йдуть не в ногу і не на рівній відстані.

Цікаво було. Коли ми переходили через вулицю, зупинилися два візники й одна машина. Яюсь приємно, що й ми щось означаємо,— зупиняються.

Я йду в парі з Мундеком. Головне, вибрати собі добру пару і знати, хто йде перед тобою, а хто за тобою.

Найкрасивіше було на мосту, тому що вода у Віслі замерзла.

— А є такі, котрі купаються в ополонці.

— А ти б побоявся?

— Чого?

— Ну, холодно!..

— То й що ж, що холодно?

Бо ж приємно спробувати й довести, що не боїшся.

— З води може зробитися лід або пара.

— Дивно, правда?

— А хіба не дивно, що муха може по стіні ходити, а риба у воді дихає?

— Або жаба. Робиться з пуголовка. Дивина!

Замислились ми над усім цим. Справді-бо, як воно все

так виходить? Адже якщо припустити, що бога не було, то звідки все це взялося?

І ми розмовляємо з Мундеком про те, що нібито у нас є човен і ми візьмемо хліба, сиру, яблук і поїдемо до Гданська. Якими притоками Вісли будемо плисти, повз які низовини й узгір'я та історичні місця.

Ми граємось, а виходить ніби урок, екзамен.

Школа добре діло — вона дозволяє людині довго й багато думати про різні речі. Одне визнаєш із географії, інше — з природознавства, третє — з історії. І сам не чекаєш, як усе це може знадобитися, коли думаєш.

— До Гданська чи до Кракова?

— Ні, проти течії важко.

— А якщо на моторці?

Добре, якби при кожній школі був свій корабель. Він стояв би біля пристані, а ми б його стерегли. По черзі: щодоби інша четвірка. А тільки-но лід на Віслі скресне, підніmemo вітрила — і в дорогу.

Тиждень — один клас, тиждень — інший. І робити все по змінах: то ти в каюті, то з вітрилами, то до стерна стаєш.

Ми й самі ще не вирішили, чи буде це вітрильник, пароплав, моторка, яхта чи навіть пліт.

А сніг так любо виблискує на сонці.

У парку біло-білісінько.

Ми біжимо наввипередки. Декотрі навіть хочуть зняти пальто... Але вчителька не дозволяє. А воно ж коли біжиш — тепло. І в себе в дворі ми граємось без пальт.

Ми не дуже наполягаємо, не хочемо, щоб учителька гримала. Найгірше, коли всім добре, а хтось сердиться.

Вчителька нагринає на одного, а неприємно всім. Та один завжди знайдеться, на кого треба нагримати.

Сьогодні це Малицький. Вчителька наказала йому йти з Рудським. А він не хотів: вони один одного не люблять. І той усю дорогу його штовхав. Вчителька розсердилась, каже, що ми йдемо, немов банда, і вона більше з нами ходити не хоче, — люди озираються, соромно... А Малицький на зло лізе під екіпажі, і вчителька боїться, що його задавлять. Але ж ходить він щодня до школи сам, і ніхто за ним не стежить. Отож нехай би йшов, як хоче. Та ні, знаю, що не можна, тому що, коли дозволиш одному, тоді всі розбредуться.

І в парку, коли треба було додому йти, насилу зібрались. Як уже такий шлях проробили, кортіло побути довше. Всім там було добре, нікому не хотілось вертатися. Декотрі послухались і шикуються. Та побачать — пари немає, стояти нудно — і йдуть пару шукати. Слухняні бачать, що

інші граються, а в них ноги мерзнуть стояти й чекати. І їм терпець уривається.

— Ходімо!

Шкодують, що послухались. Усі бігають, а вони мусять стояти й дивитись, як учителька сердиться.

Постоять, постоять, та й розбредуться. А ті бачать, що ще мало народу зібралось, і не квапляться. Кожному хочеться бути останнім, щоб не чекати.

А я б не став сердитись. Якби вчителька подалася зразу, хоч би й з трьома парами, решта стала б їх наздоганяти, і так би потроху всі зібрались. Можливо, хтось і сказав би:

— Ну й нехай собі йдуть! Сам дорогу додому знайду...

Та, мабуть, усе-таки побоявся б лишитись, бо покарають, і теж наздогнав би. А коли й ні, то він сам і винен. Не можна ж на всіх ображатись.

Якби дорослі нас запитали, ми б їм багато слушного порадили б. Адже ми краще знаємо свої вади, і часу в нас більше, щоб придивитись один до одного: ми більше буваємо разом. Один, звісно, всього не зметикує. А всі гуртом розберемося.

Ми мовчимо тільки тому, що не знаємо, що можна говорити, а чого ні.

На зворотному шляху я сказав Мундекові про Мариню з Вільна.

— Знаєш, Мундеку, я одержав листівку з Вільна. Квіти. Незабудки. Дуже гарна листівка.— І додав: — Від однієї дівчинки.

Я сказав, як її звать і в якому вона класі.

— Тільки пам'ятай, це таємниця!..

Я сказав, що танцював з нею на іменинах, і що вона добре співає, і що в неї темне волосся.

— Бачиш, Мундеку, а ти тоді сердився, що я Бончкєвичу першому розповів про Лахмая. Я ж мусив йому розповісти, тому що він не хотів мені давати в борг грошей. І тоді я ще не знав тебе так добре...

Ми взялися за руки і йдемо собі. А Мундек каже, що і йому подобається одна дівчинка.

— Тому що вона завжди сумна.

— А моя Мариня, мабуть, весела.

На мосту ми вже ні про що не говорили. І лише згодом я спитав:

— Ти не сердися, що я тобі сказав про твого батька?

Я думав, що Мундек не розчув, тому що саме проїхала вантажна машина. Військова вантажівка, важка. Ланцюги так і бряжчать. І троє солдатів у кузові, а шофер у цивіль-

ному — не знаю чому. А один солдат тримав собаку. Собака стала передніми лапами на край кузова, і голова в неї підскакує. Дивиться так злякано.

Але Мундек почув:

— Я не серджусь, тільки ти так більше не говори... Хоч би який там був батько... Ну, кожен-бо сам знає, який у нього батько. А коли хто інший скаже — неприємно.

— Я тобі не хотів зробити боляче,— кажу я.— В мене тільки так вирвалося.

— Я знаю,— каже Мундек.

Ну, і тепер ми з Мундеком друзі. Я й листівку принесу до школи й покажу йому.

Я попросив у нього пробачення й розповів йому про свою таємницю, щоб він не подумав, ніби я тільки про нього хочу все знати. І запрошу його до себе додому.

Як смішно дорослі вимагають, щоб ми просили пробачення!.. Тільки-но щось зробиш, кажуть: «Йди проси пробачення!»

Не бійтесь, якщо я знаю, що винен, я попрошу пробачення, тільки коли-небудь згодом... Я вже виберу таку хвилину, коли можна буде, бо інакше вийде тільки брехня та облуда.

А Мариня смішно написала:

«Дорогий кузене!

Я вже у Вільні й не ходжу до школи. Я їхала цілу ніч, і застудилась, і в мене був жар. Цілую тебе 100 000 000 разів. Любляча тебе Марія».

Мені соромно показати Мундекові цю листівку.

Вчителька загадала описати прогулянку в парк. В оповіданні має бути чотири частини: дорога в парк, у парку, повернення і висновок.

Вчителька мене похвалила, сказала, що я добре написав.

Я написав:

«Була гарна погода, і вчителька повела наш клас на прогулянку. Ми йшли різними вулицями. Обабіч вулиці височать великі будинки, а посередині — вуличний рух. По рейках їдуть трамваї, а не по рейках — таксі, екіпажі, підводи тощо. Сновигають перехожі, а на розі стоять міліціонери.

У парку ми гралися в різні ігри. Парк засипано снігом. Дерева голі, тому що на них немає листя. Їх крона здіймаються високо в небо. У парку немає пам'яток старовини, зате влітку росте трава, а кущі вкриті соковитим листям.

А на зворотній дорозі ми йшли залізничним мостом. Дивилися на лід. І всю дорогу йшли парами.

Експурсія в парк нам дуже сподобалася, тому що весь час світило сонце і ми гралися в парку в різні ігри».

Писати твори неприємно, тому що ніколи не пишеш правди, а завжди тільки те, що загадували в школі.

Виявляється, Мариня застудилась і була хвора. Можливо, вона була тяжко хвора, а я нічого не знав. Вона могла навіть померти, бо діти теж помирають. Я тішуся, що одержав листівку, а насправді непокоюсь.

І навіщо вона сюди приїздила?

Я раніше знав, що у Вільні в мене є тітка, здається, чув, що в неї є якісь там діти, можливо, навіть казали, що дівчинка, Мариня. І раптом я її побачив.

Навіщо?

Яке, власне, вона має до мене відношення?

Далека родичка, якась троюрідна сестра.

Якби не дядько, я б навіть до неї не заговорив, а якби вона прийшла попрощатись, коли я був у школі, я б її вже більше не побачив.

Може, порвати листівку й покінчити з цим?

Навіщо мучитись? Навіщо думати? Навіщо непокоїтись, чи здорова вона, чи не сталося з нею чогось поганого?

Все одно я їй нічого не відповім, тому що немає грошей на листівку.

А втім, ні, дали.

— На, шибенику,— сказав батько й дав мені злотий.— Купи собі, що тобі треба, або збігай у кіно.

А мама сказала:

— Не давай хлопцеві гроші, розбестиш.

І я взяв, якось по-дурному, незграбно.

Так несподівано це вийшло. Тому що батько лічив гроші, нарахував чи то тридцять один, чи то сорок один. Словом, один злотий ніби зайвий. А я поруч стояв. Ну, він і дав мені.

А коли я взяв, мені стало шкода батька. Адже не дуже-то багато у нього цих злотих, та й діти чого варті. Замість того щоб собі щось купити, купує нам то пальто, то черевики. А ще їжа, школа. І за все це йому самі лише турботи й прикrostі, якщо я погано поведжусь.

Ні, діти не дармоїди. Їхня робота — це школа. Правда, у нас більше канікул, але ж і вчителі тоді відпочивають. Ми тяжче працюємо, ніж учителі. Бо для нас усе важке і нове.

А вважається, що діти нічого не роблять, даремно хліб їдять.

Коли я хотів стати дитиною, я зовсім забув, як важко не мати своїх грошей, як це гнітить.

Наприклад, у мене погана лінійка. Хтось зробив на ній зазубні. Я лишив її на парті, приходжу після перерви — немає лінійки. Шукаю, шукаю і нарешті знаходжу на другій парті. Знайти знайшов, та край у зазубнях. З такою лінійкою вже не покреслиш — олівець чіпляється. Бувають лінійки із залізним краєм. А наші, як на зло, з м'якого дерева. Забудеш, удариш об парту — і лишається зазубень.

Скільки у нас різних речей пропадає, а ми нічого не говоримо.

Якщо поскаржишся, вчителька скаже:

— А ти пильнуй!

Але ж під час перерви не можна лишатися в класі, та й взагалі, хіба можна весь час пильнувати?

Тепер у мене є злотий.

Видно, так уже мало бути.

Я куплю листівку для Марині. Віддам Бончковичу десять грошів і заберу Лахмая. Куплю лінійку, щоб була про запас. Може, шнурки для черевиків купити? Щоб, коли порвуться, мама не сварила. Може, Мундекові щось треба?..

Добре було б у кіно сходити, але як? Піти самому й приховати від Мундека? А сказати, що був, Мундекові буде прикро.

А дорослі думають, що діти легковажні. Звичайно, є такі й серед нас, і серед дорослих. Навіщо Мундеків батько витрачає гроші на горілку? Є такі, а є й інші. У батька поцупить і почне складати. Скаже, що на зошит, а витратить на шоколад. Позичить і не поверне. Загубить, бо має кишеню діряву, або з носовичком викине. Але є й такі, котрі не поспішають витратити. Довго складатиме по кілька грошів, збере на подарунок для батька або на якусь коштовнішу річ для себе.

Злотий — це нібито багато. А як почнеш підраховувати, бачиш, що й злото не вистачає.

Ми подалися з Мундеком шукати гарну листівку. Ангел у неї є, незабудки вона сама мені надіслала. На одній був намальований хлопчик з дівчинкою, але цю я взяти посоромився, тому що виходить ніби вона і я.

Було б куди легше вибрати, якби можна було увійти до крамниці.

А заходити неприємно. Дивляться, аби ти чого не поцупив, не зім'яв, не забруднив. Кваплять. Не люблять, щоб діти все розглядали. Кажуть:

— Ну, швидше!

Видно, що хочуть, аби ти пішов геть.

Бо в дітей мало грошей, на дітях багато не заробиш.

Дорослий теж не зразу купує. Дорослому дозволять подивитись усі альбоми. Тому що коли він сьогодні купить листівку, то завтра, може, прийде знову і купить ще щось. А з нас яка користь? Мізерна.

Я без затримки віддав борг Боңкевичу. Поки в мене не було грошей, я навіть не смів спитати його про Лахмая.

— Ось тобі десять грошів, які ти мені тоді позичив на молоко.

— Я ж сказав, що дарую тобі борг.

— Не хочу. Що Лахмай поробляє?

— А що має поробляти?

Він чогось уникає відповіді. Може, батьки не дозволили йому тримати собаку? А може, сам вигнав?

— А він у тебе?

— А де ж йому бути, коли ти його покинув?

— Я його не покинув, а тобі віддав!

— А якби я не взяв?

— Тоді, можливо, хтось інший взяв би.

— Думаєш, батьки так і дозволять узяти собаку?

Я злюся, що він так бундючиться. Кажу:

— А чому б і не дозволити?

— Твої ж не дозволили?

— Бо я в них і не питав!

Я заздрю, що все в нього так легко. Адже я живу самотньо, а собака — друг людини.

Я знаю, заздрість погане почуття. Та як не заздрити, коли комусь так пощастило, а він навіть цінувати цього не вміє?

І мені цікаво — чи впізнав би мене Лахмай? Тому я ковтаю образу й кажу:

— А можна мені на нього подивитись?

— Гарзд, приходь, покажу...

— А даси мені його додому? На один день?

— Ти ба, всього захотів. Мій — то й мій. Та він уже й не піде за тобою!

— А ти звідки знаєш? Може, й піде!

— Він уже до мене звик.

— Ну й тримай його!

— Ну й триматиму!

Я відходжу. Що з ним розмовляти? Все одно не зрозуміє.

Тепер у мене тільки один Мундек лишився.

З ним ми весь час разом.

Вранці зустрічаємось і разом ідемо до школи.

На перерві разом.

І разом вертаємось додому.

Один він у мене лишився.

А може, гріх так думати?

У мене ж є батько, мама, Іренка.

Я забув іще, що ми тоді, коли вона прощатись приходила, здували зі столу коліщатко. Лежало там коліщатко — чи то від годинника, чи ще від чогось.

І Мариня сказала:

— Хто дужче дмухне?

Ну, й вона дмухала в один бік, а я — в інший.

Іренці ми теж дозволили дмухнути кілька разів.

СИРІ ДНІ

Уже в другого учня шапка пропала.

Зчинився скандал.

Найгірше склалося в другому класі. Там пропадають книжки й зошити.

Вирішили влаштувати обшук.

Вчителі кажуть, що це ганьба для всієї школи. Кожен перераховує, що в нього пропало, а вчителька записує.

У мене нічого не взяли. Був у мене, правда, шматочок гумки, чвертка, не більше. На тиждень іще вистачило б. Вона пропала. Може, в школі, може, на вулиці, а може, і вдома кудись зникла.

А декотрі як почали диктувати, то виходило, ніби в усій школі самі злодії. Називали все: хто що загубив чи подарував і забув. Учителька ледве встигала писати.

Мабуть, дехто й брехав. Бо Панцевич запитав мене:

— Чому ти не сказав, що в тебе щось пропало? Може, школа оплатить?

А це ж гірше за злодійство — вимагати, щоб тобі віддали те, чого ніхто в тебе не брав.

Ну, є, звісно, учні, в яких багато чого пропадає. Щось кише не знати де, а потім не знає, де шукати. Або дасть комусь і забуде. І через них кажуть, що діти безпам'ятні. А найгірше, коли узагальнюють. Якщо хтось не хоче чогось комусь позичити, мовлять: «Себелюб, скнара, хитрун».

Часто навіть злість бере, бо тільки-но щось побачить, одразу: «Дай».

Ще й погрожує: «Дивись, пошкодуєш! Стривай, я тобі пригадаю. Прийде коза до воза. Колись і ти в мене попросиш».

Нам частіше, ніж дорослим, доводилося брати в борг

одному в одного. У школі загадають щось принести, а вдома не дають. Як тут бути?

А найгірше, коли тобі не вірять. Дорослому, якщо він людина чесна, всі довіряють, а дитина завжди під підозрою.

— Мені треба грошей на картон.

— Знову на картон? Ти ж недавно купував.

Як це прикро! Що, я цей картон їм, чи що?

Дорослий має свої гроші, і що йому потрібно купити. Дитина ж як з ласки дістає. Мусить чекати, поки батьки будуть у гарному настрої, бо ще висварять.

Дитина повинна одержувати постійну місячну платню, щоб вона знала, скільки й на що витратити, навчилася заощаджувати. А тут або нічого не маєш, або зразу багато. Це породжує азарт і канючення. Бо ж навмисне запобігатиме, щоб перепало що-небудь.

Ми губимо гроші, забуваємо, куди поклали,— це правда. Але в дорослих є великі кишені і столи з шухлядами. Ходять дорослі повільно, не пустують, не бігають. І все-таки вони теж гублять речі й забувають, де що лежить. Коли ти все пам'ятаєш, нічого не губиш, цього ніхто не помічає. Та тільки-но щось пропало, вибухає скандал.

У театрах є гардеробники і одяг видається по номерках. Як тут чомусь пропасти?

А в школі кожен сам вішає пальто й шапку і сам їх бере. Та ще похапцем. Триста учнів повісять пальто акуратно, а п'ятеро-шестеро кидають с'як-так. Одначе про акуратних ніколи не говорять. Дітей тільки сварять.

Отак і виходить, що де тільки діти, там завжди і все погане. Що от, мовляв, у дорослих усе інакше.

На одну похвалу припадає тисяча доган, на одну подяку сто насмішок і погрожувань. Хоч би як старався й шанувався. І коли бачиш, що тебе ображають, принижують, підозрюють, ганьблять і сварять, то або пропадає будь-яке бажання старатись, бо ж однаково не вгодиш, або зробиш щось на зло. Намагаєшся тільки уникати дорослих, бути від них якнайдалі, якнайменше з ними спілкуватись. Хіба що виникне якась крайня потреба.

Приміром, щось дуже заболить. Бо коли якась дрібниця — скажімо, в око щось попало,— краще, якщо товариш допоможе.

Отак живемо близько одне біля одного, але не разом.

А якщо дитина піде на зближення, падає підозра: підлиза, хоче якусь вигоду мати.

І не знаємо, що нам можна і що нам належить, не знаємо наших прав і обов'язків. І тут і там самочинство.

Я хотів знову стати дитиною, щоб позбутися сірих тур-

бот і жалів дорослих, а тепер у мене інші, хлоп'ячі, турботи, від яких я страждаю не менше.

Хай не вводить вас в оману наш сміх.

Зазирніть до наших думок, коли ми спокійно йдемо чи вертаємось зі школи, коли спокійно сидимо на уроках, коли розмовляємо впівголоса або пошепки, коли лежимо ввечері в ліжку.

Наші турботи не менші, і переживаємо ми їх гостріше. І огортає нас смуток, невимовний смуток.

Ви вже загартовані в переживаннях і зреченнях, а ми ще бунтуємо.

Коли я був дорослим, я тільки остерігався злодіїв.

А тепер мені боляче, що крадуть.

Чому один бере в іншого? Як так можна?

Нас терзає смуток, що не може бути все добре.

«Нічого не вдієш!» — казав я, коли був великим.

А тепер я не хочу, не хочу, щоб так було!..

І не вірю, що школа допоможе. Бо дорослі ніби й виховують нас, виховують, а все марно: тільки роз'ятрюють нам душі.

Шапка так і не знайшлася. Учні повинні зібрати гроші.

Значить, доведеться сказати вдома. А вдома нападуть на школу.

— Самі злодії у вас там!

— І куди тільки вчителі дивляться?

А це несправедливо. Чим школа винна? Хіба вчителі можуть за всім устежити?

Скільки прикростей і турбот через одного такого хлопчиська!

Після уроків я ніяк не міг знайти пальта, і Мундек мене дожидався.

Шукаємо, а сторож каже:

— Ви що тут нишпорите?

— Не нишпоримо, а пальто моє кудись перечепили.

— Чого не губив, того не знайдеш,— каже сторож.

— Таж не міг я без пальта до школи прийти!

— А хто вас там знає.

Нарешті я знайшов пальто.

— Ну, знайшов? От бачиш: де повісив, там і висить.

— Ви не бачили, то й не кажіть.

— Не грубіянь, а то потиличника вхопиш.

І коли тільки дорослі перестануть погрожувати дітям побоями!

Дорогою Мундек знову розповідає про батька:

— Ти, може, думаєш, що мій батько, коли нап'ється. бешкетує? У нашому будинку живе один такий. Він таке

зчиняє, що, буває, навіть поліцію викликають. Як прийде додому, починає бити жінку і дітей. Крик стоїть, плач. А він, що під руку потрапить, трощить і репетує: «Усе це моє, моїм кривавим потом зароблено; захочу — знищу, понівечу, спалю!» А діти: «Тату, таточку». Якби мій батько вчинив так, я не знаю, що зробив би. Бо в тата тільки голова слабка: вип'є кілька чарок — і готовий.

— А навіщо він п'є?

— Не знаю. Мабуть, звичка така. А я ні пити, ні курити не буду. Навіщо себе труїти? Я спробував був цигарку закурити. Так один хлопець порадив набрати диму й пропустити через хусточку. На полотні з'явилася жовта смердюча пляма. Якби я був королем або мав велику владу, то наказав би позачиняти всі ресторани й різні там шинки. Тоді, може, й пити б перестали.

Якийсь час ми йшли мовчки.

— У крові є кульки,— провадив далі Мундек,— в які входить повітря. Дивно збудовано людину! Жодної машини немає на неї схожої. Якщо годинник не накрутиш, він зупиниться. А людина без накручування живе і десять, і сто років. Он у газеті писали, що одному старому сто сорок років.

І ми почали говорити про те, яких хто знає старих. А потім про ветеранів. І про те, що вони пам'ятають повстання.

— А ти б хотів бути ветераном?

— Ні,— швидко відповів Мундек.— Я хотів би, щоб мені було років п'ятнадцять — двадцять.

— Тоді, мабуть, твої батьки вже помирали б.

Він подумав-подумав і відповів сумовито:

— Нехай тоді все лишається, як є.

Ми попрощались, подали один одному руки й подивилися в очі. А дівчиська завжди цілуються, навіть якщо й не люблять одна одну. Ми, хлопці, правдивіші. А може, у них тільки звичка така?

Що було згодом?

Та нічого особливого. Різні уроки.

А на уроці фізкультури вчитель показав нам нову гру.

Всі розбиваються на дві партії. Проводять ризику — между. Одні — з того боку, інші — з цього. І перетягують один одного, неначе в полон беруть. Спершу гра не йшла, бо хлопці навмисне піддавались, коли хотіли перейти на другий бік. Або ж перетягнуть когось, а він вирветься і сперечається. Та поступово гра налагодилась, і стало весело.

Ми просили, щоб нам дозволили гратись до кінця уроку, до дзвінка, але вчитель сказав: «Ні!»

Важко збагнути чому.

Як на мене, треба так: вибрати кілька ігор, які всім подобаються, і грати в них. Скільки років діти граються в квача, в цурки, в класи, в гилки, а тепер ще і в футбол! Чому ж це повинно раптом набриднути? А тут на кожному уроці щось нове. Так у жодну гру грати не навчишся. Тільки правила визнаєш. А щоб оволодіти всіма прийомами, не один тиждень потрібен.

Дорослим здається, що діти люблять тільки нове: нові ігри, нові казки.

Є, звичайно, діти, які скривляться і скажуть з презирством:

— Це ми вже знаємо, це ми чули!

Та насправді гарну казку, цікаве оповідання ми можемо багато разів слухати. Ходять же дорослі на один і той же спектакль, хоч дорослим швидше все набридає. Дітям хочеться добре знати те, що їм сподобалося, але вчитель у школі завжди поспішає, йому завжди ніколи.

Славно ми погрались на уроці фізкультури.

А на урок математики прийшов інспектор.

Нам кажуть, щоб ми завжди старались, навіть коли ніхто на нас не дивиться. А дорослі не завжди так чинять.

При інспекторові всі поводяться інакше. Навіть директор. Школа відразу стає святковою. І чого вони бояться, незрозуміло. Адже інспектор найзвичайнісінький чоловік, він навіть добрий.

Інспектор дав нам задачу. В задачі питається, скільки зроблено кошків. А Дроздовський зі страху недочув і каже: «коржиків».

Ми думали, інспектор розсердиться, і вчителька ходитиме потім сердита. А він розсміявся:

— Про коржики думаєш? Видно, великий ласун.

Тоді і всі розсміялись. І відповідали добре.

Навіть учителька сказала, що добре.

Настав день іменин учительки. Був сильний мороз, а ми домовилися прикрасити клас хвоєю. Та в нас не було хвої. І ми вирішили написати вчительці привітання на гарному папері, але пересварились, і теж нічого не вийшло. Тому що це треба було зробити спільно: один напише, а решта підпишеться. Спершу хотіли зібрати по п'ять грошів, а потім стали сперечатися, хто купить папір і що написати. Кінчилося тим, що намалювали кілька малюнків і поклали вчительці на стіл. А на дошці написали:

«Вітаємо пані вчительку!»

Хотіли ще додати:

«Зичимо щастя і здоров'я!»

Деякі пропонували написати:

«Бажаємо вам гарного чоловіка».

І ще різні дурниці вигадували. Але ми їм не дозволили це написати.

Ми дуже квапилися, щоб устигнути за перерву.

Вчителька подивилась і нічого не сказала, тільки усмінулася. Та, видно, вона чекала, що ми її привітаємо; уроку не було, замість уроку читали вголос. Учителька принесла книжку «Наш малюк». Гарна книжка, сумна.

Тільки навщо вона весь час перериває читання й пояснює? Адже, коли слухаєш, усе й так зрозуміло. А не зрозумієш, здогадатися можна.

Якщо читають щось нецікаве, то нехай пояснюють: час швидше минатиме. А коли цікаво, боїшся, що дочитати не встигнуть. І, якщо чогось не розумієш, це не заважає, навіть таємничіше виходить.

Вчителька закінчила читати і вже перед самим дзвінком подякувала за привітання.

Я знаю чому. Боялася, що коли на початку уроку подякує, то зчиниться галас і не можна буде читати. Вчителі бояться будь-якого свята в класі, будь-якого вибуху веселощів. Шкода, звичайно, але, мабуть, так уже заведено.

Ще ми гралась у дворі в різні ігри. От і всі розваги. А прикростей багато — і малих і великих. Бо і свого вистачає, й за інших переживаєш.

Учитель розірвав Хессу майже новий зошит: «Не старався, поспішав, коли писав». А у Хесса мати хвора і роботи вдома багато. Хесс хотів зовсім не вчити урок, та побоявся, що вчитель розсердиться. А вийшло ще гірше. Вчитель сказав:

— Учень, який не соромиться подавати вчителеві таку базгранину...

І порвав зошит.

Хесса я не дуже любив. Сидить він далеко від мене, ми майже й не розмовляємо. Він якийсь нав'язаний, ні в чому вплину не має — ні в пустошах, ні в грі. І, видно, дуже бідний.

Та мене здивувало, що він плаче. Раніше я ніколи не бачив, щоб він плакав. А тепер у нього сльози текли. І весь урок він сидів набурмосений.

Глянув я на нього раз, удруге, і на перерві підійшов до нього.

Коли я був учителем, мене дивувало, що тільки-но ко-

гось зопалу чи слушно покараю, відразу збереться гурт і заспокоюють, утішають винного. Навіть той, кого не дуже люблять, знаходить союзників. Проти мене.

Я кажу:

— Не грайтеся з ним, руки не подавайте!

А вони навпаки роблять.

Тільки тепер я їх зрозумів.

Учитель лише звинувачує, значить, повинен хтось і захищати. Бо ж хоч нічого й не говорить, міг би щось на своє виправдання сказати. У дорослих навіть найзапекліший злочинець має захисника.

Писав у новому зошиті й не старався? Найбільший ледар і нехлюй — і той спочатку завжди старається...

Але ж у нього мати хвора. А він і раніше не так уже гарно писав. Хтось інший і хотів би писати красиво, та не може. І ще в дешевих зошитах ґоганий папір, або, буває, перо старе, бліде чорнило, промокашка маже.

У мене саме був новий зошит, і я дав йому. Він зрадив. У батька він не міг би грошей попросити, у них тепер такі злидні...

І ще одна прикрість.

Нова шкільна лікарка знайшла в Крука на сорочці вошу. І давай вичитувати і його, і всіх. Чому хлопці не миються, і пазурі в них довгі, і черевики вони не чистять.

У дітей, бач, пазурі, а в дорослих нігті.

Сказала б, що знайшла вошу в одного, навіщо весь клас звинувачувати? І навіщо доводити людину до сліз? Ну, сталось таке. І ще невідомо — може, від когось переповзла. Бо ж не з самими чистими ми зустрічаємось. І сидимо разом, і пальто на пальті висить. І вдома пожилець є, може, й брудний. А маленькі брат і сестра весь час надворі.

І посипались різні шпильки й насмішки. Навіть наших матерів згадала. Цього вже вона ніяк не мала права робити...

А підлабузники, щоб сподобатися, різні жартики підкидають. І всі сміються. Комусь горе, а вони зуби щирять. Чистити черевики? Добре. Але для цього треба мати ваксу й щітку. А що робити, коли щітка вся стерлась і лишилася сама дерев'яна колодочка?

І за невелику баночку вакси треба віддати двадцять грошів. Разів зо два можна слиною почистити, тільки потім черевики мають ще гірший вигляд; тут уже й вакса не допоможе. Не все ж бо від нас залежить!..

І ще прикрість: у Мундека затісні черевики. Він натер

ногу і став ще більше шкутильгати. У мене клопіт з пальтом на виріст, а в нього ще гірше.

Вдома сказати про черевики боїться: почнуть кричати, бо коли купували, хотіли взяти на розмір більші, а він казав, що й ці йому завеликі.

— Не розумію, що сталося. Хіба що тільки людина росте не завжди однаково. Та пара, коли зносилася, була навіть ще велика. Тоді в мене нога зовсім не росла, а тепер за півроку такі лапи вирости, що й сам дивуюсь. Все мені замале! Гімнастику зовсім робити не можу, боюся, як би все в мене не луснуло, тому що й так усе по швах тріщить. Учитель сердиться, що я не нагинаюсь, руки як слід не випростую і погано марширую, а не подивиться, як я одягнений.

— Що ж ти робитимеш? — питаю.

— Звідки я знаю?.. Коли вже зовсім ходити не зможу, можливо, вдома самі помітять. І тоді хай буде що буде — ну, вилають, поб'ють. Я ж не винен, що расту. Коли-небудь перестану.

Потім ми говорили про те, що, коли цуценяті давати горілку, воно нібито перестає рости. Може, через те й поні бувають, що їм раніше горілку давали. Торік оголошення про цирк возив такий гарненький поні.

— Ти його бачив?

— Аякже!

— На Новому Світі?

— Ні, на Маршалковській.

Найбільше моє горе — це те, що в школі мені важко. Я забуваю все, що знав, коли був дорослим. Я вже не можу тепер не слухати на уроках, повинен весь час бути уважним і старанно готувати домашні завдання.

Мені важко відповідати. Я не впевнений у собі. Щоразу боюся, що не зумію відповісти, не вийде.

Коли вчителька чи вчитель дивляться на учнів, збираючись кого-небудь викликати, серце починає калатати якось інакше. Не те що страшно, але якось не по собі. Наче слідство: хоч і не винен, та хто знає, чим скінчиться.

І завжди залежиш не від самого себе, а від усього класу. Одне діло відповідати, коли клас знає й розуміє, інше — коли не знає і вчителька роздратована.

Якщо хтось скаже дурницю, після нього вже важко добре відповісти. Тому є дні, коли всі, навіть погані учні, знають уроки, і дні, коли весь клас ніби отупів.

Ну, нічого не вдієш: не знаю, не розумію, не можу. Хіба менш здібним дітям і зовсім немає місця на білому світі?

Вчителька викликала мене до дошки. В голові крутиться лише одна фраза: «Знову двійка».

Хтось інший уміє відкашлятися, набрати впевненого вигляду чи зробитися сумирним, викликати жаль або вміє скористатися підказкою, прикидається, ніби відповідає, а сам тільки й чекає, щоб учителька підказала.

Можливо, в останню хвилину станеться щось таке, що врятує мене?

Хлопці показують на пальцях, що скоро дзвінок. Та мене це анітрохи не тішить. Тому що вчителька, певне, затримає мене після уроків, і це ще гірше. А якщо навіть вона мені нічого й не поставить, то все одно запам'ятає.

— Погано!

Я й сам знаю, що погано, і чекаю, почне вона сваритись чи висміювати.

Але вийшло найгірше.

— Що з тобою сталося? — каже вчителька. — Ти геть розпустився. Не слухаєш на уроках, пишеш недбало. І ось наслідок. Ми вчора робили таку задачу. Якби ти був уважніший...

Все пропало!

Учителька більше мене не любить. І гнівається за те, що помилилась у мені. Видно, краще бути сіреньким, непомітним, середнім учнем. Це безпечніше, простіше, легше. Тому що менше до тебе висувають вимог, не треба так напружуватись.

Я опустил голову і позираю крадькома на вчительку, бо не знаю, жаліє вона мене чи зовсім уже більше не любить.

Учитель ніколи не скаже, любить він учня чи не любить, але це відчувається: в нього стає зовсім інший голос і інший погляд. Часом аж мороз по шкірі йде.

І ти дуже страждаєш, і нічого не можеш зробити. А іноді ладен обуритись.

Ну чим я винен?

Тим, що Баранський придумав собі дурну забавку й пирснув мені в очі апельсиноюю шкіркою? Так запекло, що спасу нема. Але я нічого не сказав, тільки очі тру.

А вчителька питає:

— Що ти ще там вигадав? Замість того щоб слухати...

Не станеш же на це відповідати! Хіба так не буває?

Тебе хтось скубне, а ти зойкнеш і підскаочиш. І ти вже винен.

Вчителі не знають, як ми боїмося таких, про яких кажуть: «У тихому болоті...»

Такий робить, що хоче, і йому нічого не буде. Просто

нешастя сидіти з таким за однією партою. Не краще і якщо він сидить позаду. Немає тобі тоді й хвилини спокою.

А іншого разу було тут трохи й моєї провини.

Сиджу я на уроці й бачу, що у Щавинського ззаду на куртці п'ять білих пальців. Хтось на перерві вимастив пальці крейдою і приклав. Той і не знає, що в нього на спині рука відбита.

Ну, я й спробував приміряти, права це рука чи ліва. Я хотів здаля, але ненароком доторкнувся. А він обернувся. Вчитель йому зауваження робить, що він крутиться.

А Вишневський кричить:

— Ого, гляньте, яка в нього на спині п'ятірня!

Учитель почав мене сварити.

Я показую руку, що, мовляв, чиста.

А вчитель каже:

— Ану, постійте обидва за партою!

Ми стояли недовго. Та не в тім річ. Прикро, що всі наші справи вирішуються поспіхом, абияк, що для дорослих наше життя, турботи й невдачі — лише доповнення до їхніх справжніх турбот.

Ніби існує два різних життя: їхнє — серйозне й гідне поваги і наше — дріб'язкове.

Діти — це майбутні люди. Значить, вони тільки ще будуть, значить, їх ніби ще й немає. А ми ж існуємо, ми живемо, відчуваємо, страждаємо. Наші дитячі роки — це роки справжнього життя.

Чому й чого нам велять дожидати?

Я розмірковував про своє сіреньке доросле життя, про яскраві роки дитинства. Я вернувся в нього, давши ошукати себе спогадам. І ось я вступив у буденність дитячих днів і тижнів. Я нічого не виграв, тільки втратив гарт — уміння примирятися.

Сумно мені. Погано.

Я кінчаю цю дивну повість.

Одні події швидко змінюються іншими.

Я приношу до школи листівку Марині, щоб показати Мундекові.

А Вишневський видирає її в мене з рук.

— Віддай!

Вишневський тікає.

— Віддай, чуєш?

Вишневський стрибає з парти на парту.

— Віддай! Зараз же!

Вишневський махає в повітрі листівкою й репетує на все горло:

— Триптих! Лист від нареченої!

Я видираю. Жмакаю. Рву на клапті.

І не помітив, що один уривок упав на підлогу.

А Вишневський кричить:

— Хлопці, гляньте! Вона його сто мільйонів разів цілує.

Я підбігаю — і в пику.

Директор хапає мене за руку.

Так, зіпсувався хлопчисько. І малював добре, і писав без помилок. А тепер неухажний. Непосидючий. Погано вчить уроки.

І посилає по матір.

— Стривай-но... Хай тільки батько з роботи вернеться! Вже не буде тобі гроші на кіно тицяти!

Я в облозі з усіх боків.

Мундек пробує мене втішити. Я розумію це, але не можу стриматися. Брутально відштовхую його, кидаю безглузде звинувачення:

— Все через тебе!

Мундек дивиться на мене із здивуванням:

— За що? Чому?

А все через листівку.

Ненавиджу Мариню.

— Дурепа! Дівчисько! Всю ніч танцювала б! Очі до неба закочує!

Шкода, що далеко. На зло б їй зробив. Побив би. Кинув би бант у канаву.

Я видираю горох із квіткового горщика... і у вікно. У Ірени на очах сльози. Вона відчуває, що сталося щось страшне.

Нікого й нічого в мене немає.

Лахмай, де ти?

Немає.

Навіщо мені цей пес? Нехай дістається Бончкевичу за відсотки. Купив за десять грошів. Нехай йому руки лиже.

Я знищив усе, що мені було дороге. Порвав з усім світом.

Лишився сам.

Мати?

Адже вона сказала, що зрікається мене. Що в неї є тільки Ірена. А мене немає.

Негідний, злочинний, проклятий, посварений з життям.

Усі мене покинули. Скрізь зрада.

Непосидючий. Погано вчить уроки.

І вчителька, і Лахмай, і мати.

Я виліз на горище і сів на східець перед дверима.

У мені порожнеча, і довкола порожнеча.

Ні про що не думаю.

Крізь шпарину в дверях на горище падає світло. Вилізає чоловічок, погойдує ліхтариком.

— Ага!

Гладить сиву бороду. Нічого не говорить.

Чекає.

Безнадійним шепотом, крізь сльози:

— Хочу стати великим!.. Хочу стати дорослим!..

Перед очима майнув ліхтарик гнома.

Я сиджу за письмовим столом.

Купа зошитів, які треба перевірити.

Перед ліжком виляючий килимок.

Брудні шибки.

Помилка.

Слово «земля» написано через «и». Закреслено літеру «и», а над нею — «е». І знову закреслено «е», а згори знову написано «и».

Я беру синій олівець і пишу на промокашці — «зимля» — «зимля»...

Жаль. Але вертатись не хочеться...

ЛІТО В СЕЛІ

ПОВІСЬ

Дуже короткий вступ

На Свентокшисьській вулиці у Варшаві стоїть низенький старий будинок з великим подвір'ям. На подвір'ї збираються діти, які мають виїхати на літо в село, а в старому будинку міститься контора «Товариства літніх колоній».

Дітей відправляють під наглядом вихователів у різні села, і про кожну таку поїздку можна було б написати цілу книжку.

Я розповім вам, як жили в колонії в Михалувці єврейські хлопчики. Я був у них вихователем. Вигадувати не стану, а розповім тільки те, що бачив і чув.

Оповідь буде цікавою.

Розділ перший

*На вокзалі. Вихователі шикують хлопчиків парами
й відводять до вагонів*

Поїзд іде тільки через годину, а десятки колоністів уже крутяться на вокзалі, розмахують своїми полотняними торбами й з нетерпінням чекають, коли їх почнуть ставити в пари й поведуть до вагонів.

Той, хто запізниться, в колонію не поїде, а тому батьки й діти наготові.

Вчора на Свентокшиській уже шикувалися в пари, тому кожен знає, який вихователь кого викликатиме по списку.

І діти уважно приглядаються: який він, цей вихователь, добрий чи злий, чи можна буде лазити на дерева, кидати в білок камінцями й галасувати вечорами в спальні? Так, ясна річ, думають лише ті, хто вже побував у колонії.

Поки що важко сказати, чому одні хлопчики вмиті і охайні, а інші — нечупари, чому одні говорять голосно і дивляться весело й сміливо, а інші — злякано туляться до матері або норовлять відійти вбік. Ще невідомо, чому одних проводжають мати й батько, брати й сестри тицяють їм коржики на дорогу, а інших ніхто не проводжає, і ніхто їм нічого не дає на дорогу.

За два-три дні, коли познайомимося, будемо знати все. А тим часом давайте ставати в пари.

— Перша пара: Гуркевич і Краузел!

Ніхто не озивається.

— Нема їх,— відповідають з юрби.

І вже хтось просить, щоб замість того, хто не з'явився, взяли в село його дитину: адже вона така кволенька! Не всіх дітей відправляють за місто: бідних і слабих набагато більше, ніж місць у колонії. Сонця й лісу стало б на всіх, та от грошей на молоко і хліб у Товариства не вистачає.

— Друга пара: Соболь і Рехтлебен.

— Тут! — кричить Соболь, енергійно проштовхуючись наперед.

Розпашілий хлопчак зупиняється перед вихователем, усміхаючись і запитально зазираючи йому в очі.

— Молодець, Соболь! Ану, скажи: ти бешкетник?

— Бешкетник,— відповідає Соболь зі сміхом і, звертаючись до сестри, яка його проводжає, командує: — Все гаразд, можеш іти додому.

Восьмирічний хлопчик, який вперше їде сам у колонію і отак сміливо зумів пробитися крізь юрбу дорослих, а зараз стоїть переді мною, вимитий, усміхнений, готовий в дорогу, неодмінно має бути молодцем і милим бешкетником. Так і виявилось. Він швидше за всіх навчився стелити постіль і грати в доміно, ніколи не мерзнув, ні на кого не скаржився, прокидався з усмішкою й засинав усміхаючись.

— Фішбін і Міллер старший, третя пара.

— Тут,— швидко, ніби злякавшись, відповідає батько Фішбіна.

Обидва, і батько й син, стоять зовсім близько,— видно, дуже турбувались, як би не пропустити свою чергу.

— Малий Міллер і Ейно. Ельвінг і Плоцький.

Гуркевич вирішив не спати всю ніч, щоб не запізнитись, а вранці мати ледве його добудилась і привела на вокзал напівсонного. Він, єдиний з усієї групи, заснув у поїзді.

Восьма, дев'ята, десята пара.

Товкотнеча, прощання, напучування, прохання.

— Не відходьте, зараз поїдемо.

Дзвінок.

Пара за парою, група за групою, ми проходимо через вокзал на перон і сідаємо до вагонів. Той, хто меткіший, займає місце біля вікна і ще усміхнеться батькам на прощання.

Другий дзвінок, третій.

Старші заспівують пісню колоністів: про ліс, про те, як непомітно летять на селі веселі хвилини. Поїзд рушає.

— Шапки тримати!

Коли їдуть у колонію, завжди хтось та загубить по дорозі шапку. Так уже повелося під час поїздок...

Розділ другий

*Діти віддають гроші і листівки на зберігання.
В селі всі переодягаються в білі костюми*

Не висуватись! Не штовхатись! Не смітити!

Перші дні діти часто чутимуть неприємне слово «ні!», поки не визнають, що їй чому не можна. Потім заборон стає дедалі менше, а свободи дедалі більше. Навіть якби вихователь і захотів, він не зміг би так заважати дітям, як заважають їм мати, батько, бабуся, тітка чи гувернантка в багатій сім'ї,— йому просто не вистачило б часу на всі зауваження, поради й прохання. Тому дітям у колонії веселіше, ніж їхнім багатим одноліткам на розкішних курортах, де кожному малюкові не дають весело бавитися стільки дослих.

Тим часом по сусідній колії з гуркотом промчав поїзд. Усі злякались, відскочили від вікон, а потім аж зайшлися від сміху.

Хтось упустив на підлогу бутерброд — знову радість!

— Ой, який маленький коник! — кричать діти, і всі кидаються до вікон, щоб глянути на дивовижу.

А це звичайнісінький великий кінь, тільки стоїть він оддалік, на лузі, а тому видається маленьким.

Діти розуміють свою помилку, коли бачать далеко-далеко в полі маленьких чоловічків і маленькі будиночки.

Зупинка. Всі співають і махають хусточками.

Дзвенить сміх, чарівний сміх, який лікує краще за найдорожчі ліки і виховує ліпше за найрозумнішого педагога.

— Здавайте поштові листівки й гроші! Перший за списком — Гуркевич. Скільки в тебе листівок?

Гуркевич віддає на зберігання десять грошів і чотири листівки. В цих листівках він буде раз на тиждень писати батькам, що він здоровий і йому добре ведеться.

У братів Круків разом двадцять грошів. Кожен одержав на дорогу по чотири гроші від батьків і по шість від діуся.

— Скажіть, будь ласка, пане вихователь, правда, що картопля росте в землі?

— Звичайно. А що?

— Та ось він показав мені у вікно якесь листя і каже, що це картопля. А картопля ж росте в землі — значить, її не видно.

— Скоро самі побачите, як росте картопля,— зараз ніколи... Фрідман, скільки в тебе листівок?

— Тільки дві. Тато з мамою сказали, що досить і двох. А грошей зовсім немає.

Фрідман збрехав: він приховав монетку — чотири гроші,— яку йому дав на прощання старший брат.

Фрідманів батько багато мандрував: був у Парижі, в Лондоні, навіть збирався в Америку. Та ніде він не знайшов щастя і знову вернувся на батьківщину, де багато-багато булок мусить спекти для інших, щоб заробити на буханець хліба для своїх дітей.

І важко сказати, в якому з великих міст маленький син пекаря навчився не довіряти людям і нікому не віддавати на зберігання мідні монетки в чотири гроші. Лише через кілька днів він приніс вихователеві своє скромне добро, а потім час від часу запитував: «Мої чотири гроші у вас, правда?»

— Далеко ще? — питають діти. Вони квапляться в ліс, на річку, в поле — адже ті, хто побував уже в колонії торік, розповідають чудеса.

Кажуть, у колонії є велика веранда; що воно таке могло б бути — веранда? На всіх сто п'ятдесят дітей там лише чотири кімнати — які ж це мають бути величезні зали!

Ми проїздимо по мосту. Цей міст зовсім не схожий на той, що з'єднує Прагу¹ з Варшавою. Цей міст красивіший, набагато красивіший.

— Діти, виходимо! Торбу, шапку ніхто не забув?

— Ніхто! — відповідають діти хором.

На вокзалі нас уже чекають дванадцять підвід, встелених соломкою і сіном.

¹ П р а г а — передмістя Варшави, розташоване на правому березі Вісли.

— Обережніше на підводах, дивіться, щоб у когось нога в колесо не попала.

— Я простежу, пане вихователь.

— Дивись добре. Поїхали!

Сонечко весело зустрічає блідих дітлахів. Спасибі тобі, добре сонечко, і зелений лісе, і веселий луже! Спасибі вам, селянські діти, за те, що вибігаєте зі своїх хат і вітаєте усмішкою наші встелені сіном підводи!

— Далеко ще, пане вихователь?

— Ой, он наш ліс чорніє. Вже й галявину видно!

А он і млин, і будинки, і, нарешті, колонія!..

— Ура! Хай живе колонія Міхалувка!

Значить, он вона яка, веранда!

Діти випивають по кухлю молока і — до роботи.

Міються з дороги, одягають білі колоністські костюми. Найбільше їх тішать кумедні полотняні шапки, схожі на кухарські ковпаки. Тепер усі мають однаковий вигляд. Малюки пишаються своїми штаньми із шлейками.

— Пане вихователь, а коли нам дадуть носовички?

— Носовички — завтра, а тепер складіть свій одяг до мішків, мішки за спину — і марш на склад! Раз, два, лівою! Там сховають ваші мішки на чотири тижні.

Розділ третій

Левек Рехтлебен сумує.

Левек Рехтлебен плаче

Усе таке дивне й нове, усе так не схоже ні на Гусячу, ні на Крохмальну, ні на Драконову вулицю...

Одноповерховий будинок у лісі, ні подвір'я, ні стічної канами. Якись дивні дерева з тернами. Ліжка стоять не біля стіни, а рядами, не в маленькій кімнатці, а у великій залі, на зразок тієї, де весілля справляють. На обід дали якусь зелену юшку, а потім молоко. Полотняні шапки і штани із шлейками. Увечері міють ноги в довгих бляшаних ночвах. У ліжку треба спати самому, подушка набита соломкою. І вікна відчинені — це ж і злодій може залізти! А мама з татом далеко.

І Левек Рехтлебен першого ж вечора розплакався.

Правда, плакав він недовго, бо як не заснути після дня, сповненого таких незвичайних подій!

Але й на другий день, коли після сніданку лишилось трохи вільного часу, Левек знову став плакати.

Додому!

Чому Левек хоче додому? Може, Левек голодний?

Ні, не голодний.

Може, йому холодно?

Ні, не холодно.

Може, боїться сам спати?

Ні.

Може, вдома у нього більше іграшок?

Ні, вдома зовсім немає іграшок.

Левек знає, що тут добре, йому про це й двоюрідний брат, і хлопці з двору казали, але вдома — мама.

Ну гаразд: Левек поїде додому, тільки завтра, бо сьогодні субота, а в суботу їхати не можна. Але і в неділю Левек не зміг поїхати: брички не було. Та ось завтра, завтра він уже напевне поїде.

У понеділок Левек не плаче, проте все ще хоче додому.

— Гаразд, поїдеш після обіду, тільки, якщо ти вернешся додому, мама буде засмучена.

— Чому мама буде засмучена?

— Тому що вона муситиме оплатити дорогу.

А батько саме зараз не працює — майстер поїхав, — мама хвора, бо народилася маленька сестричка, і лікар дорого коштував.

Левек тяжко зітхнув і погодився грати в доміно.

А ввечері він знову починає потихеньку плакати, та раптом згадує, що на вокзалі на ньому була нова шапка, яку батько забрав з собою додому. Батько, мабуть, загубив нову шапку, а шапка коштувала дорого. І Левек диктує листа до батька: додому йому не хочеться, він не плаче й за домом не нудьгує, тому що йому хочеться бути здоровим і щоб у тата не було неприємностей. А що з шапкою?

Батько написав у відповідь, що шапка ціла й що він принесе її на вокзал. Левек багато разів брав у вихователя батькового листа і знову віддавав його на зберігання, він зовсім перестав збиратись додому, і колонія йому подобалася все більше й більше.

Та одного разу у Левека сталося горе: він загубив носовичок. І як не загубити, коли кишені в нього завжди набиті камінцями й шишками! Носовичок невдовзі знайшовся.

А іншого разу Левек ходив цілий день як у воду опущений, проте вже зі своєї вини: увечері в спальні він свистів і клацав пальцями. Коли наступного дня за сніданком запитали, хто вчора свистів у спальні. Левек зразу сам признався.

— І клацав пальцями, — додав він і показав, як клацав.

Левек засмаг, додав у вазі цілих три фунти, і коли їхав додому, то пообіцяв, що наступного року знову приїде й тоді вже жодного разу не заплаче...

Розділ четвертий

Фортеця. Яєчня. Гроза. Пожежна команда

Де сто п'ятдесят хлопчаків, там війна. Де війна, там має бути фортеця.

Від колишньої фортеці за лісом майже нічого не лишилося, тому що вона була низенька й маленька. Тепер буде наново збудовано чотири наріжних форти, високий вал для шпиталю, майданчик для військовополонених і окопи. А два головних вали, які захищають вхід до фортеці, повинні бути не менше чотирьох ліктів заввишки.

У нас дванадцять лопат. Копачі скидають куртки, засувають рукави й беруться до роботи. Кожні десять хвилин робітники змінюються.

Силачу Корцажу і старшому Пресманові доручено перший форт; Херцман з Фріденсоном і Плоцький з Капланом, у дві лопати, трудяться над другим; Грозовський, Маргулес, Рашер і Шидловський насипають фортечний вал.

Діти молодші й слабші зводять наріжні форти. Безногий Вайнраух на милицях несе вахту в лівій частині фортеці, стежить, щоб Беда не побився з товаришами, — всяке буває за роботою.

Візочки нам зробив Юзеф: розпиляв на шматки дошки, просвердлив дірки й просунув у них вірьовки; неоковирні візочки, зате міцні. А економка, добра пані Папеш, дала кілька старих відер під пісок.

Усі шишки поки що йдуть у спільну яму, потім їх поділять між супротивниками.

З села прийшли маленький Ясек із Зосею і Маня з білявим Стахом. Вони допомагають збирати шишки.

— Раз, два... раз, два...

Туди, де робота не йде, поспішають на підмогу нові партії робітників.

Сурма. Десять хвилин минуло. Друга зміна береться за лопати.

Для трамбування землі править велике каміння. Напрямок, довжину й ширину ровів показують шворки, на-

пнуті між кілочками, вбитими в землю, а щоб вирівняти вал, беруть довгу дошку, горизонтально кладуть її на землю і водять нею вгору і вниз; дошка зрізає пісок, наче гострий ніж. Лишається втоптати вал босими ногами.

Сьогодні тільки початок робіт, а триватимуть вони тижнів зо два.

Раз, два... Усе дружніше піднімаються й опускаються лопати. Стій! Відпочинок.

Прибуває останній транспорт каміння, зсипають до ями останні пригорщі шишок. Діти знову надягають куртки, вмощуються біля фортеці й слухають цікаву оповідь про маленького італійця з добре відомої всім книжки Амічиса¹.

Невдовзі четверта. Робітники стають парами і з інструментами на плечах під звуки веселого маршу вертаються додому, щоб підкріпитись. Чергові виносять на веранду миски з водою і рушники. Підвечірок подобається всім.

Та і як не сподобатись! Адже сьогодні яечня з картоплею! Одні згрібають яечню вбік і їдять спочатку картоплю — вона не така смачна, а яечню лишають на закуску. Інші, менш завбачливі, їдять спершу яечню, а потім уже картоплю. І, нарешті, треті не без підстав стверджують, що найкраще їсти все разом, тому що тоді в картоплі такий смак, як у яечні. Кожен спосіб має своїх прихильників і противників, і за столом не змовкають жваві суперечки. Іноді, щоб розв'язати суперечку, звертаються до сторожа: він людина доросла, досвідчена і, мабуть, краще знає, як їсти яечню з картоплею. Подекуди суперечка переходить у сварку, а якщо вже говорити відверто, дехто намагається переконати сусіда з допомогою кулаків. Ось які дивовижні в колонії звичаї...

А ввечері вдарила гроза.

Слідом за блискавкою гримнув грім, і ліс відповідає сердитим шелестом. Віконні шибки у спальні тривожно тремтять; вітер б'є по шибках великими дощовими краплями.

Здавалося б, дітям має бути страшно — гроза в лісі. Але вони спокійно засинають: знають, що в колонії не станеться нічого поганого. Можливо, хто й здригнеться при ударі грому, та ось уже всі сплять, стомлені роботою й суперечками про те, як їсти яечню з картоплею.

¹ Автор має на увазі книгу відомого італійського письменника Де Амічиса (1846—1908) «Серце».

А наступного дня знову світить сонце. Після зливи вали стали нижчі, зате міцніші. Малюки теж одержали лопати й копають під наглядом старших. Корцаж наглядає за маленьким Вайцом, Фромом і Фішбіном. Фріденсон копає з Наймайстром, який раз у раз кашляє. На допомогу прибуває Ротберг і Куліг.

З Костьольних Заремб прийшла мати з бліденьким хлопчиком, який учиться на рабінна. Вона хоче порадитися з приводу здоров'я сина: їй казали, що в колонії слабкі діти стають дужими. Вона здивована, що хлопчики так тяжко працюють, а такі веселі.

А колоністи веселі тому, що сплять на соломі і п'ють молоко, і тому, що так чудесно пахне лісом і світить сонце...

Коли за тиждень земляні роботи помітно просунулись, настав час подумати про будівництво залізниці. Юзеф дав дітям непотрібну мітлу й старі граблі.

Залізничний насип, акуратно викладений камінцями й паличками, тягнеться аж до шосе. Стрілочник — Скора, тому що в нього хворе серце й він не може бігати: паровоз — Гудек Гевісгольд, тому що він свистить, мов справжній паровоз.

На будівництві зібралось багато дерева — хоч би пожежі не сталося. Довелось організувати пожежну команду.

Каски зробили з носовичків.

Кожна дружина одержує значок і сурму. Є і драбина, і тачка, і вірьовки, а от гумового шланга немає, і його замінили довгим корінняччям.

Пан Мечислав склав у полі величезну піч з високим кам'яним димарем. Діти наносили хмизу і влаштували пробну пожежу.

У різних місцях розташовуються п'ять пожежних дружин. Кожна дружина — під деревом, на дереві — сторожова вишка.

З димаря вже валує дим, тріщить сухе гілля. Мчать дружини, шикуються пожежні з сокирами, підкочує перше відра води, запряжене чотирма баскими хлопчачками.

А поліція з криком розганяє юрбу.

— Куди лізете? Назад!.. Тобі чого треба?

Достоту як на справжній пожежі!..

Розділ п'ятий

Колоністський суд. Цивільні й кримінальні справи. Судові вироки

«Пане вихователь, він штовхається... Жбурляється піском... узяв мою ложку... не дає гратить... б'ється, заважає!»

Де сто п'ятдесят хлопчаків, там щодня тридцять сварок і п'ять бійок; де сварки й бійки, там потрібен суд. Суд має бути справедливий, користуватись авторитетом і довірою. Такий суд був у нас у Міхалувці.

Суддів троє — діти обирають їх голосуванням. Голосування проводиться щотижня. Ось на таблиці результати виборів:

Одержали голосів

Прізвище кандидата	1-й тиждень	2-й тиждень	3-й тиждень	4-й тиждень
Пресман	4	13	25	17
Плоцький	—	6	16	17
Фріденсон	10	13	21	15
Каплан	10	5	10	1
Маргулес	10	—	—	11
Грозовський	6	11	—	—

Як ми бачимо, тільки на третій тиждень діти лишилися задоволені своїми суддями: вони переобрали їх і на четвертий тиждень.

Засідання суду відбуваються в лісі або на веранді, судді сидять за столом на стільцях, обвинувачені й свідки — на довгій лаві. Публіка стоїть за лавою. Судові виконавці стежать за порядком. Вихователь, який є і прокурором (обвинувачем), і адвокатом (оборонцем), записує все до грубого зошита в чорній обкладинці. Після слухання справи судді йдуть радитись; про оголошення вироку сповіщає дзвінок.

Фішбін кинув камінцем в Ольшину і влучив йому в ногу. Правда, він ударив його не сильно, проте Ольшина заплакав.

— Ти кинув каменем в Ольшину?

— Ні.

— Але ж усі бачили, що Ольшина тримався за ногу й плакав?

— Не кидав я, і Ольшина не плакав.

Починається допит свідків. Суд попереджає, що брехня суворо карається. Встановили час і місце злочину, число й прізвище свідків.

— Ти кинув камінь?

— Ні.

Повторний допит свідків підтверджує, що Фішбін без будь-якого приводу кидав в Ольшину шишками й камінцями.

— Ти кидався в Ольшину шишками?

— Ага, шишками кидався.

— Навіщо?

— Бо в мене було багато шишок і я не знав, що з ними робити.

— А чому ти не кинув їх на землю?

— Мені шкода було.

Серед публіки сміх.

— Ти певен, що серед шишок не було каміння?

— Не знаю.

Суд, беручи до уваги юний вік Фішбіна, присудив йому десять хвилин «карцеру».

Іноді до суду звертаються обидві сторони, як це видно з такої справи.

Чвара виникла під час ранкового прибирання.

— Це було так: я стелив постіль, а він мене штовхнув. Тоді і я його штовхнув, а він кинув на підлогу мою подушку. Я підняв свою подушку, а він мене вдарив.

— Ах ти брехун!

— Це ти брехун!

— На суді сваритись не можна. Ти кинув на підлогу його подушку?

— Бо він перший...

— Прошу відповісти: так чи ні?

— Так, але він перший!

— Свідки є?

— Усі бачили!

— Всі бачити не могли.

Суд просить назвати двох свідків.

— Хто стояв близько і бачив?

— Не знаю.

— Ти його штовхнув?

— Коли я стояв і стелив постіль...

— Знаємо. Прошу відповісти коротко: так чи ні?

— Ні.

— Ах ти брехун!

— Прошу тихіше! В суді сваритись не можна.

Ліжка сперечальників стоять поряд. Хто кого перший штовхнув, навмисно це чи ненавмисно, з огляду на відсутність свідків встановити неможливо. Тому чи не краще помириться, ніж чекати вироку. Адже осудять, очевидно, дві сторони, коли обидві сторони зізнаються, що бились.

Ну звичайно, за таких обставин краще помириться.

А от справа з кровопролиттям? Тут про полюбовну угоду, звісно, не може бути й мови.

Висновок лікаря гласить:

«У звинуваченого Фляшенберга розпухла права щока, на обличчі сім подряпин: одна біля носа, одна біля вуха, три на щоці і дві на підборідді. Крім того, дві подряпини на лівій руці.

У звинуваченого Заксенберга синець на лобі завбільшки з монету в чотири гроші, подряпано носа і на лівій щоці подряпина в два сантиметри».

Початку бою ніхто не бачив, але хід його відомий зі слів численних свідків.

Обидві сторони хочуть помириться, та, оскільки збереглися криваві сліди бійки, воякам доведеться відсидіти по п'ятнадцять хвилин під арештом.

З деяких питань із звинуваченням виступає сам прокурор — вихователь.

На лаві підсудних Пливак і Шидловський.

Пливак і Шидловський пішли в поле, далеко за межі колонії, не чули дзвінка й запізнилися на сніданок.

Хіба вони не знали, що йти далі гаю заборонено? Адже вони могли заблудитися, потонути в річці, їх могли взяти на роги корови, покусати собаки! Хіба вони не знали, що на сніданок не можна запізнюватися, тому що після сніданку ми йдемо купатись? І чого вони так далеко пішли, коли й тут досить місця для гри?

Пливак і Шидловський пішли в поле по квіти.

— Панове судді! Обвинувачувані, безсумнівно, провинилися. На сніданок, обід, підвечірок, вечерю не можна запізнюватись, бо ж не повинні сто дітей чекати одного чи двох. Не можемо ми кожного шукати й тягти до столу. На те є дзвінок, і до дзвінка треба прислухатись. Отже, слід їх покарати, але... Пливак і Шидловський пішли в поле по квіти. У місті не дозволяється рвати квіти, а тут можна. Вони так зраділи, що забули про їжу. Пливак у колонії вперше. Шидловський був у Цехоцинці, але там мало квітів. То, може, на перший раз пробачимо?

І судді після короткої наради виносять виправдувальний вирок.

* * *

Найприємніше галасувати увечері, коли лежиш у постелі.

Можливо, це навіть не так уже й приємно, бо хочеться спати й очі самі злипаються, але чому не спробувати, коли не можна?

«Якщо я голосно свисну, крикну, занявчу або прокукурікаю, вихователь розсердиться і всім стане смішно. Спальня велика, у спальні темно, ліжок тридцять вісім — вихователь не знає, хто свиснув. А я завтра буду хвалитись — он який я хоробрий і хитрий! Галасував найбільше, а він мене не спіймав!»

Так думають діти доти, доки самі не пересвідчаться, що вихователь ніколи не сердиться і зовсім не хоче вистежувати тих, хто галасував, а бешкетувати вечорами забороняє тільки тому, що діти мають спати дев'ять годин і вставати о шостій ранку веселими й бадьорими.

Учора увечері у спальні був шум. Сьогодні кожен постав перед судом, щоб відповісти на запитання, чи не кричав він, чи не нявчав, чи не плескав у долоні.

Усі кажуть «ні», усі заперечують. Лише двоє вихователь учора спіймав на гарячому, і ці двоє, Вайц і Прагер, потрапили на лаву підсудних.

— Як їх покарати, панове судді? Покарання має бути суворим. Вони не тільки самі не сплять, а й іншим спати заважають. Провина їхня велика. Як же ми їх покараємо, панове судді? Та, перш ніж відповісти на це запитання, ми повинні спитати про іншу, ще важливішу річ: хіба вчора увечері у спальні галасували тільки ці двоє, Вайц і Прагер? Ні, їх було набагато більше.

Прокурор розклав на столі план спальні й повільно заговорив:

— Галасували біля вікна, де стоять ліжка Каплана, Беди, Плоцького і Шидловського. Галасували в середньому ряду, де сплять Вайнраух, Грозовський, Стрик, Фром і Завозник. Галасували біля другого вікна в першому ряду, де, як це видно з плану, сплять Фляшенберг, Фішбін, Роткель і Пливак. Сміялися й плескали у долоні там, де стоять ліжка Альтмана, Лева, Вольберга і Адамовського, і, нарешті, хтось свистів у тому кутку, де сплять Наймайстер, Заксенберг і Пресман. Ми запитували всіх, але ніхто не зізнався.

Прокурор замовк.

Багато хто з присутніх опустил очі.

Почервонів навіть один із суддів, коли почув своє ім'я.

— Чому вчора вдалося помітити лише Вайца і Прагера? Тому що вони не зуміли сховатися. Чому тільки вони двоє не зуміли сховатися, коли решта зуміла? Тому що вони не бешкетники, а може, вони просто не знали, що галасувати в спальні вечорами суворо заборонено. Хіба ми маємо право карати цих хлопців, коли інші, більш винні,— тому що вони виявилися хитріші й збрехали перед судом,— лишаться без покарання? Винні всі, вся спальня, всі тридцять вісім чоловік, бо винні й ті, хто чув, що сусід галасує, а не зупинив його. Тому я пропоную, панове судді, Вайца і Прагера виправдати й покарати всю групу: Грозовський не буде вам сьогодні ввечері грати на скрипці.

Довго суд радився, і вирок був такий:

«Вайцера і Прагера виправдати. Грозовський нехай грає, тому що шум у спальні більше не повториться».

І діти дотримали свого слова.

Розділ шостий

*Ранок. Добрі й погані крани.
Прибирання ліжок. Цілушки*

Буває, що якась незвичайна подія будить усю спальню зразу. Наприклад, небережний горобець залетів у вікно чи польова миша забрела помилково в двері. Ну хто стане спати, коли відбуваються такі події? Всі як один підхоплюються з ліжка, лізуть на вікна, і починається полювання. Одначе такі події трапляються рідко.

Звичайно за чверть шоста — легеньке шарудіння спові-

щає про пробудження спальні, і, якщо трохи згодом вихователь кине в спальню погляд з вікна своєї кімнати, він і без годинника знає, що пора вставати.

У кутку зібралося виборне начальство і жваво обговорює вивішений розклад дня: хто сьогодні чергує, кому після сніданку йти на перев'язку, тому що під час гри в гилки він збив собі коліно; обговорюються майбутні купання і крос, прогулянка у вільшаний гай і листи додому.

Хтось розглядає квіти на вікні, чи не підросли за ніч. Один хлопчик, сидячи на ліжку, черкає кремнем об кремій і дивується, що немає іскри, а сусід пояснює йому, в чім тут річ. Двоє хлопців ганяються один за одним між ліжками, стараючись при цьому не дуже шуміти.

І раптом хтось крикне: «Вихователь дивиться!» — і всі пірнають у постелі.

Вранці теж не можна шуміти в спальні, та не так уже й не можна, тому що все одно скоро вставати.

Багато хто ще під ковдрою спустив сорочку до пояса, щоб за першим сигналом підхопитись і зайняти кран в умивальній.

З десяти кранів найкращі — середні; з двох останніх вода летиться тоненькою цівкою, а з двох перших б'є надто сильно і бризкає. А вода холодна, кринична.

— Перший ряд, вставати!

Ніхто не забарився. Біжать, голосно лопочучи босими ногами. Хтось підсковзнеться на кам'яній підлозі умивальної — всі засміються, і він сміється.

— Пане вихователь, він у мене мило взяв!

— Хочеш подати на нього в суд?

— Ні.

Квапляться тому, що другий ряд чекає своєї черги і до сніданку стільки ще треба встигнути!

— Другий ряд, вставати!

Квапляться, тому що Юзеф не любить, коли даремно витрачають воду, а з ним треба жити мирно: він дає дітям мітлу й граблі.

— Третій ряд, вставати! Мити лице, шию, вуха, ніс, очі. Того, хто погано вмийється, я пошлю митися вдруге.

Третій ряд біжить до кранів, другий витирається й одягається, перший застеляє постелі.

Нелегке це діло — застеляти постіль! Треба стріпнути простирадла, розрівняти соломку в матраці, акуратно постелити ковдру й покласти подушку, легенько прихиливши її до спинки ліжка, потім почепити на спинку рушник. Кожен старається зробити все це якомога краще, щоб потім з гордістю запитати:

— Пане вихователь, добре?

Молодшим допомагає черговий; лише маленький Адамський відмовляється від допомоги, і в нагороду за сумлінну роботу його призначено старшим по рушниках.

У спальні, коли застеляють постелі, як і під час умивання, завжди хтось комусь та перешкодить — і дістає по шиї.

— Пане вихователь, він б'ється!

— Хочеш подати на нього в суд?

— Ні.

— Тоді бігом на веранду.

Вранці у всіх гарний настрій, і тому всі охоче пробачують своїм ворогам.

Спальня порожня, всі біжать на веранду.

Діти моляться швидко, швидко перегортають сторінки молитовника — сидера.

Дзвінок.

— Сьогодні моя черга, пане вихователь, — мені цілушку!

У хлібі найсмачніше — цілушки, тому діти одержують їх по черзі.

Ох, як шкода, що в хлібини тільки дві цілушки!

Діти сидять за столами, чергові розносять молоко.

Розділ сьомий

Купання. Курчата. Лелека.

Очерет. Лихий чоловік.

Мрії про вудочку. Гилка

Дружно йдемо до купелі,

Будем чисті і веселі.

Ліва, права —

Далі жваво | Двічі.

Рушим як однн.

Отак співають діти, крокуючи парами по галявинці, повз будинок, через сад і луг, повз млин — на річку.

Хай живуть вода і мило,

Миймо руки й шию сміло.

Сонце гріє,

Вітер віє. | Двічі.

До купелі час.

Велике, ясне, добре сільське сонечко дивиться з ласковою усмішкою на дітей, слухає їхній спів і не питає, хто вони, звідки прийшли; гладить, розрум'янюючи золотим промінням їхні бліді обличчя.

Сором холоду боятись,
Якщо хочем гартуватись.
Мов та рибка,
Спритно й швидко | Двічі.
Попливемо враз!

Купання — це тисяча вибухів сміху, тисяча радісних вигуків, сотня кумедних сценок і принаймні десятків подій.

— Пане вихователь, що це?

Оце так диво — квочка з курчатами! Той, хто ще не бував у селі, бачить курчат уперше.

Спіймати б одне таке пухнастеньке й потримати хоч хвилинку! Та вихователь не дозволить... Такий нестерпний, нудний чоловік цей вихователь!..

Але тоді хоча б роздивитись як слід зблизька. І пари розбігаються.

— Пане вихователь, він не йде в парі.

— Ти хочеш подати на нього в суд?

— Ні.

Йдемо далі.

— Пане вихователь, а це що?

Інше диво — на даху одного будинку гніздо лелеки на колесі від воза і сам господар гнізда — лелека.

Такого великого птаха діти ще не бачили, більший за індика.

— Наче повітряна куля! — вигукує хтось.

Г² А тепер — як страшно! — треба розійтись на вузькій стежині з чередою корів. Ми зустрічаємося з ними щодня.

Корови зупиняються й дивляться з цікавістю на білі блузи і білі полотняні шапки дітей. Декотрі повертають морди й позирають скося, ніби думають про себе: «А ці маленькі чоловічки дуже кумедні створіння. Як їм, бідолахам, мабуть, незручно ходити на двох ногах».

Дорогою на річку діти вперше бачать плуг і борону. Вони бачать, як доять корів. І нарешті — диво-дивне, чудасія! — лошатко.

Маленьке лошатко біжить поряд з бричкою, а в бричці добродій у чиновницькому кашкеті і візник. Кілька хлопчиків не втримались і побігли за бричкою, тому що лошатко в тисячу разів красивіше за корову й лелеку.

— А ти батогом їх, батогом! — каже добродій у кашкеті.

Хлопчики зупинилися здивовані, притихли, засмутилися, ніби пригадали щось.

— Маленьке лошатко, якому ви так зраділи, — дочка великого коня, — пояснив вихователь, — а добродій, який велів вас ударити батогом, лихий чоловік.

Добродій у чиновницькому кашкеті почервонів і нічого не сказав.

Ми йдемо далі.

По правому узбіччі дороги тягнеться канава, і в ній повно незабудок. Одного разу Флекштрумпф, збираючи квіти, вліз по пояс у грязюку і вернувся додому весь вимашчений, мокрий і злий.

Біля річки росте очерет, з якого виходять чудові сопілки. У Варшаві очерет треба купувати на ринку, а тут знай собі росте і ніхто його не стереже.

На пагорку біля річки пари розділяються і всі стають в одну шеренгу, щоб, коли викупаєшся, легше було знайти одяг.

— Рибки, рибки!

Маленькі, тоненькі, мов сірники, а живуть, нишпорять біля самого берега, і ніяк їх не спіймаєш: ні рукою, ні шапкою, ні сачком з носовичка.

— Он вони, он!.. І тут, і тут!

Чому вихователь не полізе у воду й не спіймає бодай одну: адже на нього ніхто б не розсердився, йому все можна. А він стоїть і дивиться.

Ех, якби вудочку! У Янека з села є гачок, він готовий його продати за два гроші. А у Фрома є волосінь з кінського хвоста. Вудлища — на першому-ліпшому куці. Та що з його, коли вихователь не хоче дати два гроші.

Засмучені діти беруться майструвати човни з кори і спускати їх на воду. Найкращі човни робить Вольберг: він вистругує їх уламком скла, як складаним ножиком.

Купаються спочатку найбільш відчайдушні. Вони подовгу сидять у воді, бризкаються, хлюпаються, міряться силами, дають один одному підніжку, перекидаються, пірнають і можуть пробути під водою майже так само довго, як Янек та інші сільські хлопчак.

Той, хто не вийде з річки за сигналом, одержує рушником по спині. Тому діти біжать щодуху, але декотрі навмисне падають, щоб знову «на хвилинку» увійти в воду — змити пісок.

Після бешкетників купаються спокійні діти і, нарешті, Вайнраух, маленький Адамський і ті, хто кашляє ночами.

Після купання всі переходять містком без перил на другий берег. Хтось навмисне розгойдує дошку, і тоді переходити дуже страшно.

На другому боці річки безмежний луг. Праворуч він тягнеться аж до болота, де ростуть небачені квіти, ліворуч — до лісу — до темної смужки віддалік.

Тут можна було б влаштувати не один, а тисячу май-

данчиків для гилки, пробігати не годину, а тисячу годин.

Маленький круглий м'ячику, правда, ти любиш дітей? А вони ж тебе як люблять!

Розділ восьмий

*Арон Наймайстер. Сорочка на виріст,
і казка про лихого короля*

Зрештою, сьак-так будь-хто з хлопців зможе розповісти казку, проте ніхто не вміє так захоплююче розповідати і ніхто не пам'ятає стільки сумних і моторошних казок, як Арон Наймайстер.

Батько Наймайстера помер три роки тому, мати працює на тютюновій фабриці, всенький день поза домом, а хлопець ні в гилки погратись не може, ні побігати досхочу, бо зразу починає кашляти. От і сидить у кутку подвір'я на Волинській вулиці та слухає казки; а згодом і сам навчився їх розповідати. Його в Михалувці слухають найохочіше.

Треба, наприклад, підкоротити рукави в сорочках, бо надто довгі, а в сестри-хазяйки час на це буде тільки по обіді. Та не біда, у нашій групі є троє кравців: один у Варшаві допомагав батькові-кравцеві, другий з сестрою шие краватки, а третій уміє пришивати пряжки до пасків і застібки до шлейок. Підкоротити рукави в кількох сорочках — для них заввиграшки. Голки й нитки вони беруть з собою до лісу.

— Ароне, розкажи нам казку!

Арон мовчить хвилину, чекає, коли слухачі повсідаються півколом перед ним і вгомоняться. Кравці беруться до роботи, а в лісовій тиші одна за одною плинуть казки.

— А зой,— співуче починає Наймайстер.— У давні часи жив король, у якого було семеро синів і семеро дочок. Король дуже любив своїх дітей, купував їм м'ячики, тістечка, цукерки й родзинки. У кожного з синів був годинник і шабля, оздоблена діамантами, а в дочок були сукенки з мереживом, обшиті перлами.

Одного разу прийшов до короля славетний єврейський учений, який знав усі святі писання від початку до кінця і від кінця до початку.

Цього мудреця прислали до короля євреї. Вони чули, що король любить дітей, тож вважали, що король буде добрий і до них, і хотіли оселитися в його королівстві.

Король дозволив їм жити в своїй державі, проте був лихий і жадібний. Звелів їм платити величезні податі, бо в кожного з синів було сім разів по сім слуг, а кожен із слуг мав іще численних помічників. У кожної дочки було сім разів по сім служниць. І щодня король видавав цілі шапlickи золота, щоб закупити харчів для двору.

Щораз більше наказував король євреям приносити грошей, непокірних убивав, а багатих кидав до в'язниць і забирив їхнє майно. Врешті всі вони так зубожіли, що їли тільки хліб та цибулю і в свята і в будень.

Настав день, коли король викликав до себе того мудреця, який перший до нього прийшов, і сповістив, що і його вб'є. Дав йому три дні на молитву і погодився виконати три його побажання перед смертю.

Вчений рабе постився і не спав, лише читав книги, а потім сказав свої три побажання.

Перше побажання, щоб йому дали півня, у крилах якого є білі й чорні пера, друге побажання, щоб йому дозволили вирвати з крил сім чорний пір'їн, і третє, щоб йому дозволили вирвати сім білих пір'їн з півлячих крил. Король прийшов до рабе поцікавитися, що надумав зробити перед смертю великий учений. А перед будинком стояли й чекали євреї, щоб забрати тіло мудреця і поховати на цвинтарі.

Рабин узяв півня в руку і, молячись, видер у нього перше чорне перо. І зразу ж зайшов перший служник і сказав, що в короля помер найстарший син. Тоді рабин видер перше біле перо, і зайшла перша служниця короля і, плачучи, сказала, що найстарша дочка короля померла. Ще п'ять разів виривав рабин чорні і п'ять разів білі пера і за кожним разом заходив служник або служниця короля з сумною звісткою.

Врешті зрозумів король, що це кара божа, опустил сиву голову на груди й заплакав.

— О рабе,— вигукнув він крізь сльози,— залиш моїх двох останніх дітей, а я подарую життя тобі й твоїм братам!

Зглянувся мудрець над королем і залишив йому останніх двох дітей — і відтоді король став добрий і ласкавий.

Сорочки готові, казці кінець — ідемо на обід.

Розділ дев'ятий

*Обід. Найгарніша виделка.
Листя, яке кусається. Сад на ваті*

На всьому білому світі, коли люди сідають обідати, ложки й виделки вже лежать на столі; в Михалувці інакше, і на це є свої причини.

У Михалувці є нові ложки й старі, гірші ложки — залізні, потемнілі, і кращі — масивні, олов'яні. Та головне — це виделки. Є виделки красиві, нові, із залізними черенками, а є старі, у яких зубці вже трохи погнулися або один став коротший, зламався. А найкрасивіша виделка в колонії, а можливо, і на всьому білому світі — це виделка з чотирма рівними зубцями і білим роговим черенком.

І немає нічого дивного в тому, що Беда взяв собі виделку Рашера, і тоді Рашер обміняв свою, гіршу, на сусідову виделку із залізним черенком. Потерпілий вимагає свою власність назад, суперечка, сварка, скарги; от-от почнеться загальне переселення ложок і виделок, а потім буде пролита суп, і, чого доброго, виникне бійка. Адже на веранді за кожним з чотирьох столів тридцять вісім хлопчаків, і в кожного дві руки, якими він готовий захищати своє майно.

Ось чому прибори роздають тільки тоді, коли всі вже сидять на своїх місцях.

— Сьогодні гарні виделки одержуємо ми.

Виделки роздають справедливо, по черзі, так само, як цілушки.

Якщо ви думаєте, що обід у колонії це тихий, нудний, чемний варшавський обід, ви помиляєтесь.

— Пане вихователь, правда ж фунт пір'я такий же важкий, як фунт олова?

— Правда.

— Ну, бачиш?

Тут обговорюються найважливіші події дня, тут миряться ті, хто був у сварці, і поривають дружбу недавні друзі.

«Правда, в сосні, на яку вчора м'ячик залетів, білчаче дупло?.. А в орловському лісі є вовки?.. А можна піти туди по гриби?.. А бувають рибини, які можуть проковтнути людину?»

Такі бесіди ведуться звичайно за обідом. Та є і особливі обіди — я назвав би їх військовими, шашковими, екскурсійними, коли обговорюється тільки одне питання, коли всю колонію хвилює одна тема.

Сьогоднішній обід можна назвати «садовим».

По-перше, Пергеріхт, збираючи букет, обпікся кропивою.

Чого тільки не буває на білому світі! Всі знають, що окропом можна обваритись, що собака кусається, а кінь хвицяється, але щоб листя кусало босі ноги, це вже щось геть нечуване.

І Пергеріхт швидше здивований, аніж засмучений.

Крім того, хлопчики взнали, що можна посадити сад на ваті, на найзвичайнісінькій ваті, яку закладають у вухо, коли воно болить. Треба тільки розкласти вату рівним шаром на тарілці, змочити водою і насипати квіткове насіння, горох або квасолю.

Діти нізащо б не повірили, та як тут не повіриш, коли своїми очима бачив?

Та, можливо, так буває тільки в колонії, у цій країні чудес?

— А у Варшаві теж ростиме?

— Аякже? На будь-якій вулиці, в будь-якій квартирі.

Діти радіють: так приємно мати свій сад, хоч би зовсім маленький, хоч би в тарілці, зате без воріт, біля яких стоїть сторож і не впускає бідно вдягнених дітей.

Я назвав би сьогоднішній обід «садовим» ще й тому, що на столах уперше з'явилися букети квітів. Вони займають багато місця, а їсти ж їх не можна, виходить, вони зовсім непотрібні. Хлопці мають вирішити, чи хочуть вони, щоб за обідом на столі стояли квіти, і, якщо хочуть, треба обрати старшого по квітах, щоб він виносив букети на веранду, як виносять миски для умивання і як маленький Адамський виносить рушники.

Суп і м'ясо з'їдено.

— Будь ласка, пане вихователь, мені ще морквяника!

— Стій, голубе, а хто вчора не їв каші з молоком?

— Я тепер завжди їстиму.

— Подивимось.

Солодкий морквяник — найулюбленіші ласощі і могутня зброя в боротьбі з примхами за столом.

Недаремно один великий вчений написав у своїй товстій книжці: «Не слід давати морквяник тому, хто не їсть каші з молоком».

— Неправда, ніхто цього не писав.

— А ти звідки знаєш, що неправда? Ти що, всі товсті книжки на світі прочитав?

— Ні, не прочитав.

— Ну, от бачиш!

Після обіду Бромберг запитує:

— Скажіть, будь ласка, а ще що-небудь буде?
— Аякже, морозиво й сигари.
І всі сміються над Бромбергом.

1

Розділ десятий

*Кульгавий Вайнраух. Шашковий турнір.
Тамрес — переможець. Прощавай, колоніє!*

Вайнраух задоволений, що ходить на милицях. Його поранили на вулиці і потім у лікарні відрізали ногу. Він охоче розповідає про лікарів у білих халатах і про сестер у великих білих очіпках. Добре йому було в лікарні, добре йому й тепер, у колонії. Добра економка завжди чогось та підкладе на тарілку, і вже не одна витівка минула Вайнраухові безкарно.

— Пане вихователь, Вайнраух б'ється!

— А що він мене дражнить «кривоніжка» і «хуліган з Крохмальної»?..

І Вайнраух сміється, бо знає, що справу виграно. А тьопнути когось по потилиці, та так, щоб у того іскри з очей посипалися,— це його улюблений жарт, доказ ніжної дружби.

У лікарні Вайнраух навчився грати в шашки, а потім удома зробив собі шашки з картону й корків. Картон у нього завжди є, тому що він клеїть коробки для магазинів, а корки він знайшов у дворі і роздобув у товаришів.

Коли треба було розбити дітей на групи для шашкового турніру, зробити це доручили Вайнраухові.

Турнір тривав тільки два дні, проте готувалися до нього довго. Кожен день з обіду до полудника грали в шашки.

Одні хлопці ще тільки вчилися грати, інші — тренувалися. Найважче навчитися поводитися з дамкою, зрозуміти її роль і права на шахівниці.

— Чи можна їсти дамку? Чи можна брати дамку за фук? Чи може дамка перескакувати через дві шашки? А остання шашка обов'язково має стати дамкою?

Вайнраух учив, пояснював і грав з кожним на пробу, а потім записував його в групу тих, хто грає погано, посередньо, задовільно, добре чи відмінно. Інакше кажучи, ставив кілок, двійку, трійку, четвірку чи п'ятірку.

Як бачите, це була велика й важка робота, і у Вайнрауха, який старався виконати її сумлінно, уже не лишалося часу на те, щоб сваритися чи битись.

Коли всі діти були розбиті на групи, почався турнір. Кілки грали з кілками, двійки з двійками. Сили були рівними. З трьох вирішальних партій між Завозником і Фіхтенгольцом перша тривала дуже довго і була визнана нічиєю, і лише дві наступні виграв Завозник.

У групі гравців посередніх переможцем став Дессен. Боротьба Ліса з Кришталом тричі кінчалася внічию. Плоцький з Кулигом зіграли чотири партії.

Але найцікавішою була, звичайно, боротьба майстрів, таких, як Альтман, Тамрес, Вайнраух. Багато чудових комбінацій розігрувалося на шахівниці, довго й зосереджено обмірковувався кожний хід. Нарешті незаперечним переможцем шашкового турніру — без претензій з боку переможених — був визнаний не Вайнраух, а Тамрес, тому що він переміг усіх тих, хто грав на відмінно.

Можливо, в наступному році переможе Вайнраух? Та ні, через рік йому сповниться тринадцять, і він уже буде надто великим: адже колонії тільки для дітей. Тому, коли Вайнраух їхав з колонії, він, висунувшись із брички, довго махав шапкою і кричав:

— Прощавай, колоніє, адью, Михалувко!

Я часто зустрічаю кульгавого Вайнрауха у Варшаві. Він вклоняється мені й весело усміхається, мабуть, йому при цьому згадується шашковий турнір, лелека і солодкий морквяник.

Розділ одинадцятий

*Листи від батьків. Чи плакав Осек через шлейки?
Останні листівки*

Вранці пекар привозить хліб і листи з пошти. Листи роздаються тільки після сніданку. Тому що той, хто одержав листа, від радості вже не хоче пити молоко, а той, хто не одержав листа, теж не п'є молока, бо засмучений. А листівка ж коштує шість грошів, тобто майже стільки, скільки фунт хліба. Тому вісті з дому приходять не так уже й часто.

Рубіну мати пише:

«Любий синочку, ми дуже раді, що ти купаєшся й не нудьгуєш за домівкою. Будь ввічливим і слухняним, грайся і відпочивай добре і вертайся здоровим та добрим до мами, яка тебе любить».

Таких листів, написаних польською мовою і без кумед-

них помилок, не дуже багато. Та хіба не те саме хотів сказати Борухів батько, коли писав йому:

«Любий синку Борух! Сповіщаю тебе, що ми, хвалити бога, здорові, чого й тобі того ж бажаємо. Уклін від батька з матір'ю. Будь слухняний і, що тобі скажуть, щоб ти точно виконував. Обнімаємо тебе здаля».

А в четвер після обіду діти пишуть у Варшаву, звісно, лише ті, хто вміє писати.

— Пане вихователю, напишіть мені, будь ласка, листа.

— Що ж тобі написати?

— Не знаю.

— Напишу, що ти бешкетник і б'єшся.

— Не треба... Напишіть, чи не плакав Осек, що я в нього взяв шлейки.

— А ти взяв у Осека шлейки?

— Мама веліла, бо мої штани подерті, а в нього із шлейками.

— То, може, краще спитати, чи не плакав Осек, що ти в нього штани взяв?

— Гаразд, спитайте...

Герш написав по-єврейському:

«Моїм дорогим батькам. По-перше, пишу, що я здоровий, і мені хотілося б знати, що чути вдома, я важу 54 фунти, їм 5 разів на день, і все вам потім розповім, і ми будемо фортецю й копаємо землю, і мені дуже хотілося б знати, що чути вдома».

Є в листах дітей і сповнені турбот запитання:

«Чи знайшов батько місце, чи є в Хаїма робота і чи заробляє він хоч що-небудь?»

Коли хлопчик їхав у колонію, батько був без роботи.

Деякі діти не довіряють вихователеві й воліють, щоб за них писав товариш. Товариш напише, що йому скажуть, а вихователь іще, чого доброго, поскаржиться батькам, що він учора зайшов на середину річки, де глибоко, або поліз за білкою і носа собі подряпав. З начальством краще обережніше.

І товариш, розпитавши про родичів, строчить:

«По-перше, я здоровий і кланяюсь дідусеві, і кланяюсь братові, і кланяюсь сестрі, і кланяюсь братикові Моті, і кланяюсь усій сім'ї. Будьте здорові, і я їм п'ять разів на день, і кланяюсь Абрамкові, і кланяюсь тьоті, і кланяюсь одному дядечкові й другому».

Товариш читає листа вголос; виявляється, що все гаразд.

— Я вже написав, пане вихователь.

І радий: уперше в житті надсилає листа.

На четвертому тижні вихователь пише на листівках: «Прошу зустріти сина на вокзалі в четвер 20 липня о 12-й годині дня».

І в кінці додає:

«Ваш син веселий і ласкавий хлопчик. Ми його дуже полюбili».

Батькам буде приємно дізнатися, що їхній син зажив симпатії чужих людей.

— Пане вихователь, що ви про мене написали?

— Що ти не хотів їсти кашу і погано стелив постіль, нехай батько тебе відшмагає.

— Не бійся, пан вихователь жартує,— повчає досвідченіший товариш.

Розділ дванадцятий

*Хаїм і Мордко. Зозуля, білка та історія про метелика.
Мордка називають Мацеком*

Чому Хаїм, який не може пройти мимо, щоб когось не зачепити, так дружить з Мордком Чарнецьким і ніколи його не кривдить?

— Хаїм твій друг?

— Так,— киває Чарнецький.

— І він ніколи тебе не б'є?

— Ні,— жваво заперечує Мордко.

У Мордка Чарнецького великі чорні очі, завжди трохи сумні й здивовані.

Одного разу, коли діти гралися на галявинці, у вільшаному гаю закувала зозуля.

— Ку-ку,— кричить із гушавини зозуля.

— Ку-ку,— вторує Чарнецький і прислухається: чекає, коли птах відповість.

Довго так розмовляли — зозуля і хлопчик. Та ось птаха сполохали, і дивується Мордко, що йому ніхто не відповідає, і не віриться йому, що він говорив із зозулею.

Коли діти побачать білку, вони поведуться по-різному: одні норовлять підкрастись і схопити, тому що, як подекують, три роки тому одному хлопчикові пощастило спіймати живу білку,— він приніс її на кухню; інші сміються від радості, дивлячись, як маленьке руде звірятко моторно скаче з гілки на гілку: людина, певне, впала б і розбила голову. Чарнецький не сміється, він тільки широко розплющує очі і дивується, що білка вміє те, чого й людина не може...

Хлопці грають у цурки. Чарнецький стоїть осторонь і дивується, що можна так спритно, так високо цурку цуркою підкидати. Але сам грати в цурки не пробує... Так само дивиться він і на захід сонця: немовби його важливі думки опосіли. І тільки тоді опам'ятається Мордко, коли побачить щось дуже гарне...

Метелик перелітає з квітки на квітку. Чарнецький іде за ним слідом, ні, не ловить, дивується тільки, що ці снігові пластівці летять від нього немов живі. А може, вони й справді живі?

— Метелики завжди білі? — питає Мордко у Хаїма і розповідає йому таку історію.

Один хлопчик у школі розірвав аркуш паперу на дрібні клаптики й викинув у вікно. Коли папірці падали, всі висунулися з вікна: одні кричали, що це сніг, а інші, що метелики пурхають.

Прийшла сторожиха і поскаржилася, що хлопчачки в дворі насмітили; вчитель дізнався, хто кидав у вікно папірці, і побив хлопчика чубуком своєї люльки.

Хлопчик плакав, а Чарнецький дізнався тоді, що є на світі метелики. А тут, у колонії, він бачить їх своїми очима.

Діти сміються над Мордком: він не вміє стрибати через вірвовку, в горидуба бігає найгірше за всіх, м'ячика ніколи не спіймає. І прозвали Мордка Мацеком.

Вихователь пояснив дітям, що люди бувають добрі й погані, розумні й дурні; а Мацек — польське селянське ім'я, отже, ім'я людей бідних і зовсім не смішне. Дразнити когось Мацеком — це все одно, що сміятись над єврейським ім'ям Мордко. Але тільки ті, хто старший і розумніший, зрозуміли, що сказав вихователь.

А от коли Хаїм заявив: «Хто зачепить Чарнецького, по пиці дам»,— усім стало ясно, що приятелів краще не займати...

Чому Хаїм, один з найвідчайдушніших бешкетників, узяв під свій захист найтихішого хлопчика в колонії?

Розділ тринадцятий

Газета «Михалувка». Чому діти погано говорять по-польському?

Ельвінг зразу здогадався, що газета «Михалувка» не приходить з Варшави, а вихователі самі її пишуть і навмисне вкладають у конверт. Нібито її з Варшави надісла-

ли. Та він і слухає, коли читають газету: не можна не визнати, що відомості в ній найсвіжіші і завжди цікаві.

Різні бувають новини в газеті:

«Діти гралися в гилці і вибили шибку. Пані економка дуже сердиться».

«Грінбаум Борух побився зі своїм братом Мордком».

«Молодший Мамелок видерся на вікно і зазирнув у кухню».

«Хевельке і Шекелевський не хочуть їсти кашу».

«Ейман ударив по носі Бутермана. Бутерман пробачив Ейманові».

«Новий собака зірвався з ланцюга, і втік. Але Франек його спіймав».

«Вайнберг прокрутив дірку в шапці. Він так і ходитиме в дірявій шапці, тому що нової не одержить».

«Штабхольц пив сиру воду, від цього в нього заболить живіт, і, можливо, йому навіть доведеться проковтнути цілу ложку касторки».

Одна стаття в газеті «Михалувка» була про черевики,— як незручно ходити в селі в черевиках і як приємно й корисно ходити босоніж; в іншій ішлося про те, як проводять час у колонії Молодець і Тюхтій. А одна стаття була присвячена літнім колоніям.

«Товариство літніх колоній» уже двадцять п'ять років посилає дітей у село.

Спочатку в село посилали дуже мало дітей, потім слали більше, а тепер щороку посилають три тисячі; половина з них, тисяча п'ятсот, хлопчики, половина — дівчатка.

На те, щоб посилати дітей у село, Товариство витрачає сорок тисяч на рік. Одяг, простирадла, мило, м'ясо, молоко — все треба купувати. Той, хто губить носовички й м'ячки, рве одяг, б'є шибки й ламає виделки, чинить погано, тому що в колонії лишиться менше грошей на молоко й хліб, і наступного року сюди вже не зможе поїхати стільки дітей, а ті, хто лишиться в місті, будуть дуже зашмучені.

У Товариства багато таких колоній, як Михалувка. Діти їздять у Цехоцінек, в Зоф'ювку і у Вільгельмувку. На колонію в Михалувці відпускають багато грошей, цілих п'ять тисяч на рік. За літо сюди приїздить дві зміни хлопчиків і дві зміни дівчаток.

Хто дає ці гроші? Дають різні люди. Один умирає, і гроші йому непотрібні; другий хоче відкупити гріхи в господа бога; третій хоче, щоб усі говорили, що він добрий; а четвертий насправді добрий: він хоче, щоб діти жили весело й були здорові.

Хто збирає ці гроші? Збирає їх голова «Товариства літніх колоній» і ще інші чоловіки й жінки.

Чому вони збирають гроші?

Тому що люди вірять їм і обрали їх достоту так само, як ви тут, у Михалувці, обрали в судді Пресмана, Плоцького і Фріденсона.

Про літні колонії можна було б написати в газеті й трохи краще, проте єврейські діти погано розуміють по-польському, і треба писати для них простими словами.

Деякі діти зовсім не говорять по-польському, та, незважаючи на це, чудово виходять із становища. Вони говорять:

— Пане вихователь, о-о!

Це означає: у мене задовгі штани, у мене відірвався гудзик, мене вкусив комар, яка гарна квітка, у мене немає ножа чи виделки.

Сніданок, полудник, вечеря — все називається «обід». І, коли лунає дзвоник, діти весело кричать:

— Обідати!

Звідки їм знати, що їжа в різний час дня називається по-різному, якщо вдома щоразу, коли вони голодні, одержують окраєць хліба з ледь підсолодженим чаєм?

Інша річ ті, хто мешкає на одній вулиці з польськими дітьми.

Грінбаум із Старого М'яста добре говорить по-польському, у братів Фурткевичів навіть імена польські, їх звать Генек і Гуцек. А Мосек Топчо разом з Франеками і Янеками голубів ганяє й навчився від них свистіти в два пальці й кричати півнем, бо мешкає він на Пшикокоповій вулиці...

Проте є у Варшаві вулиці, де якщо й почуєш польське слово, то тільки брудну лайку,— двірник розкричався, що йому «жидівське поріддя» весь двір засмітило. «А бодай ви здохли, щоб вас усіх холера вхопила!»

Тут, у селі, польська мова усміхається дітям зеленню дерев і золотом хлібів, тут польська мова зливається із співом птахів, мерехтить перлами зірок, дихає леготом річкового вітерця. Польські слова, немов польові квіти, розсипані по луках. Вони злітають увись, ясні і світлі, немов призахідне сонце.

У колонії нікого не вчать говорити по-польському — на це немає часу; дітей не поправляють, коли вони роблять помилки. Їх навчають польська природа, польське небо...

Тут не ріже слух і єврейський жаргон, тому що тут це не криклива й вульгарна мова сварок та прізвиськ, а просто незнайома мова пустотливої дівчорічи.

І в єврейській мові є свої ніжні й зворушливі слова, якими мати заколисує хвору дитину.

А коротке, непомітне польське слово «смутно» і по-єврейському теж означає «смутно».

І коли польській чи єврейській дитині погано жити на світі, вони думають про це однаково, одним і тим же словом «смутно».

Розділ чотирнадцятий

*Війна. Бій за перший форт.
Взяття другого форту. Солдат, який
колувся в носі, і перемир'я*

Ми вирушаємо до фортеці.

Лунають голосні звуки сурми. Їм відповідають сурми загонів. Брязкіт саперних лопат. Біганина, перекличка. Майорять прапори.

Звучить команда: «По загонах, шикуйсь!»

Перші сім пар — «наступ». Ці чотирнадцять героїв битимуться з рештою. Загін нечисленний, але відважний; тричі проведені маневри довели, що він уміє воювати і його не злякає переважаюча чисельність противника.

Звучить команда: «Оборона першого форту, вперед!»

На чолі генерал Корцаж із прапором форту в руках, за ним чотири полки, кожний полк зі своїм командиром, попереду захисники двох флангів, за ними два центральних полки, які захищатимуть прапор.

Якщо укріплений на горбку прапор потрапить у руки ворога, загони повинні добровільно відступити й сапери зрівняють перший форт із землею. Бої тоді йтимуть за другий форт.

Генерал Герш Корцаж довів, що вміє битися в перших лавах, ні на хвилину не забуваючи про прапор. На випадок небезпеки він закличе підвладні йому полки на захист прапора. Генерал Корцаж відзначається мужністю, розважливістю і витримкою.

— Третій, четвертий, п'ятий полк, уперед, кроком руш!

Ці полки, як видно з плану, прикривають перший форт з тилу і з флангів. Вони мають бути готові за першим сигналом кинутися на захист форту.

Наступ налічує в своїх лавах немало сміливих і випробуваних бійців, але й захисники готові битися за свою честь до останньої краплі крові. Зіткнення цих сил обіцяє бути грізним.

А зараз, хоча попереду близький бій, мужні полки весело крокують по лісу в такт маршу.

Позаду йдуть госпітальні підводи, ті самі, що служили для перевезення піску та каміння при будівництві фортеці. Тепер на них везуть аптечку й відра з водою для обмивання поранених. Нечисленним загonom фельдшерів і санітарів командує кульгавий Вайнраух, лікарі — Сосновський і горбатий Криштал, а прапор Червоного Хреста, що забезпечує госпіталью недоторканність, несе Сікора.

Метушня серед захисників фортеці вже вщухла. Загони спокійно і швидко займають свої позиції. Прапор першого форту ледь майорить на вітрі.

Парламентер вручає генералові Корцажу папір з коротким повідомленням: «Починаємо атаку».

На довгі листи немає часу. Відповідь звучить так: «Чекаємо».

Наступаючі розділилися на невеликі загони — трійки. Дві трійки ринуть на фланги першого форту, щоб розпорошити сили оборони й відвернути їхню увагу від пагорба з прапором, а тим часом решта, три найдужчі трійки, кинуться в центр окопу, щоб одним потужним натиском збити захисників фортеці з ніг і, приголомшивши їх, зразу ж, у першій атаці, вирвати перемогу.

Хвилиanne збентеження, випадкова необачність — і перевага виявиться на боці тих, хто атакує. Захоплення першого форту — це ще не взяття фортеці, проте вже крок до перемоги.

Триразовий сигнал сурми — і з табору виступає перша трійка. Бійці галопом пробігають відстань, що відділяє їх від форту, і зупиняються перед ровом, немов їх зненацька зрадила мужність. Ясна річ, це лише воєнна хитрість — необхідно приспати пильність противника.

Десятки випростаних рук, які готові були зіштовхнути сміливців у рів, опускаються. Але декотрі легковажні захисники центру покидають свої позиції й поспішають на допомогу товаришам, а вони ж, центр, що обороняє прапор, на жодну хвилину не повинні розпорошувати свої сили.

Перша трійка неквапливим підтюпцем вертається до свого окопу, і навздогін їй лунають регіт і глузування.

Знову звуки сурми: тепер уже дві трійки імітують атаку на обидва фланги — і вертаються з тим же наслідком. — Бояться, — переможно вирішує «оборона».

Ця впевненість у собі, цей миттєвий триумф мало не послужив причиною катастрофи: коли почалася справжня атака і дві бічні трійки стали видиратися на вал, центр виявився майже оголеним.

Але тут на валу з'явився Герш Корцаж. Він один витримує шалений натиск ворога, поки загони, що оговталися, не підспівають на допомогу.

Вороги вже на валу. То один, то інший промайне біля прапора. Досить відбити атаку з одного боку, як прапор намагаються захопити з другого. Той, кого зіпхнули в рів, знову лізе нагору. Хто впав, піднімається, щоб знову взяти участь у битві. Їх скидають, але вони з невтомною впертістю залазять на форт.

Закони війни забороняють бити переможених; можна тільки скидати вниз нападників або стягати з валу оборонців фортеці. Завдання санітарів — допомагати піднятися тим, хто впав.

Поранених немає. Пораненим вважається той, хто заплавав, але ніхто не плаче.

Сурма грає відступ. Потомлені трійки вертаються в табір. Перша атака відбита. Проте це ще не перемир'я. За першою атакою піде друга і третя. Це тільки початок, перша проба сил, великі маневри, які дозволяють оцінити боєздатність обох армій.

Нападники проводять коротку нараду.

Знову сурмить сурма, знову битва. Здається, ще трохи — і прапор буде захоплено, але один короткий вигук: «До прапора!» — збирає розрізаних солдатів і створює навколо флангів непереборну живу стіну.

Нападники, зустрінуті переважаючими силами противника, не можуть розраховувати на взяття форту. Тільки несподіваний натиск міг принести їм перемогу, а коли атака не вдалася, не слід марно витрачати сили: треба виснажити ворога в невпинних сутичках і чекати, поки поступово не обсіплеться і не стане нижчим високий вал форту.

Проте атакуючі втрачають терпіння, і ось спритним маневром розсіявши «оборону», вони захоплюють ворожий стяг.

— Покиньте перший форт! — закликає відозва. — Ваш прапор у нас в руках!

Завчасний тріумф!..

Встановлюється польовий телефон, і з гарячкової розмови головнокомандувачів з'ясовується, що наступаючі стали жертвою обману: взято прапор четвертого форту. Форт буде знесено з незначними збитками для оборонців фортеці. Ця звістка викликала хвилювання в таборі нападників.

До того ж нагромадилось і багато інших невідкладних справ: обмін полоненими, питання про прапорonoсця, вчинки солдатів Кулиги й Мільтмана, яких звинувачували в

знущаннях над полоненими. Вирішено підписати перемир'я на один день.

З тріумфом вертається додому «оборона», з вірою в майбутнє крокує «наступ», щоб, скориставшись тимчасовим миром, підкріпити свої сили вечерею і сном.

На другий день було дуже жарко, тому армії лише під вечір зайняли свої позиції.

І тут виявилось, що взяття четвертого форту все ж мало деяке значення. А може, наступаючі за час перемир'я розробили чіткіший план дій? Неважко здогадатися, що єдиною темою розмов того дня була війна. Можливо також, що Корцажеві важче було домовитися зі своєю численною армією, а може, вчорашній успіх ослабив пильність «оборони». Так чи інакше, але за першою, пробною атакою, була друга, настільки несподівана й рішуча, що не лише прапор опинився в руках наступаючих, а й частина захисників фортеці була витіснена з позицій.

Впав гордий і неприступний перший форт, зруйнований у боях ще до того, як за умовами війни його віддали саперам.

Солдат Рашер просто на полі битви одержує звання полковника; груди Шайкіндера і Прагера вже прикрашають ордени; генерал Замчиковський позбавлений звання за непорядки в дивізії; солдати Грубман, Ірблєм і Шрайбаум звільнені у відпустку по хворобі; Маргулес, Корн, Тамрес і Плоцький зазнали всю гіркоту полону.

Розпалені боєм, збагачені новим досвідом, обидві армії готуються до подальшої боротьби.

На оборону другого форту прибуває генерал Пресман (молодший). Пліч-о-пліч з ним буде битися Корцаж, герой минулих боїв, якого зрадило щастя. Резерв складе нечисленний, проте сильний загін — Ротштайн, Апте, Хехткопф і Красноброд. На шостий і сьомий форти прибувають два нових полки, їх очолюють Карась і Альтман.

Ворогуючі сторони ведуть тривалі переговори й вирішують створити третейський суд для розв'язання спірних питань. Суд сходиться після попереднього обміну охоронними грамотами на середині дороги.

І ось коротка промова перед боєм на другому форті:

— Солдати! Перед вами пошматований клапоть сірого полотна на надломленому деревку. Це честь і життя другого форту! Цей старий прапор подертий у боях, він вилиняв на полях битв, і тому він нам іще дорожчий.

Знову обмін депешами через парламентарів. Знову грає горн.

Підбадьорені успіхом, наступаючі змінили тактику: короткі, проте нищівні атаки йдуть одна за одною.

Кожна відкинута трійка негайно сходиться і знову атакує найдошкульнішу точку форту. Одначе захисники врахували сумний досвід поразки. Біля флангу ніби завмерли три полки, які не беруть участі в загальній боротьбі,— резерв і надійний захист бойового прапора.

Зростає число героїв, зростає й число взятих у полон. Весь п'ятий полк разом з командиром потрапляє в засідку. Герш Рашер, раніше підвищений з рядових у полковники, одержує звання генерала. Відзначилися Харцман, Гутнер, Корчак, Гебайдер і Шпирглас. Полковника Хоренкріга за непорядки в загонах понижено в званні. Солдата Гершфінкеля, який під час бою спокійнісінько сидів на одному з бокових валів і колупався в носі, віддано до військово-польового суду.

Колупання в носі — заняття, яке має численних прихильників і в мирний час цілком безневинне,— перетворюється на полі бою в злочин, достойний суворої кари, і викликає обурення не лише в командування, а й в товаришів по зброї.

В кінці другого дня боїв сапер Фляшенберг ненароком знищив польовий телефон, і знову було підписано перемир'я до наступного дня.

Вороги подають один одному руки. Під звуки тріумфального маршу тим, хто відзначився, вручають нагороди — ордени, вирізані з червоного, голубого і жовтого паперу.

На третій день обидві сторони ладні пожертвувати обідом, тільки б прийти нарешті до якогось результату: примусити наступаючих відійти, раз і назавжди відмовитись від зазіхань на фортецю або ж, переконавши оборонців у марності подальшого опору, присилувати їх здати фортецю на почесних умовах.

Одначе жодна із сторін не схильна до поступок. Другий форт капітулював лише на четвертий день, та й то з вини фатальної випадковості.

Одній з трійок пощастило вдертися на пагорб, де укріплено прапор, і відламати шматок деревка з цвяхом і клаптем полотнища завширшки не більше п'яти сантиметрів.

Виникло питання: чи слід вважати прапор взятим?

Оголошено перемир'я, зібрався третейський суд. Затамувавши подих, обидві сторони чекають результатів. Народа триває довго, тому що питання нелегке.

— Що ж нам — брати ваш прапор по клаптях? Хіба цей шматок не доводить, що прапор був у наших руках? — запитують командири «наступу».

— А хіба він не доводить,— заперечує «оборона»,— що ви не змогли взяти прапор?

Суд засідає на майданчику між табором і фортецею, і до вух бійців долітають лише окремі слова збуджених ораторів.

Нарешті повернувся генерал Пресман, блідий і засмучений, і віддав наказ здати прапор другого форту ворогові, а війську — відступити до фортеці.

Пролунали скорботні звуки жалобного маршу. У командирів сльози на очах. Правосуддя перемогло.

Тільки благання дружини й малолітніх дітей врятували полковника Пергеріха, який стояв біля прапора, від покарання, яке йому загрожувало. І лише завдяки мужності, проявленій в подальших боях за фортецю, йому вдалося повернути втрачене звання й повагу товаришів.

Командування фортецею прийняв генерал Ліс.

Після кількох невдалих атак наступаючі визнали фортецю неприступною.

Угода проголошувала:

«Ми укладаємо мир на один рік. У володінні наступаючих лишаються два головних і п'ять бойових фортів. У володінні захисників лишається фортеця».

Далі йдуть підписи й велика сургучева печатка.

Розділ п'ятнадцятий

Князь Крук і його маленький брат.

Кошки з очерету. Чому Бер-Лей Крук — князь

— Чому ви звете старшого Крука князем?

— Тому що він такий недоторкливий, ніби князь який. Йому щось скажеш, а він уже й образився, і гратися не хоче.

— А маленький Крук теж князь?

— Де ж пак! Розбійник він, а не князь!

Старший Крук дбає про брата, дає йому погратися своїм прапорцем і завжди захищає. А молодший — бешкетник і забіяка. Старший тримає братову пелерину, коли той грається з хлопцями, щоранку заглядає йому у вуха, чи чисто вимиті, а вечорами стеле йому постіль і турботливо прикриває його ковдрою.

— Що ти розбещуєш цього зірвіголову?— питають старшого Крука.— Битися з хлопцями вміє, а постіль застелити не може.

— Нехай грається,— каже Крук.— Він ще маленький тільки вісім.

— І ти маленький.

— Ні, мені вже дванадцять. Я працюю з батьком на шевській фабриці. Я вже великий.

Коли діти плели кошики з очерету, Крук-старший теж захотів зробити для брата кошичок. Сидять хлопчачки на східцях веранди й майструють кошики. Раптом хтось візьми й скажи, що Крук узяв у нього дві очеретини. Довгі очеретини дуже цінуються у дітей. Слово за словом, і хлопчина обізвав Крука злодієм.

Крук так засмутився, що навіть ніжик для зрізування очерету його не розвеселив. Він кинув плести кошик і за вечерею нічого не хотів їсти.

— Іж, Кручеку, недобре бути таким злюкою. Адже він зізнався, що це твої очеретинки, і попросив пробачення.

— Я на нього не серджусь.

Кручек став їсти, вже ложку підніс до рота:

— Ні, не можу!.. Коли в мене горе, я ніколи не їм.

— А в тебе часто буває горе?

— Тут ні, а вдома часто...

«Дорогі батьки,— писав старший Крук додому.— По-перше, повідомляю Вас, що нам тут дуже добре. Якби це почути й від Вас! Ми не нудьгуємо за домом і щодня ходимо в ліс. По-друге, час ми проводимо цікаво, і Хаїм слухняний. Будьте здорові й бадьорі. Кланяємось Вам — я, Бер-Лейб, і Хаїм».

Хтось жартома прозвав Крука князем. Хоча це й жарт, він не такий далекий від правди.

Є два царства: одне — царство розваг, розкішних віталень і красивих нарядів. Тут князі ті, хто споконвіку були багатими, ті, хто безтурботніше за всіх сміються й найменше трудяться. Є й інше царство — величезне царство турбот, голоду й непосильної праці. Тут з раннього дитинства знають, почім фунт хліба, піклуються про молодших братів і сестер, трудяться нарівні з дорослими. Чарнецький і Крук — князі в царстві невеселих думок і чорного хліба; вони князі з батьків і прадідів; вони одержали свій почесний титул ще в давні часи.

Розділ шістнадцятий

*Обов'язки вихователів. Генерал стає конем.
Як вівці навчили розуму людину*

У колонії чотири вихователі, і кожен по-своєму заважає дітям веселитись.

Пан Герман знає багато пісеньок і завжди боїться, щоб хтось із дітей не захворів на кір чи не зламав собі ногу. В його групі не можна носити з собою палиць і лазити на дерева; йому не подобається гра у війну, і, коли вітряно, він не хоче вести дітей купатись.

У другого вихователя, пана Станіслава, вічно щось болить: спочатку боліло горло, потім ясна, потім гикавка напала. Він п'є ліки — залізо в пігулках, і в нього є сурма, на якій він прекрасно грає зорю. Це він зробив бігову доріжку і пришив крила ангелові, в живих картинах.

Пан Мечислав показує кумедні малюнки в чарівному ліхтарі і всілякі фокуси; а ще він дістає з даху веранди м'яча, коли діти його туди закинуть.

Четвертий вихователь — незграбний, у гилки грати не вміє, але він пише книжки, і йому здається, що він дуже розумний. А по правді сказати, як ми скоро побачимо, розуму його навчили вівці.

Мав бути ще й п'ятий вихователь, але він, на щастя, одружився, і дружина не пустила його в колонію.

Цих чотирьох ми називаємо то наглядачами, то вихователями, то вчителями — та їм і справді доводиться бути всім потроху.

Вранці дітям треба намилювати під краном голови, і тоді вихователь — банщик. Коли видають чисту білизну і одяг, вихователь — кравець: він приміряє і підганяє все за міркою. Щоранку черговий приміряє гудзики, які відірвалися вчора. Однак трапляється, що після обіду відірветься такий гудзик, без якого недовго втратити вельми важливу частину туалету, — і тоді вихователь сам береться за голку і думає при цьому, що іноді приємніше пришити гудзик, ніж прочитати книжку, тому що чесно пришитий гудзик завжди дасть користь.

За обідом вихователь виконує роль кельнера, а якщо в когось хитається зуб, він видере його без допомоги об'ченьок — і тоді він зубний лікар.

— У кого ще зуб хитається?

— У мене, пане вихователю, у мене!

І лізуть навіть такі, у яких зуб зовсім і не хитається, тому що нікому не хочеться бути гіршим за інших.

А як часто вихователеві доводиться розв'язувати всілякі заплутані суперечки!

— Скажіть, будь ласка, хіба грішно купувати хліб для горобців? Мій дід завжди кидає горобцям крихти, а коли в нього немає крихт, він кришить хліб. А Шерачек каже, що це грішно. Ага, от бачиш, зовсім і не грішно!

А втім, якщо взяти до уваги, що генералові Корцажу довелося бути конем під час тріумфального маршу, ангелом у живих картинах і судовим виконавцем на суді, а красуня королева водночас є старшою по прибиранню постелей, то не доводиться дивуватись, що вихователь виконує зразу стільки обов'язків. А скільки в нього клопоту й турбот!

«Скажіть дітям, щоб не витягали каміння з-під веранди!» «Не дозволяйте дітям здирати кору з дерев!» — скаржаться Юзеф. Юзеф сторожує колонію, і в нього є великий револьвер, але на колонію ще ніхто не нападав, і тому невідомо, стріляє револьвер чи ні.

— Ви тільки подивіться, на що схожа ця блуза!

І справді, блуза Бромберга вигляд має жахливий: жодного гудзика, тільки петлі, і кожна петля завбільшки з велику табакерку.

— Боже мій, третю шибку розбили! Що скаже пан секретар Товариства, коли про це узнають у Варшаві?

І вихователь покірливо й скрушно схилиє голову перед розгніваною економкою.

Проте лісову колонію ніби хто зачаклував: незважаючи на турботи, всім радісно й весело. Якщо й розсердиться хтось, то ненадовго, наче жартома, — нахмурить брови й тут-таки не витримає, усміхнеться.

Тому що тут робиться чудове діло, твориться чудесна наука. Вихователі вчать дітей, діти — вихователів, а тих і інших навчають сонце й золоті від збіжжя поля.

А одного з вихователів, як я вже казав, розуму навчили вівці. Було це так.

— Ходімо, діти, я вам розповім цікаву історію, — сказав якимось дітям цей вихователь.

І діти цілою юрбою, чоловік сто, підбігли послухати цю оповідь.

— Сядемо отут, — пропонує один.

— Ні, підемо далі в ліс, — каже вихователь, пишаючись тим, що стільки дітей ідуть за ним, щоб його послухати.

І так дійшли вони аж до узлісся й повсідалися тут великим півколом.

— Не штовхайтеся, я говоритиму голосно, всім буде чути, — каже вихователь, а сам задоволений, що діти штов-

хаються і сваряться, намагаючись сісти якомога ближче, щоб нічого не пропустити.

— Ну, тихіше, починаю. Одного разу...

Раптом Бромберг, той самий, у якого на блузі тільки петлі, а гудзиків жодного, повернувся, став на одне коліно і, дивлячись удалину, оголосив тоном людини, яка не може помилитись:

— Он вівці йдуть.

Справді, по дорозі гнали отару овечок.

Вівці йшли у хмарі куряви, безладно штовхаючись, कुмедні, лякливі. І діти всі як один зірвалися з місця, забувши про цікаву історію, і помчали дивитися на овечок.

Вихователь лишився сам. У цю хвилину йому правда, було не по собі, зате відтоді він менше вірить у свій хист оповідача й тому став скромніший, а отже, й розумніший. Вівці навчили його розуму.

Розділ сімнадцятий

«Гніздо розбійників». Свідок із села. Прощання

Бодай один раз за літо має статись якась жахлива подія. Два роки тому по колонії проїжджав у бричці адвокат із Любліна, а діти стали кидати в нього шишками. Адвокат хотів потім написати в газету, що колоністи нападають на людей, та врешті пробачив хлопчакам. Торік троє хлопчиків пішли купатися, сіли в човен, а човен знесло течією. Добре, що мірошник вчасно підспів на допомогу. А цього року колонією пройшла чутка, що наші діти закидали камінцями дурника-еврея, який проходив мимо, і розбили йому голову так, що в бідолахи кров цебеніла. Якась сільська жінка пожаліла його, промила йому рану й напоїла молоком на дорогу.

У цьому кепському ділі запідозрено п'ятьох.

То як же це було?..

Дорогою через колоністський ліс ішов єврей з мішком за плечима і парою дірявих чобіт у руках. Йшов і сам із собою розмовляв. Діти побачили його й ну сміятись, а він їм язика показав. Тоді хтось кинув йому в чобіт шишку, а чобіт був дірявий, і шишка випала. А другий хлопчисько питає, що він у мішку несе.

— У цьому мішку десять разів по десять тисяч карбованців,— каже єврей.

Хлопчисько став просити, щоб він дав йому карбованця, коли він такий багатий.

Ну, а потім що?

От і все, єврей пішов своєю дорогою, а вони лишилися гратись у лісі.

Прибігла, захекавшись, баба з села розповісти, як було діло.

Які там два відра крові, хто такі небилиці наплів? Вона цього дурника знає: він завжди тут крутиться, в їхніх краях. Еге ж, дала вона йому молока. А потім веліла йти в колонію — там, можливо, і м'яса дадуть, — та він не захотів, каже, хлопчаки ці суцї розбійники. Що правда, то правда: «Розбійники, — каже, — камінням у мене кидалися». Та й то сказати, видно, що кидалися, — шия ж у нього подряпана. Звісна річ, хлопчаки. У неї двоє, то спасу від них нема, а там така орава! Молоді вони ще, дурні. Хай їх пани не дуже суворо карають: виростуть — самі порозумнішають.

То, виходить, правда, що діти кидали в дурника камінцями й подряпали йому шию?

— Як же це могло статися? Іде дорогою німечний, хворий чоловік. Він один, а вас сто п'ятдесят. Він недужий, а ви здорові. Він голодний, ви ситі. Він засмучений, а ви розважаєтесь. І в цього самотнього, голодного чоловіка ви кидаєте камінням? Що, колонія — це розбійницьке гніздо? Ні, цього не могло бути! Але ж ви не хочете сказати правду!

І тут сталося ось що: один з хлопчиків розплакався, другий заявив, що все розповідь, навіть якщо його за це відправлять назад до Варшави; а цієї хвилини пролунав дзвінок, який скликав усіх на полудник.

Вперше за весь час ми йшли на веранду без пісень, з опущеними головами і мовчки сіли за стіл. Вперше цілушки роздали не по справедливості, а як довелося. Діти презирнулись, проте ніхто не нагадав вихователеві, що цілушки роздали не за справедливим розподілом. Відразу після полудника діти прийшли повинитися:

— Ми скажемо правду.

Вони кидали шишками, але не в дурника, а в мішок, який він ніс за плечима. Кидали в мішок, як у мішень: хто влучить? Вони вчинили погано, не подумавши, і готові прийняти покарання.

— Ну гаразд: вас тут четверо. Ідїть усі четверо в залу і самі подумайте, як вас покарати.

Але тут об'явився і п'ятий:

— Я теж хочу піти в залу, пане вихователю.

- Чому? — здивувався вихователь.
- Тому що я теж кидав.
- Чому ж ти раніше не зізнався в провині?
- Я думав, нас відправлять до Варшави.
- І решта, мабуть, так думали, а зізналися ж. Ні, тепер уже пізно.

Четверо хлопчиків винесли самі собі такий присуд:

— Ми відсидимо три години в карцері й до кінця зміни не одержимо ні м'ячків, ні шашок, ні доміно.

Присуд дуже суворий. Чи погодиться група з таким покаранням?

Ми знаємо, як часто діти кидають камінням у собак, котів, коней; ми знаємо, що вони глузують над п'яними й божевільними і дражнять їх. Діти вчинили погано, але вони не розуміли, що роблять. Тепер вони все зрозуміли, і нічого подібного більше не повториться.

Група більшістю в двадцять шість голосів проти п'яти звільнила винуватців від покарання.

За вечерею діти сиділи притихлі, але найсумнішим з усіх був той, п'ятий, який покинув товаришів у біді і тоді лише признався у своєму вчинку, коли пересвідчився, що покарання буде не надто тяжким.

Розділ вісімнадцятий

*Равлик. Жаба. Адамський убив гедзя.
Гостинний хазяїн. Похід в Орловський ліс*

Равлику-павлику, висунь роги,
Дам тобі хліба на дорогу.

Довкола Фурткевича, який тримає равлика, з'юрмилося чоловік двадцять. Вони стоять зовсім тихо, навіть дихати б'ються. Фурткевич сказав, що равлик обов'язково висуне роги, тільки має бути дуже тихо, а то нічого не вийде.

І равлик справді висунув роги. Це було чудово.

А потім діти порозбігалися, бо ж кожному кортить знайти равлика і казати йому:

Равлику-павлику, висунь роги,
Дам тобі хліба на дорогу.

Хтось знайшов мушлю, але вона виявилася порожньою.

— У ній, мабуть, жаба живе.

— От дурень, це в тебе в носі пуголовки живуть!

Райдужні бабки піднімаються над водою.

— Ой, які великі комарі!..

А тут хтось крикнув, що діти жабу спіймали. На спині в жаби чорні цяточки, ну просто красуня! Всі хочуть подивитись на чорні цяточки. Рішер дав потримати жабу Брифманові, Брифман — Беді, а Беда, здається, не проти, щоб її привласнити. Як жаба застрибала, коли її випустили на волю!

Маленький Адамський шапкою вбив наповал гедзя. Було це так: гедзь налетів на маленького Адамського, видно, хотів його з'їсти. Адамський навтікача — гедзь за ним. Адамський зірвав з голови шапку і — лясь по гедзю. Гедзь мертвий упав на траву. Всі вітають Адамського з перемогою і з цікавістю розглядають убитого звіра.

Діти збігають з пагорба до річки або скочуються по трав'янистому схилу і знову видираються нагору.

Фуксбаум знайшов ягоду буяхів і дав товаришеві подивитись. Товариш ягоду з'їв, а натомість дав Фуксбаумові гриб. Гриб довелося викинути, бо він отруйний.

А поряд у лісі росте чудовий папоротник з великим різьбленим листям.

Ми сідаємо й чекаємо сніданку.

— Там, де небо спирається на ліс, кінець світу,— каже один.

— Неправда, земля кругла, і в Америці люди ходять догори ногами.

Бромберг пробує ходити на голові, по-американському, його наслідують і інші. Всім хочеться пересвідчитись, чи може таке бути, щоб в Америці ходили догори ногами.

Ми дізнаємося, що можна писати: бук і Буг, перше — дерево, а друге — річка; дізнаємося, що в крамниці за два гроші продається доміно, тільки його ще треба вирізати й наклеїти на шматочки картону; дізнаємося, що в Маргулеса є срібний годинник, який мама тримає в комоді.

— Ага, де ж пак, певне, й поряд із сріблом не лежав!

Маргулесів батько орендував фруктовий сад, у нього було багато груш, вишень, слив і срібний годинник. Одного разу, коли батько сторожував уночі в саду, він застудився і скоро помер, а мама сховала годинник, щоб віддати синові, коли той виросте. І діти вірять, що в Маргулеса є срібний годинник.

Вихователь, пан Герман, пропонує заспівати хором, щоб діти відпочили перед сніданком.

Сніданок у лісі. Хлопці сперечаються, в якій групі черговий швидше роздасть хліб.

— У нас уже двадцятий одержав, а в них тільки чотирнадцятий,— кажуть вони з гордістю.

Економка приготувала дітям сюрприз — раптом з'явилася в лісі з відром води. А пити страх як хочеться — спека. На кожного припадає по півкухля. Незважаючи на спеку, в гилки грають усі. Не розгубити б тільки м'ячі на лузі. А через три дні похід в Орловський ліс по ягоди на весь день.

До Орловського лісу йти три версти з гаком. Перший відпочинок у березовому гаю, другий — на галявинці біля залізничного насипу, третій — коло засіяного конюшиною поля.

«Ми сидимо при дорозі, і курява летить просто на наш сніданок.

— Ідть, діти, на поле, тут он яка пилюга,— каже селянин.

— Та там же конюшину посіяно, потопчуть!

— Що там босі потопчуть? Гайда, хлопці! Мое поле, я дозволяю.

Польський селянин! Подивися краще на цих дітей. У місті їх не пустять у жоден сад, сторож мітлою прожене їх з двору, перехожий зіпхне з тротуару, кучер шмагоне батогом на бруківці. Адже це «Мосейки». А ти не женеш їх з-під придорожньої верби, де вони сіли відпочити, і кличеш до себе на поле?

Селянин весело й ласкаво усміхається дітям, а дітлахи обережно ступають по конюшині, щоб не завдати збитків гостинному хазяїнові.

Він розпитує дітей, що вони роблять вдома, у Варшаві, і пояснює, де в тутешньому лісі найбільше «ягод».

А «ягод» в Орловському лісі видимо-невидимо; суниці великі, червоні,— діти думали, що це малина.

За годину привезуть обід. Любі діти! Скільки ще хотілося б вам розповісти про те, чого ви не знаєте й чого не знає багато людей, хоча вони давно вже вирости.

Розділ дев'ятнадцятий

Некрасивий Аншель. Хто перший придумав вставляти листя в букети.

Хворий Сікора

Аншель дуже блідий і дуже некрасивий хлопчик — мабуть, найнекрасивіший у всій колонії. Товариші його не люблять, ніхто не хоче ходити з ним у парі, ніхто з ним не дружить.

Аншель завжди свариться, на будь-яку дрібницю скар-

житися; а коли одержить доміно, розкладає його один на столі або загорне в носовичок і носить у кишені — сам не грає й іншим не дає.

Аншель багато їсть — певне, батьки йому сказали, що коли він багато їстиме, то стане здоровим і сильним. А некрасивому хлопчикові дуже хочеться бути здоровим. Тому він і побоявся їсти за обідом агрус, але й товаришам свою порцію не віддав.

Коли йде дощ, так приємно підкачати штани й чалапати по калюжах; вихователь хоч і сердиться, але ж у воду він не полізе — на ньому чоботи. А Аншель під час дощу кутається в свою пелерину або проситься в спальню.

Буває, що він зіпреться ліктем на стіл на веранді й засне, а вранці він молиться довше всіх і каже, що гратись по суботах у м'яч гріх. Але ж гра у м'яч — це не робота.

Одного разу Аншель нарвав букет квітів. Букет вийшов негарний: хирляві жовті квіти зібрано сяк-так — ну просто жмут бур'яну.

Грозівський теж любить жовті квіти, але зовсім інші; Адамський-старший вставляє в свої букети гарне зелене листя. Це Прагер перший придумав так робити. У Прагера очі голубі-голубі, він любить рвати незабудки й аїр, і він завжди сміється, навіть коли його хто-небудь образить. Тільки один раз заплакав, коли йому сказали, що батька, мабуть, вишлють у таке місце, де завжди холодно і сніг.

І Тирман, і Фром, і маленький Гуркевич уміють підбирати букети, а Аншель нарвав самого бур'яну — ну, не бур'яну, звичайно, та надто вже негарних квітів і листя.

Але якщо вони йому подобаються, кому яке діло? А діти вихопили у нього букет і порозкидали. І Аншель плакав.

Коли дорослій людині сумно, вона знає, що горе мине і знову буде весело. Коли плаче дитина, їй здається, що вона вже тепер завжди плакатиме й ніколи не втішиться.

Аншелеві замість втраченого букета хотіли дати гілку білого бузку, проте він не взяв; може, вважав, що негідний такої духмяної квітки, а може, побоявся, що бузок принесе йому нові прикроші.

Діти не знають, що Аншель не народився сварливим і злим; спершу він був тільки некрасивий і кволий, і ніхто не хотів з ним гратись, а тепер він уже й сам нікого не любить і швидше викине агрус, ніж дасть його іншому.

Згодом, коли Аншель звик до колонії і навчився усміхатися, він уже не здавався таким некрасивим, але друга у нього, як і раніше, не було. Іноді тільки Сікора грав з ним у доміно.

Сікора теж хворий, але діти його люблять і охоче з ним граються. Вони розуміють, що Сікора недужий, а про Аншеля думають, що він просто завжди блідий і дуже злий.

Сікора хворий уже давно. Кажуть, він жив у сирій кімнаті, і в нього стали боліти ноги. Його поїли гіркими ліками і клали на серце лід, а коли нарешті біль і температура минули, здоров'я так і не вернулось.

І ось болі відновилися. Сікора дихає часто-часто й кашляє.

— Боляче,— тихо каже він і пробує усміхнутися, тому що йому не віриться, що в колонії можна хворіти.

Сікору поклали в постіль і дали йому дуже гіркі ліки. Він умить заснув. А ввечері, коли діти йшли в спальню, їм сказали, щоб вони поводитись тихіше й не будили хворого.

— Значить, Грозовський не гратиме сьогодні на скрипці? — засмучено питають діти.

— Ні, грати сьогодні не можна. Сікора хворий.

І діти тихенько заходять до спальні, без шуму миють ноги, навіть жодного разу через рушники не посварилися, і біжать кожен до своєї постелі: обережно, навшпиньках, хоча всі босі. І чути лише: «Тихіше, Сікора спить».

І так було не один, а цілих три вечори підряд, тому що тільки на четвертий день Сікору винесли разом з ліжком на веранду. А ще через десять днів він уже брав участь у війні; звісно, не як солдат, а як прапорonosець польового госпіталю.

Розділ двадцятий

Вечірні концерти. Старенька сосна.

Скрипаль Грозовський і співаки

Увечері, коли діти вже лежать у постелях, Грозовський бере скрипку, стає посеред спальні і грає їм на сон. Нот він не захопив, але багато мелодій знав напам'ять.

Іде гомін по вершинах —
Ялини шумлять...

Співають струни скрипки, і в спальні тиша: діти слухають затамувавши подих. Тільки сосни за відчиненими вікнами перемовляються одна з одною, та іноді долетить до садиби звук дзвона, скликаючи людей з поля на вечерю.

Багатьох мелодій навчилися у Грозовського сосни, і тепер вони підспівують йому тихо, ледь чутно, щоб не заважати скрипці, своїми тоненькими зеленими голочками.

Ліворуч від дому росте крива, горбата старенька сосна. Скільки прикрощів завдають їй ці хлопчаки! То залізуть на неї і розгойдуються на гілках, тому що це вже не сосна, а корабель; то перетворять її в поїзд, то в коня, то в пожежну каланчу, то у фортецю. Але сосна на них не сердиться, вона терпляче жде вечора, коли знову заграє скрипка і заколише її своєю піснею.

У більшості дітей уже склеплюються повіки, але он у того очі широко розкриті, а цей обіперся об подушку і так, напівлежачи, дивиться на товариша, що грає. Кожён думає про своє, та, коли Грозовський хоче сховати скрипку, всі просять зіграти що-небудь іще або повторити.

У Варшаві Гешель Грозовський пізно лягає спати, не п'є молока й може робити все, що хоче, бо він живе з сестрою, а сестра рідко буває вдома — вона доглядає хворих і іноді навіть ночувати не приходить. І в колонії Гешель хотів поводитись так само: пізно лягати спати й не пити молока. Тому спершу йому тут було трохи не по собі. Але його всі полюбили, і скоро він звик до нового життя. Коли будували фортецю, діти давали йому копати довше за інших. Маргулес подарував йому палицю, яку знайшов у березовому гаю, і навіть судді, коли Гешель провинився, винесли виправдувальний вирок.

Усі хочуть ходити з ним у парі, проте Гешель не може ні з ким іти поруч, він завжди відстає: шукає жовті квіти з довгими стеблами.

Якось одна дівчинка подарувала йому кілька гілочок жасмину, а іншого разу селянин дозволив нарвати букет гречки і ще дав червоний мак зі свого городу. Гречку Гешель поставив у вазочку для квітів, а мак носив з собою, поки не опали пелюстки.

Є в нас і трое співаків. Співають вони теж вечорами, перед сном.

Пісня стелиться, немов ластівка, над самою землею, ніби пробує, чи дужі крила, і раптом сміливо здіймається під хмари і ще довго-довго дзвенить у небі. А потім, стомлена, вертається на землю, до людей, і засинає затихаючи.

— Гарна пісня, — кажуть сосни, — тільки чому ми не розуміємо слів?

— Тому що це давньоєврейська пісня, її склали сотні років тому.

Коли Фріденсон, Розенцвейг і Пресман співають утрёх,

можна подумати, що це співає одна людина,— так зливаються їхні голоси. А хлопці ж зовсім не схожі один на одного.

Пресман серйозний і тихий. Він мало говорить, проте охоче слухає. Він хоче знати, як влаштовано термометр, який висить на веранді й показує, чи тепло сьогодні й чи можна йти купатись. Пресман — суддя. Він охоче проба-чає і завжди знає, кому треба пробачити. Пробачати треба тим, хто ще малий і дурний, і тим, хто самотній і занед-баний, але злим пробачати не можна.

Хіль Розенцвейг зовсім інший. Він завжди якийсь кис-лий, вічно чимось невдоволений: то мошка в око попала, то комар його так боляче вкусив, що сил немає терпіти, то йому пити хочеться, то твердо спати, то вода надто хо-лодна, то накидку йому обміняли. І хто б подумав, що цей нудний хлопчисько, цей недотепа так співає!

А в третього нашого співака найкрасивіший голос, най-бідніші батьки і найвідважніше серце. Любий співаче, ти несеш у життя свою гарячу пісню й чисту душу! І якщо ти будеш візником, як твій брат, ти не станеш морити голо-дом коня, не станеш шмагати його батогом, примушуючи працювати над силу, хоча це буде й не твій, а хазяйський кінь...

Слава про наші вечірні концерти рознеслася далеко по світу. Знають про них і в бараках, і у фільварку, і в селі. Тому під вікнами завжди юрба слухачів. Тут і Юзеф, і старий орендатор Абрам, і наймити, і дівчата з села, і на-ша старенька сосна.

— На сьогодні досить! Добраніч!..

— Добраніч!..

Розділ двадцять перший

*Як маленький Адамський хотів,
щоб його поважали, і що з цього вийшло.
Несправедливий присуд і історія
про підборіддя, мило і бритву*

Коли Гешель Грозовський провинився, суд виніс виправ-дувальний вирок.

А було це так.

Маленький Адамський, як відомо, старший по рушни-ках; він стежить, щоб на кожному ліжку рушник висів точ-

но посеред спинки, і перед обідом виносить на веранду три рушники витирати руки. Маленький Адамський заслужив, щоб його поважали, адже він «старший», а діти його поважати не хочуть: то той, то інший навмисно візьме та й почепить криво свого рушника, щоб розізлити малюка й дати йому зайву роботу; або не змие як слід пісок з рук і брудними руками хапається за рушник.

— Ніхто мене не слухається! — скаржиться маленький Адамський.

Одного разу, щоб завоювати повагу дітей, він розповів їм дуже цікаву історію: нібито він був з батьком у фельдшера й бачив, як той намилював панам підборіддя і потім голив їх бритвою.

Старші не повірили.

— Це ти все сам придумав, — казали вони, — і зовсім ти не був у фельдшера.

— Йй-богу, був.

— Ну, може, у фельдшера і був, але не бачив, як там намилювали милом підборіддя.

— Ні, бачив.

— Але ж бритвою їх не голили!

Маленький Адамський запевняв, що все, що він каже, істинна правда, проте діти нізащо не хотіли вірити, сміялися над ним і продовжували не слухатися, та ще й дражнили його всією цією історією з фельдшером, милом і бритвою.

І ось одного разу після обіду маленький Адамський побачив, як Гешель Грозовський підійшов до криниці й напився води. А пити воду з криниці заборонено.

— Ось постривай, я вихователю скажу, що ти воду пив!

Маленький Адамський думав, що Гешель злякається, стане його просити, щоб нікому не говорив, і після цього завжди буде його поважати. А якщо його поважатиме Грозовський, то вже, звісна річ, і всі діти стануть слухатись.

Але Грозовський не тільки не став його ні про що просити, але ще й заходився лупцювати полотняною шапкою, а старшого Адамського, який прибіг до брата на допомогу, звалив на землю і забив йому хворого пальця. У старшого Адамського палець зав'язано ганчіркою, він давно у нього болить і ніколи вже, певне, не заживе.

Про все це дізнався прокурор і віддав Грозовського до суду, а суд ухвалив несправедливе рішення: звільнив винного від покарання.

— Як ви могли ухвалити таке упереджене рішення? — допитувався здивований прокурор.

— Тому що він наш товариш,— відповіли судді.

— Ви могли не погодитись його судити, і тоді для цього обрали б інших суддів.

Нарешті сам Грозовський зажадав, щоб його справу переглянули і щоб судили його ті ж самі судді.

— Панове судді,— почав прокурор свою довгу промову,— перед вами складне завдання. За вашою ухвалою має бути покарано людину, яка користується вашою прихильністю. Але, можливо, ви і вдруге захочете його виправдати? Пам'ятайте, що несправедливий присуд підриває довіря до суду. Подумайте, що скажуть ті, кому доведеться потім стати перед нещасними суддями. Вони скажуть: «Ми їм не віримо. Виходить, якщо в людини є скрипка і вона добре грає, то їй можна робити те, чого не можна іншим?» Нагадую вам, що Грозовський два дні тому забрав в одного з хлопців м'ячик, вчора насипав за комір Шатковському піску, а сьогодні скривдив братів Адамських. Не вони, а я його звинувачую на вимогу самого Грозовського. Грозовському неприємно, що ви пожертвували для нього своїм добрим іменем, неприємно, що його тепер усі можуть запідозрити в тому, що він злякався покарання і сам попросив вас ухвалити виправдальний присуд. Ви помилились, і ваше завдання — виправити цю помилку. Ще раз повторю: заслужене покарання буде звинувачуваному приємніше, ніж несправедливе виправдання.

Цього разу присуд був такий: десять хвилин «карцеру».

На доказ того, що він не сердиться, Грозовський обіцяв увечері довше звичайного грати на скрипці, а що він сам усвідомив свою провину, відсидів присуджені йому десять хвилин ув'язнення і не образився, то це був найкращий його концерт у колонії.

Маленький Адамський змирився нарешті з думкою, що він надто малий для того, щоб його слухали старші, і відтоді грається тільки з малюками, яким історія про намілені підборіддя дуже сподобалась.

Маленький Адамський зрозумів, що краще користуватись повагою серед рівних, ніж забиратися надто високо й терпіти глузування.

Розділ двадцять другий

*Найкраще в світі свято і могутня коржикова сила.
Туркенья розповідає казки.
Живі картини*

Ах, яке це буде свято!

Такого свята ще не знав світ! Воно відбудеться через тиждень — через шість днів, тепер уже тільки через п'ять — через чотири — через три — вже післязавтра — завтра!

Бігова доріжка акуратно посипана піском. Обабіч доріжки голубі, червоні й жовті прапори.

На веранді завіса з ковдр, зроблена так майстерно, що, коли потягнути за шнурок, вона розсувається сама, як у справжньому театрі.

Тільки б дощ не пішов, тільки б завісу не вкрали, тільки б за ніч не зник ліс разом з біговою доріжкою, тільки б не сталося нічого, що може перешкодити святу!

Але нічого не сталося. Після першого сніданку — купання, після другого почався крос.

Один вихователь подає сигнал старту, другий стоїть біля фінішу й відзначає, хто прийшов першим.

Кожна четвірка, перж ніж стартувати, потирає долоні, а декотрі навіть плюють на руки, щоб бігти швидше.

Після кросу біг із зав'язаними очима — найкумедніший. Кожному хочеться прийти першим і страшно, що налетити на дерево.

Потім біг з перешкодами. І нарешті — перетягування каната. Десятеро хлопчиків тягнуть праворуч, десять — ліворуч. Тягнуть так сильно, що, коли переможені не можуть більше втримати вірвовку і раптово відпускають її, переможці летять з усього маху на землю.

— Дивись, як я тягнув! — І діти показують один одному червоні долоні зі слідами вірвовки.

Чотири переможці з бігу біжать ще раз: той, хто прибіжить першим, буде королем, другий — королевою, третій і четвертий — пажами.

Шкода, що не можна підглянути, як переодягається королівське подружжя: економка завісила вікна хусткою. Але вже відомо, що навіть у пажів будуть корони, а король одержить шаблю і сурму пана Станіслава і зможе сурмити скільки захоче.

Перед верандою стоїть трон незвичайної краси, оздоблений ковдрами і прапорами.

— Ура!

Король веде під руку королеву; на королеві червона

в білу цяточку спідниця і біла блузка, яку пожертвувала праля. Пажі несуть шлейф королеви. Золоті корони виблискують на сонці. Триумфальний марш відкриває кіннота; отут генералові Коцаржу, героїчному оборонцеві фортеці, й довелося бути конем.

Воістину незбагненні шляхи твої, господи!

За кіннотою виступає піхота. Всі салютують королю; пан Герман вибиває барабанный дріб на відрі, оркестр грає що є сили — гримлять накривки від кастрюль. Король на знак подяки за виявлені йому почесті сурмить щодуху, а потім запрошує всіх на веранду — людей і коней. Туди ж переноситься трон, і пан Мечислав має честь виступити зі своєю виставою перед королівським подружжям і гостями.

Завіса піднімається.

У чарівному ящику з'являються і зникають дві карти; перерізана ножем віршовка зростається від доторку чарівної палички, з чарівної чарки зникає червона кулька й опиняється за ворітьми у пажа. Але найцікавіший останній фокус.

Королева власноручно кладе в дерев'яний ящик два мідних гроші, і пан Мечислав виголошує закликання:

— Фокус, покус, чорна сило, поміняй мідь на срібло!

Але чорна сила надто слабка.

— Чорна сило, візьми на допомогу білу силу й поміняй мідь на срібло!

Проте чорна й біла сила надто слабкі.

І зелена, і червона, і синя сили не досить могутні, щоб зробити таке диво.

Нарешті комусь спадає на думку викликати коржикову силу.

— Фокус, покус, візьми на допомогу коржикову силу...

Два гроші зникли, королева здивовано хитає головою, а король від захвату засунув палець у ніс.

Але тут Вольберг, який уміє вирізати човни з кори й тому вважає себе найрозумнішим за всіх, раптом закричав:

— Я знаю, у пана Мечислава сорок грошів у рукаві заховано.

Пан Мечислав засукав рукави і на вимогу короля показав фокус іще раз.

Як у справжньому театрі, опустилася завіса. Трон довелося розібрати і знову перетворити на супові казани. Вони потрібні для обіду.

А після обіду відбувся концерт.

Спочатку було прочитано спеціальний випуск газети «Михалувка», потім Гешель грав на скрипці, потім співа-

ли, потім туркеня розповідала казки: одну страшну, а другу таку смішну, що сам король зволив сміятись; і, нарешті, Ойзер Плоцький декламував свої власні вірші. Якщо в концерті й не вистачало рояля, то тільки тому, що в колонії рояля немає, а якби й був, все одно ніхто не вміє на ньому грати. Проте концерт і так вийшов неперевершений. А найкращі були казки туркені.

Туркеня — це Арон Наймайстер. На голові в нього півмісяць і у вухах півмісяці, сидить він на килимі по-турецькому, а поряд на столику горить свічка й відбивається в дзеркалі — можна подумати, що горять дві свічки.

Після концерту діти побігли в ліс: відпочити і обговорити те, що вже бачили й чули, і те, що ще відбудеться після вечері. Тому що після вечері будуть «живі картини». Що таке «живі картини», ніхто не знає — отже, це щось дуже цікаве.

Вже зовсім споночіло. Всі сидять на лавах, як у театрі. На перших лавах — малюки, далі — старші; всі, хто не помістився, — на столах.

Завіса піднімається, проте ще нічого не можна роздивитись. Та ось знову сцену освітлює червоний бенгальський вогонь.

Картина перша. Сидить боса дівчинка і продає сірники. А над нею Мороз, із довгою сивою бородою, з торбиною за плечима. Мороз дістає з торбини пригорщу снігу й сипле на дівчинку. Дівчинка засинає, а Мороз покриває її всю білим пухнастим снігом. Бідна дівчинка вже ніколи не продаватиме сірники.

Друга картина. На сцені в цілковитій темряві сидять люди різних ремесел: швець, коваль, кравчиня, садівник, столяр, торговка. Та ось на підвищенні з'являється День, весь у білому, з червоними крилами і смолоскипом у руках, — час до роботи! Столяр пиляє, коваль б'є молотом, кравчиня шиє, садівник підрізає сухе гілля, а діти співають:

Старий коваль замахнувся:
Бух, бух, бух!
Бородою обвинувся,
Зух, зух, зух!

Розділ двадцять третій

*Оцінки з поведінки.
Собака пробачає Грінбаума,
а Бромберг одержує п'ятірку*

Раз на тиждень вихователь ставить оцінки з поведінки. В колонії це дуже важко. В школі вчитель завжди знає, хто бешкетує, підказує або прогулює уроки. А в колонії хлопець може наколобродити, а вихователь про це й не дізнається. Тому найкраще, коли кожен сам говорить, яку оцінку заслужив, бо ж йому добре відомо все, що він устиг накоїти.

— Фурткевич, скільки тобі поставити з поведінки?

— Четвірку, пане вихователь.

— Чому четвірку, а не п'ятірку? — допитується вихователь.

— Тому що я пив воду з криниці й запізнився на обід.

— П'ятірку, пане вихователь, п'ятірку!

А Тирман усміхається своєю доброю усмішкою і, коли всі затихають, додає серйозно:

— Він виправиться, він тепер буде слухняним!

Фурткевич був на цьому тижні черговим кравцем і пришив багато гудзиків. Правда, він пив воду з криниці, та все ж він заслуговує п'ятірки...

— Фрідман Рубін, а тобі скільки поставити?

Стало так тихо, як у середу за вечерею, коли їли яечню.

Бідний Рубін, весь тиждень він так добре поводився, жодного разу ні з ким не побився, а це не так легко, і раптом саме сьогодні хтось крикнув йому: «Циган!» Рубін хотів дати кривдникові по шиї, та влучив по носі, а всім же відомо, що з носа тече кров. Бідний Рубін, як йому не пощастило!

— Може, тобі нічого не ставити, і якщо наступного тижня добре поводитимешся, то зразу дві п'ятиріки одержиш?

— Не хочу! — каже Рубін. Він вважає, що краще тут-таки четвірку, ніж колись п'ятірку.

— А навіщо він кричав «циган»? — вставляє Фурткевич, який по собі знає, як важко не дати по шиї за «цигана»: Фурткевич рудий і з цього приводу мав уже не одне зіткнення з хлопцями.

Врешті і Фрідман одержує п'ятірку, а Тирман знову запевняє:

— Пане вихователь, він більше не битиметься, він виправиться!

Не відразу вирішилась і доля Едельбаума, тому що він зануда, у все втручається і любить розпускати всілякі страшні чутки:

— Пане вихователь, хлопці Фрому ногу відірвали!

— Неси сюди ногу, як-небудь приклеїмо,— каже засмучений вихователь.

А потім виявляється, що ніхто Фрому ногу не відривав, просто він упав і плаче.

Вдруге Едельбаум прибіг і сказав, що циганка вкрала двох хлопчиків, а насправді ця жінка була зовсім не циганка, а полька і діти були сільські, а зовсім не колоністи. Вони йшли всі втрьох лугом, ніхто нікого й не думав красти.

На щастя, Едельбаум завжди підбирає бите скло на доріжці й перед верандою, і лише завдяки йому діти не калічать босих ніг, а то не бачити б йому п'ятірки з поведінки!

У кожного свої заслуги.

Флегер добре придумує ігри, Клейман сидить за обідом між двома зірвиголовами, і тому за столом немає бійок. Ейно, коли було холодно, віддав некрасивому Аншелеві свою накидку. Правда, за кожним рахується і щось погане, але ж на світі немає людей без вад! І число п'ятірок з поведінки дедалі зростає.

Як було б добре, якби вся група могла одержати п'ятірки! Та навряд чи це можливо.

Гольдштерн сказав Ельвінгу:

— Щоб ти осліп!

П'ятірка Гольдштерна висіла вже на волоску, добре, що Ельвінг пробачив йому, і тим охочіше, що сам був винен — підказував противникові Гольдштерна, коли той грав у шашки.

Зібренерові треба виправити оцінку за минулий тиждень. Він одержав четвірку, тому що підставив одному хлопчикові ніжку.

І справді, з'ясовується, що той, хто розбив коліно, впав сам, тому що біг і хотів розминутися з Зібренером.

— Чому ж ти нам нічого не сказав? — дивуються діти.— Ти міг би одержати п'ятірку, як і решта.

— Ви ще тоді мене не знали й могли подумати, що я брешу, то нехай уже краще четвірка.

Ви бачите тепер, як важко в колонії справедливо поставити оцінку.

Лишилося тільки двоє: Бромберг і брат Боруха Грінбаума, Мордко. Якщо й ці двоє одержать по п'ятірці, то у всієї групи буде «відмінно».

Знову западає глибока тиша.

— Грінбаум Мордко. Нехай брат за нього скаже. Скільки йому поставити?

— Пане вихователь,— каже брат Мордка,— будь ласка, мені дуже хотілося б, щоб у нього була п'ятірка. У мене серце розривається, коли я бачу, який він хуліган.

Як вчинити з Мордкою? Всі йому пробачили, навіть вихователь пробачив; але він кидав камінцями в собаку... Як дізнатися, чи прощає йому собака?

Собака сидить у будці, прив'язаний на ланцюгу. Якщо Мордко не побоїться, підійде до неї і дасть їй м'яса, а собака це м'ясо візьме — значить, не сердиться.

Ідемо. Видно, сьогодні щасливий день — усе нам вдається!

Собака в прекрасному настрої. Вже здаля крутить хвостом. М'ясо з'їв, двічі облизнувся, і з очей видно, наскільки щиро пробачив завдану Мордкою кривду, що охоче з'їв би не одну, а цілих три таких порції.

Отже, Мордко одержав право на п'ятірку. Лишається один Бромберг.

— Скажи, Бромберг, що ти зробив поганого?

— Чіплявся за підводу й сідав верхи на коня.

— А ще що?

— Ходив по даху веранди.

— Ще?

— Коли я знайшов у себе в супі круглу перчинку, я її обливав і кинув Рашерові в тарілку.

— Ще?

— Забрав накидку в Беди й налив на стіл молока, щоб і стіл напився.

— Що ще?

Бромберг думає.

— Відкрутив в умивальнику кран і обізвав Вайнштейна сарделькою.

— Ще?

— Дряпав по столу виделкою і не хотів заслати постіль. І шмагнув Шарочка шлейками. І загубив носовичок.

— Ще що?

— Не хотів їсти хліб, а тільки цілушку. І штовхнув Фіншбіна в яму для картоплі.

— А бився скільки разів?

— Не пам'ятаю.

— Про сосну ще нічого не сказав.

— Ага, сосну зламав.

Діти невесело слухають, а Бромбергові все дарма, тільки усміхається.

— Тирман, як тобі здається, скільки йому поставити?

— Він буде слухняним,— каже Тирман.

— То скільки ж йому поставити?

— Не знаю,— каже Тирман, хоча видно, що і йому, і всій групі дуже хочеться поставити Бромбергові п'ятірку. Тільки ніхто не сміє про це сказати.

— Кепсько, кепсько... Чарнецький, скажи ти, скільки Бромбергові поставиш з поведінки?

Чарнецький — друг Хаїма Бромберга, тому всі погляди звертаються до нього.

— Ну, скажи — скільки?

— П'ятірку,— каже Чарнецький, і дві сльозинки котяться у нього по щоках.

— П'ятірку, пане вихователь, п'ятірку! — кричать діти.

І Тирман додає:

— Він виправиться, він буде слухняним!

І справді, Бромберг виправився. Аж до вечора він ходив серйозний, не бешкетував, та видно було, що йому не по собі. Він ходив у своїй п'ятірці з поведінки, як у черевиках, які тиснуть, так що вихователь навіть злякався, аби Бромберг не захворів від надмірної покірливості.

А на другий день він побився з Бедою і після обіду рішуче заявив:

— Пане вихователь, я більше не хочу мати п'ятірку!

— Чому?

— Тому що вона мені набридла.

Коли ми приїхали до Варшави, мати Бромберга на вокзалі допитувалася:

— Як поведився мій Хаїм?

— Добре,— відповів вихователь,— тільки він надто тихий.

Мати глянула на вихователя з подивом, та, бачачи, що він сміється, і сама розсміялася.

— А я вже подумала, чи не зачарував його хто там.

І вона була вдячна вихователям, що вони не сердяться на її шалапуту.

Розділ двадцять четвертий

*Поет Ойзер. Вірші про шевця,
про коваля і про повернення додому*

Ойзер Плоцький декламував на концерті свої вірші.

Хлопчикам здавалося дивним, що можна писати вірші не з книжки, а з голови.

Власне, Ойзер пише не з голови, а те, що він бачить і чує.

Наприклад, вірш про шевця.

У бідного шевця довго не було роботи, отож він нічого й не заробляв. Ходив, шукав роботу — не міг знайти. Нарешті швець одержав замовлення — як він зрадів! Але, щоб виконати замовлення, потрібна шкіра, шкіра грошей коштує, а де їх візьмеш? Пішов швець до знайомих, просить грошей позичити. Одні не хочуть, інші не можуть, тому що самі бідні. Став швець у замовника завдаток просити, а замовник не дав. І не зміг швець виконати замовлення, бідний, бідний швець.

Ойзер знає цього шевця: він у їхньому домі живе. Ойзер пам'ятає, як він ходив без діла, як одержав роботу, як клопотався про гроші, та так їх і не дістав. Ойзер усе пам'ятає, от і написав про це вірші...

Інший вірш про коваля, який вдень і вночі б'є молотом по залізу, а молот співає йому пісню про людське щастя.

Якось раз, коли ми йшли на водяний млин, ми дорогою завернули до кузні.

Коваль бив молотом по розпеченому залізу, і діти вперше побачили, як робляться підкови. До кузні ходили всі, але один тільки Ойзер написав потім вірш. Він один почув у гуркоті заліза мелодію — пісню про людське щастя, тому що тільки він один був поетом.

А ще Ойзер написав вірш про ліс. У лісі людина стає здоровою і сильною; але не всі можуть жити в лісі, тому вони такі бліді й сумні.

Про кого думав поет, коли писав ці вірші?

Мабуть, про батька.

Ойзерів батько робить скакалки, повіддя, пояси й прикраси для суконь. Коли він був здоровий і багато заробляв, його дочка, старша сестра Ойзера, ходила до школи. Але тепер він весь час кашляє, а поїхати в ліс, де б він одужав, не може.

Батько й мати часто згадують добрі давні часи, коли дочка ходила до школи. У школі була добра вчителька, дуже добра, і діти її любили. Тепер батько хворий, школу закрили, вчителька виїхала далеко, в Америку, і там її, мабуть, люблять діти.

А як хотілося б Ойзерові вчитись!

Ойзерові не подобаються галасливі ігри, зате він любить слухати цікаві казки й оповідання. Він знає, що вихователь його любить, проте ніколи нічого в нього не попросить: ні прапорця, ні м'ячика, ні гарної виделки, ні цілушки. Ойзерів батько, він сам, його старша сестра,

мама — всі вони горді й не люблять, не хочуть ні про що просити.

Коли маленька Ойзерова сестричка лежала в лікарні, їм усім дуже хотілося провідувати її щодня. Не можна, до хворих дітей приходять тільки тричі на тиждень.

Якщо не можна частіше, нічого не вдієш. Видно, так має бути, мабуть, так краще.

Якось Ойзер приніс сестрі в лікарню гроно винограду. Він приніс виноград, а не льодяники, тому що льодяники їй не можна було їсти.

Стоїть Ойзер біля ліжка сестрички й мовчить.

— Скажи їй що-небудь, привітайся з сестрою.

А в Ойзера сльози струмком...

Наближався день повернення до Варшави, і діти тишились, що знову побачать батьків, братів і сестер і про все їм розкажуть: що робили в колонії, як купалися, гралися, захищали фортецю. Ойзер написав свій останній вірш: «Діти радіють, що вертаються додому і змінять зелений ліс на сирі стіни. Квіти усміхаються сонцю, та вже близько зима, а взимку квіти в'януть».

Найохочіше Ойзер пише про ліс, про те, як світить сонце, цвітуть квіти. Зиму він не любить, тому що зима завжди сумна.

Розділ двадцять п'ятий

Сюрприз.

Останній захід сонця і остання казка

Діти просять, щоб дорослі не ходили на узлісся, тому що там готується сюрприз. Вони безперервно щось носять, складають, прилаштовують і, коли все буде готово, покличуть самі. Клопоту з сюрпризом, либонь, багато, тому що готовий він буде тільки підвечір. Юзефові довелось дати їм цілих дві мітли: за це вони дозволять йому першому подивитись на сюрприз, тільки нехай він нічого не каже вихователям.

Це останній день в колонії, і тепер уже тільки й розмов, що про Варшаву.

Топчо лишив удома голубів — чи не полетіли куди? У Шидловського мама була хвора — чи одужала? Топчо хвалиться, що вміє дим від цигарки пускати через ніс і ще підкидати шматок хліба й ловити його ротом. Пливак уміє класти ногу за голову й далеко плювати крізь зуби.

Фрідман свистить у два пальці й вивертає повіки — дуже страшно! Все сьогодні востаннє: і купання, і обід. У тарілках лишається багато каші, навіть молоко не все випите; де вже тут їсти кашу, коли завтра — додому!

Зозуля кує на прощання з п'яти годин ранку.

«Ку-ку, прощайте, діти, ку-ку, я не вмю гарно співати, але прощаюся з вами як можу — коротко й сердечно».

Діти вже переодяглися в свій одяг, і важко повірити, що Тирман, Фрідесон, Чарнецький ходять у довгополих піджаках. На маленькому Соболі нарядний костюмчик, і в ріжках комірчика по дві золоті зірочки: так його нарядила в дорогу сестра-кравчиня.

Діти чистять черевики, щоб не соромно було показатись на вокзалі. Милі, добрі діти, вас тут було так багато, і, хоч ви без угаву бешкетували, ніхто з вас ні разу не зробив нічого по-справжньому поганого! Які ви зворушливі в цій дружній метушні, яку зчинили, щоб влаштувати нам на прощання сюрприз!

— Пане вихователь, усе!

— Пане вихователь, готово!

Праворуч, на узліссі, де ми щодня прощалися з призахідним сонцем, діти влаштували щось на зразок великого гнізда з гілок, каміння й піску, виклали гніздо сосною глицею, вистелили мохом і оздобили квітами.

— Лелече гніздо.

— Не гніздо, а ложа,— каже один хлопець, який бував у театрі, тому що його батько токар якось одержав там роботу.

Останній захід сонця.

Сонце вже втратило своє проміння, вузьенька хмарка перетнула сонячний диск на дві половини.

— Останній захід сонця,— кажуть діти.

Завтра в цей час вони вже будуть у Варшаві, а там не буває такого заходу сонця. У сутінках на вулицях з'являється чоловік з довгою палицею й запалює потворні жовті ліхтарі. Чоловік переходить з одного боку вулиці на другий, завжди бідно одягнений, у чорному, і обличчя його в темряві не можна роздивитися. Це він перетворює в місті день у ніч.

А в Михалувці ясне сонце в пурпурових шатах гасить день і запалює ніч. Сонце сідає все нижче й нижче, ховається за землю і поступово зникає: чимраз менший і менший шматочок диска.

— Все,— кажуть одні.

— Ні ще,— заперечують інші.

І ось уже світяться тільки маленькі іскорки...

У цей останній вечір народилася остання колоністська казка про останній захід — дивна казка без кінця...

А може, не вертатися до Варшави? Може, стати парами, взяти прапорці і з пісню вирушити в дорогу?

— Куди?

— До Сонця.

Довго доведеться йти, але хіба це погано? Спатимемо в полі, а на життя зароблятимемо як зуміємо. В одному селі Гешель зіграє на скрипці — і нам дадуть молока, в іншому Ойзер розповість вірш або Арон цікаву казку — і нам дадуть хліба. Де-небудь заспіваємо хором або допоможемо в полі.

Для кульгавого Вайнрауха ми зробимо візок з дощок і, коли він стомиться, повеземо його на візку.

— Ми будемо йти довго-довго, будемо йти, йти, йти...

— А потім що?

Але тут пролунав дзвінок, який скликав усіх на останню вечерю, і казка лишилася без кінця...

А вранці ми вже були на дорозі до Варшави.

СЛАВА

ПОВЕСТЬ

Розділ перший

Найважче почати розповідати, бо ж треба зразу сказати багато про що. А якщо зразу скажеш надто багато, все може переплутатись.

У цій повісті буде п'ятеро дітей, їхні батьки, старенька бабуса, дядько, кицька, тітка...

Власне, говорити варто тільки про старших. Ну що може бути цікавого в маленькій Абу, яка завжди спить, плаче або белькоче: «Абу, абу, абу»?

Віцусь і Блішка старші за Абу, але вони скоро захворіють і помруть, і, значить, про них теж випадє сказати небагато. Бабуса невдовзі поїде, а кицька лишиться на старій квартирі.

І про стару квартиру не варто розповідати, тому що з неї ж виїжджають.

Владек поки що ходить до школи, у нього є пояс з пряжкою, блуза з боковою кишенею і пенал з ключиком. І Маня теж ходить до школи, але в них у школі легко: якщо погано поведишся, поставлять у куток, і все.

Владек, власне, розмовляє з однією Манею, та й то неохоче. Тому що Маня — дівчинка, вона навіть пожежі ніколи не бачила, а коли вона щось розповідає, то неможливо зрозуміти, чи було це насправді, чи це тільки так, вигадка.

— Брешеш! — каже Владек.

— Йй-бо, правда!

Владек, розмовляючи з Манею, весь час вставляє:

«Багато ти розумієш!», «Ну, що ти розумієш!», «Дурепа!»

Про тітку, якій завжди жарко і яка терпіти не може галасу, теж не варто говорити, тому що вона не хотіла

позичити сто карбованців; а тато дуже легковірний, він усім позичає.

Навіть дядько, не тітчин чоловік, а інший, який прозвав Блішку Блішкою і подарував Владекові доміно й пенал із ключиком, теж не стане бувати на новій квартирі.

І взагалі все зміниться.

Можна було б згадати про те, що одного разу Абу випала з коліски, що Блішка знайшла за бочечкою мишу, яка ще ворушилася, що Владек посварився з Віцусем через пахучу пляшечку з-під одеколону,— адже він не знав, що Віцусь захворіє і помре.

І ще слід було б розповісти, що татові перестало щастити, тому що Змій відкрив навпроти нашого дому кав'ярню з мармуровими столиками для гостей і на вікнах намалював кий та більярдні кулі.

«Цей змій нас проковтне»,— сказала мама батькові, коли побачила мармурові столики й гарну велику вивіску, на якій були зображені булочки і склянки з молоком.

І справді, всі стали ходити в кав'ярню навпроти, і вже ніхто не хотів пити чай, каву й молоко у батька, за столиками, покритими цератою.

— Видно, доведеться десь в іншому місці шматок хліба шукати,— казала мама, а тато зітхав.

Владек знав, що вони мусять виїхати з цієї квартири, але не міг зрозуміти чому: адже тато перший відкрив кав'ярню, чому ж він має поступатися?

Тут слід іще додати, що якраз перед самим від'їздом розрили всю вулицю і проклали довгі залізні труби.

Дуже було зручно гратись у фортецю.

Розділ другий

Переїздити дуже цікаво, тому що, коли дорослі спаковують речі, дозволяється робити все, що захочеш, і ще бачиш багато предметів, які завжди були заховані, а мотузки й коробки, що їх мама викидає, можна брати собі. Переїздити приємно навіть тоді, коли на вулиці викопано канави, в яких так добре гратись, навіть тоді, коли в батьків на очах сльози, а бабуся й кицька такі сумні.

Кицька дуже сумна. Вона раз по раз позіхає, умивається, нявчить, весь час ходить за бабусею і старанно уникає Віцуся. Віцусь хоче пояснити їй, що відбувається, але кицька не слухає. Віцусь бере кицьку на коліна, а вона, немов згадавши про якусь важливу справу, зістрибує й біжить геть.

Батько, Владек і Маня поїдуть на возі з речами, а бабуся, мама і малюки — трамваєм. Владек тримає два абажури, Маня — клітку з канаркою.

Іхали довго-довго якимись незнайомими вулицями, потім піднімалися по сходах, і на кожному поверсі їх розглядало багато різних людей.

«Тепер у нас буде чисто»,— думає Владек.

Тому що мама завжди говорила, що у них брудно, як у хліві, і що на першому поверсі не може бути чисто: дітиносять з вулиці грязюку.

Обіду цього дня не було. Спали на підлозі, тому що ліжка ще треба було збирати і в одному зламалася ніжка.

Назавтра всі встали рано. Віцусь не хотів одягатись, і мама дала йому три дзвінких ляпаси. Віцусь дуже здивувався і вмить перестав плакати. Він зрозумів, що на новій квартирі все якимось інакше.

— Пийте чай і вимітайтесь надвір,— сказала мама. Раніше вона ще додавала: «І не грайтеся з чужими дітьми!»

— Всім іти? — спитав Владек.

— Усім,— відповіла мама.

Владек вів Віцуса униз сходами так само обережно, як учора ніс абажури. Віцусь був дуже задоволений, що треба так довго спускатися; а Маня вела Блішку й несла три коробочки — побоялась, що мама їх викине.

У дворі вони всі притиснулись до стіни, а діти з нового двору стали з цікавістю їх розглядати. Діти нічого не говорили, а лише підходили все ближче й ближче і дивились. Це було дуже неприємно, тому що вони ж нікого тут не знали.

Та потім одна старша дівчинка сказала:

— Чого витріщились? Людей не бачили, чи що? Відійдіть!

Діти послухались і відійшли, а дівчинка лишилась.

— Це ви вчора в'їхали, еге ж? — спитала вона.

— Ми,— відповіла Маня.

Загалом то це Владек мав би відповісти, якщо він старший, та він у цей час думав про те, що б таке зробити, аби чужа дівчинка зрозуміла, що він не просто так — хлопчисько з вулиці. Сказати просто, що він ходить до школи, він не міг, тому що не хотів хвалитися, вклонитися теж не міг, бо лишив нагорі шапку. Тому він сказав:

— Дякую.

— За що? — здивувалася дівчинка.

— За те, що ти їх прогнала.

Владек розумів, що він вискочив зі своїм «дякую» зов-

сім недоречно: мама веліла дякувати за подарунки, а дівчинка ж нічого їм не подарувала.

Потім вони розговорились, і нова знайома розповіла йому дивовижну історію про свого батька. Вона говорила пошепки, щоб навіть Маня не чула, і заборонила Владекові розповідати про це іншим.

Владек повернувся додому гордий тим, що йому довірили велику таємницю, про яку ніхто не повинен знати.

Розділ третій

Маня, Блішка і Віцусь зразу завели собі знайомих і в добру погоду цілий день гралась у дворі — мама їм тепер ніколи цього не забороняла. Маня не брала з собою у двір ніяких іграшок, тому що завжди хтось із дітей просив її подарувати іграшку. Якщо йшов дощ, то гралась на сходовому майданчику або в сусідів, унизу. І тоді Маня брала з собою дядьків подарунок — ляльку чи сервізик, який зберігся ще з добрих давніх часів.

І вони були задоволені новим життям, хіба що карамельок їм бракувало.

Владек лишався сам. Він дуже нудьгував і ображався на Маню, Віцуса і Блішку за те, що їм до нього й діла нема. Він дивився з вікна, як вони бігають по двору з дітьми; додому вони приходили тільки поїсти й ніколи нічого не розповідали. А Владек був надто гордий, щоб розпитувати.

Якось Владек відкрив ранець, погортав зошити й книжки, але йому нічого не було задано — адже він не ходив тепер до школи. Він знову сів біля вікна з Абу на руках і став дивитись униз, у двір. Усе здавалося таким маленьким. Раніше він навіть з Манею грався тільки з ласки, а тепер йому лишилась одна Абу, яка й говорити ще не вміє.

Коли мама посилає його в крамницю, він навмисне йде двором дуже повільно — раптом хтось із ним заговорить.

Там, де вони раніше мешкали, він знав усіх і його всі знали: і токар, і перукар, і пан Марцін, і Франек. Ех, вернутися б туди хоч на хвилинку, подивитися, що там відбувається, — хто живе в їхній колишній квартирі, що робиться в школі, чи копають уже в дворі ями й канави?..

Кепсько тепер Владекові.

Батько йде рано-вранці й вертається тільки під вечір, і щоразу мама питає:

— Ну що?

— Нічого,— відповідає батько.

Бабуся сидить сумна, навіть не бурчить, тому що все тепер робить мама. Зате мама частіше сердиться, Віцусь і Блішка замість карамельок одержують ляпаси

Мама каже:

— Не думайте, що й тепер буде, як раніше.

Так було аж до суботи.

А в суботу прийшли дядько й тітка, але без Азора, лише з самим Янеком. Владек не любить Янека, бо він хвалько. Владек охоче лишився б у кімнаті послухати, про що говоритимуть дорослі, проте мама веліла йти надвір.

— Тільки грайтеся самі,— сказала тітка, і Владек почервонів.

Янек говорив мало, жодного разу не згадав про свою рушницю, і взагалі Владекові здалося, що він багато знає, тільки тітка йому заборонила говорити. Вони сіли на підвіконня на сходовому майданчику і стали дивитись, як смішно малюки у дворі граються в гості.

Коли їх покликали нагору, Владек думав, що буде кава з булочками, одначе на столі не виявилось ні скатертини, ні чашок.

— Ти не голодний, Янеку? — спитала мама й опустила очі.

— Ні, ні, він не голодний! — квапливо відповіла тітка.— Правда, Янеку, ти не голодний?

І вони стали прощатися, але не так, як звикле, і Владек здогадався, що бабуся завтра їде.

Раніше бабуся часто сердилась на Владека, скаржилась на нього батькові, і Владек любив її лише настільки, наскільки це вже зовсім необхідно. А тепер, коли він глянув на її зморшкувате обличчя й побачив, яка вона стара й самотня, він раптом відчув, що зараз заплаче. Та він не заплакав, а лиш подумав: «Мабуть, я не плачу тому, що вже великий».

І вперше в житті зовсім не зрадів тому, що він уже великий. Хто знає, що його тепер чекає?

Розділ четвертий

Наступного дня Владек прокинувся рано, хоча була неділя. А втім, неділя тепер нічим не відрізнялася від буднів.

Дорослі вже встали. Бабуся була одягнута так, ніби зібралась іти, а батько зав'язував якийсь клунок.

Владек сів у ліжку, проте мама сказала сердито:

— Спи, спи, ще рано!

Він поклав голову на подушку і вдав, що спить. Батько скінчив зв'язувати речі, і всі сіли пити каву, дуже темну, без молока. Пили мовчки. Батько — швидко, великими ковтками, а бабуся підносила ложечку до рота й подовгу дмухала на неї. Потім мама загорнула в газету хліб, до якого так ніхто й не доторкнувся, і бабуся сказала пошепки:

— Навіщо? Не треба.

— Знадобиться в дорозі,— відповіла мама.

Бабуся опустиласть навколішки біля ліжка, де спали діти. Владек заплющив очі, але чув, як батько допоміг їй підвестись.

Потім батько взяв клунок і вийшов з мамою й бабусею в передпокій; мама скоро вернулася, сіла на стілець і довго про щось думала.

Коли Владек прокинувся вдруге, Віцусь уже не спав. Він протирав очі, кривився, дивився на всі боки й нарешті сказав:

— Бабуся пішла до кицьки.

Тільки тепер Владек згадав, що кицька лишилася на старій квартирі, і подумав, що Віцусь іще дуже дурний.

Мама дозволила Мані й Бліщці піти в костюл із сусідкою з нижньої квартири. З цією сусідкою вони були вже знайомі — мама кілька разів з нею розмовляла й позичила їй шаплик для прання.

Віцусь подався в двір гратися з малюками, а Владек умостився з Абу на вікні.

Сьогодні неділя, всі діти в черевиках, ніхто не б'ється й не валяється на землі. Ось через двір пройшов довготелесий обірваний хлопчисько і з ним інший, той, що завжди допомагає двірникові підмітати; потім з'явився хлопчик, який усім дітям давав полізати червону карамельку. Прийшла дівчинка, яка ніколи ні з ким не грається, а лише дивиться, як граються інші, і всі їй дозволяють стояти й дивитись. А це ж не кожному дозволяється; підійдеш, а тобі скажуть:

— Чого не бачив? Чого тобі треба?

Владекові так одного разу й сказали. А коли він відійшов, хтось іще крикнув навздогін:

— Подумаєш, дженджик!

Мабуть, їм здалося смішним, що він буднього дня ходить у черевиках.

Ось тому-то Владек ще нікого й не знає, хоча живе вже тут цілий тиждень. Діти його образили, і він дав собі слово, що ні до кого перший не підійде, а вони про нього й думати забули.

— Допоможи мені, Владеку, картоплю почистити,— сказала мама таким тоном, яким звичайно говорять з нею діти, коли про щось її просять і бояться, що вона відмовить.

Владек посадив Абу в ліжку, взяв ніж і заходився чистити картоплю. Робить він це так невміло, картопля весь час висковзує у нього з рук, а одна то й зовсім вискочила і закотилася під шафу.

Близько полудня вернулася з костьолу Маня і з таємничим виглядом сіла поруч з Владеком.

— Знаєш що,— почала вона обережно, тому що не була впевнена, що Владек захоче її слухати,— батько цієї Наталки, яка з тобою розмовляла, політв'язень і сидить під землею, у фортеці. Коли його заарештовували, ціле військо за ним прислало. Наділи йому на руки й на ноги кайдани, очі зав'язали, в рот хустку засунули, щоб не кричав. А офіцер сидів верхи на коні й тільки й чекав, як би в кого вистрелити.

Звідки Маня знає про те, що під великим секретом розповідала йому тоді Наталка?

Тільки Маня зовсім інакше розповідає, з різними додатками, і зрозуміти у неї нічого не можна.

Наталчин батько політв'язень, це правда; заарештували його тому, що у нього знайшли якісь папери, проте ні в які кайдани його не заковували.

Маня завжди якось старанно все розповідає, ніби казку. Навіщо брехати, якщо можна розповісти так, як було. Владек цього страшенно не любить.

Розділ п'ятий

Нарешті Владек знайшов собі товариша. Сидів він на сходах з Абу, раптом чує: хтось іде й насвистує.

«Хуліган якийсь»,— подумав Владек, тому що мама каже, що свистять самі хулігани.

Хлопчак, який піднімався по сходах, ніс паку книг. Дійшовши до сходового майданчика, він зупинився, відсапуючись, поклав книжки на вікно, примостився поряд, огледівся і радісно усміхнувся. Видно було, що йому хочеться заговорити з Владеком; він глянув на нього раз, удруге й нарешті сказав:

— Ти вмієш читати?

— Звичайно,— відповів Владек.

— За цією книгою я цілий місяць полював!

Владек колись грався в полювання зі своїм двоюрідним братом Янеком, у якого є рушниця; та вони полювали на зайців і качок, а що означає «полювати за книжкою», він не знав.

— Це історична повість з епохи Наполеона. Бачиш, усі сторінки цілі й навіть не пошарпані. Я всі книжки про Наполеона двічі перечитав. А «Потоп» Сенкевича — тричі. Знаєш «Потоп»?

— Знаю,— сказав Владек, який учив про потоп у школі, як Ной побудував ковчег і голуб приніс гілку на знак того, що вже сухо.

— А ця книжка,— вів далі хлопчик,— наукова, про зорі. Я її вже читав, проте взяв ще раз, тому що бібліотекарка не хоче давати самі повісті. І взагалі повісті проковтнеш за один день, а книжки ж видають тільки раз на тиждень. А тебе як звуть?

Владек з цікавістю роздивився хлопчика, який ковтає книжки. Що це означає «проковтнути книжку» і де за ними полюють?

— Ти ж іще не був у бібліотеці, правда? Шкода, що я не знав, а то б узяв для тебе бланк. Хоча можеш написати й на звичайному аркуші паперу, тільки треба, щоб керуючий печатку поставив. Я тебе проведу. Ти після обіду до когось у гості йдеш?

— Ні,— відповів збентежений Владек.

Він чимраз менше розумів, про що говорить новий знайомий, і боявся себе виказати, аби той не подумав, що він дурний і що з ним не варто водитись.

Вони умовились зустрітись о п'ятій годині, хоча Владек ще не вмів визначати час.

Пам'ятним був цей день у Владековому житті. Чого тільки не розповів йому хлопчик! Дивовижно, до школи не ходить, а все знає...

Знає, в якому капелюсі ходив Наполеон і як складав руки на грудях. Знає, що генерала можна відрізнити від звичайного офіцера з червоної підкладки, і що є величезні дерева баобаби,— в їхньому стовбурі можна жити, як у справжньому домі, і що в повітрі є газ кисень, без якого задихаються миші й не дзвонить дзвінок, і що хто не чистить зуби, у того в роті черв'ячки, і що телеграф — це електрична іскра.

— Хочеш пересвідчитись? — питає він.

— Хочу,— відповідає Владек, тому що він хоч і вірить, а все-таки хто його знає, правда це чи ні.

Вони перелазять через паркан і прикладають вухо до стовпа.

- Бачиш дріт?
- Бачу — каже Владек.
- Чуеш, як усередині гуде?
- Чую,— каже Владек.
- Це тому, що в стовпі електрика.

Розділ шостий

Багато вечорів підряд Владек, вмостившись із Олеком на низенькому даху погребка в кутку двору, слухав нескінченні оповіді товариша, а натомість повідомляв його про все, що знав про школу і шкільні премудрощі.

Поки Олек розповідав і вони читали різні книжки, все йшло добре. Та тільки-но вони бралися за якийсь шкільний підручник — граматику або задачник, Владек засмучено пересвідчувався, як мало він знає.

— Іменник відповідає на запитання: хто? що? Якщо живий — хто? Якщо неживий — що?

— Виходить, «Наполеон» теж іменник?

— Звичайно, тому що його можна бачити.

— І зовсім його не можна бачити, він помер.

— Еге ж, але на малюнку...

— А на малюнку ж він неживий — отже, відповідає на запитання: що?

Владек знижує плечима.

— А «слава» теж іменник?

— Славу можна бачити чи ні?

— І чому «слава» відповідає на запитання: що? — адже слава живе?

— Слава не лише живе, вона безсмертна.

Олек хоче бути прославленим полководцем і, мабуть, ним буде.

Він знає один спосіб: увечері, коли зйдуть зорі, треба довго дивитись на небо й чекати, коли впаде зірка, тому що бувають падучі зорі. А коли зоря падає, треба швидко сказати: «Хочу прославитись!»

І бажання здійсниться.

Можна сказати: «Хочу розбагатіти!» Проте Олек не думає про гроші.

— Багатий живе, живе, а потім помре, і все. А прославлений чоловік — зовсім інше.

У неділю хлопці ходили в бібліотеку й прочекали там дві години. Тепер Владек зрозумів, що означає «полювати за книжками».

У школі ніхто з дітей, ну, можливо, за винятком двох-трьох, не говорив про книжки. Про те, що написано в книжках, розповідали тільки тоді, коли учитель викликав до дошки.

Тут було все інакше.

«Добра книжка?.. Ти що читав?.. Про що там ідеться?.. Казки, повісті, вірші, біографії, легенькі книжки, важкі книжки, в одному, в двох томах?..»

Діти брали книжки не тільки для себе, а й для братів, сестер, батьків.

Олек знав тут усіх, і його всі знали. Він давав поради, переконував, відмовляв.

«Думаєш, бібліотекарка дасть тобі аж три повісті? А іншим що?.. Цю не бери, в ній кінець загублено... Ця дуже смішна... Це фантастична мандрівка... Візьми оцю для батька...»

Без Олека Владек зовсім не знав би, що робити.

Олек подав бібліотекарці аркуш з печаткою керуючого:

— Прошу, пані бібліотекарко. Ось новий хлопчик.

Владек тільки шаркнув ногою, та й то незграбно, тому що його з усіх боків штовхали: тут було дуже тісно.

Бібліотекарка взяла аркуш і записала нового читача.

— А десять грошів у тебе є?

— Немає.

— Тоді принесеш через тиждень.

— Гарзд.

Владек засмутився.

— А що, коли мама не захоче дати десять грошів? — спитав він на зворотному шляху.

— Не біда. Ця бібліотекарка нічого не скаже. Ось до другої, якщо в тебе немає грошей, і не підступися, а ця добра, вона просто для годиться каже, щоб приніс. А втім, якщо ти людина чесна, я тобі позичу.

Олек працює на складі канцелярських товарів і одержує шість злотих на місяць.

— Не бійся, я й тобі роботу знайду. Ось влаштуєш у книгарню — іди на моє місце.

Цього вечора всі читали: і батько, і мама, і Владек, а Маня показувала Віцусеві й Блішці малюнки і до кожного малюнка придумувала оповіданнячко.

— Тільки дивіться: книги не рвати,— повчав Владек.

Розділ сьомий

Батько вдень спить, а ввечері йде і вертається тільки під ранок. Він знайшов роботу в пекарні, де занапашає здоров'я й заробляє так мало, що Владек тепер часто ходить голодний.

Владек нікому на світі не зізнався б у цьому ні мамі, нікому, бо це соромно — бути голодним. Одначе коли він бачить, що мало хліба, він відрізає собі зовсім тоненьку скибку. А коли мама наливає йому суп, він каже: «Годі», хоч і суп так смачно пахне. І часто — ой, як це соромно! — Владекові пригадуються бутерброди з повидлом, які він їв на старій квартирі. Мама нікого тепер не вмовляє їсти, навіть Віцуся. А Владек вдає, що нічого не помічає.

Несподівано для Владека теж знайшлося діло.

В їхньому домі крамничка. Господарі крамнички — подружжя. Жінка така гладка, а в нього дерев'яна нога.

Дітей у них немає. Обоє вони не вмюють ні читати, ні писати.

Одного разу вони попросили Владека прочитати їм про злочин, який було скоєно на їхній вулиці, похвалили його за те, що він так вільно читає, і дали йому шість монпансьє. Владек дав по дві штуки Блішці й Віцусеві, тому що Блішка й Віцусь маленькі; одну — Мані й одну — глухонімій дівчинці, яка ні з ким не грається, а лише дивиться, як граються інші, і ніхто її не проганяє.

Владек ще кілька разів читав у крамничці газету й кілька разів допомагав підраховувати виторг. Потім господар крамнички і його гладка жінка прийшли до них у неділю з візитом і сказали, що платитимуть Владекові за підбиття рахунків п'ять злотих на місяць і що хочуть узяти собі назовсім маленьку Абу, тому що своїх дітей у них немає а Абу вже не смокче грудь, і вони могли б її удочерити.

Владекові завжди здавалося, що він не любить Абу. Абу примхлива, плакса, нічого не розуміє і все хоче взяти в руки, а як візьме — то зіпсує. А мама велить поступатися їй, бо вона маленька й дурненька. Та коли вона дурна, то нехай не набридає і всюди не лізе. І Владек, бувало, часто злився на Абу, коли йому доводилось її забавляти.

Одначе коли він почув, що Абу збираються забрати назавжди, що він уже не буде її братом, а добродій без ноги стане її татом, це видалося йому так страшно, Абу стала йому така дорога, що він би нізащо на світі на це не погодився.

— Мамо, я працюватиму. Олек мені знайде роботу... Ні,

ні, не віддавайте Абу. Вона така маленька! Їй буде сумно без Блішки й Віцуса! Я віддам їй свою картоплю.

Владек геть забув, що він уже великий, заплакав і вибіг з кімнати. У дворі заліз на дах погребя, й усе плакав і плакав, і ніяк не міг заспокоїтись.

За що їх бог так карає? Кав'ярні у них немає, до школи ходити не можна, кицьку кинули, бабуся поїхала, тато заважає собі здоров'я...

І Владек усе розповів Олекові.

— Не реви ти, рюмсо,— втішав його приятель,— усі великі люди були нещасними.

І він подарував Владекові ланцюжок від годинника, на якому висів маленький глобус.

Розділ восьмий

— Завтра я в сарай не йду,— сказав Олек.

«Сараєм» він називає склад, на якому працює, а хазяїна свого зве «старим». Навіть якщо хазяїн молодий, його все одно звать «старим»,— так уже повелось.

Олек іде завтра в охронку записувати молодшого брата.

— І в тебе ж є малюки. Візьми їхні метрики — всіх трьох запишемо. Та ти, мабуть, знову не розумієш?

Олек уже звик, що Владекові треба все пояснювати.

— Охронка — це школа для зовсім маленьких дітей; восьмирічних уже не приймають, тому що там навіть літер не вчать. Діти малюють, співають, плетуть кошички і щодня одержують молоко, а двічі на рік — подарунки: фартушки або черевички й тістечка. А втім, сам побачиш.

Який цей Олек сміливий! Пройшов з передпокою просто в кімнату й показав Владекові, де він сидів, коли був маленьким і сам сюди ходив. Потім показав, які малюнки ще тоді висіли на стінах, а які потім повісили. Потім відчинив двері в іншу кімнату, де столи й лави були трохи вищі.

— Бачиш? Це швацька майстерня. Тут старші дівчатка вчаться шити й гаптувати.

В цей час до кімнати зайшла маленька худенька жінка; вона впізнала Олека і зовсім не розсердилась.

— А, Олеку, як поживаєш? Що скажеш новенького?

— Я прийшов у важливій справі. Сподіваюсь, ви нам не відмовите. А це мій товариш Владек, у нього теж двоє дітей! Ось метрика мого брата, а це дві — дітей мого товариша.

Худенька жінка проглянула метрики й похитала головою, тому що Віцусь був замалий для охронки.

— Я за них відповідаю,— аж із шкіри пнувся Олек.— Уся трійця як на підбір, перший гатунок... Ви вже не прискіпуйтеся, товар чудовий і за оптовою ціною.

— Не блазнюй, Олеку,— сказала жінка.— Навіщо ти дурника з себе вдаєш? Ти ж розумний хлопчик.

Олек почервонів і замовк, а завідувачка попрощалася з ними, тому що прийшли дві жінки записувати дітей до охронки.

Владек дуже любив свого товариша, але іноді йому було за нього соромно. Якось у бібліотеці Олекові навіть пригрозили, що, коли він не заспокоїться, йому не видадуть книжок.

І тоді так само сказали: «Не блазнюй!»

Загалом Олек іноді розумний і славний хлопець, а іноді поводить ся так, ніби хоче, щоб над ним потішалися.

— Завідувачка на тебе розсердилась,— почав Владек, щоб перервати неприємну мовчанку.

— Дарма, помирись. У неділю я поїду до тітки, нарву квітів і до букета додам записку, а в записці напишу золотим чорнилом: «Прошу вибачення».

Олек став розповідати про той час, коли сам ходив до охронки.

— Завідувачка дуже добра. А тут є інша охронка, то я й собаку туди не пустив би. Ні за що ні про що за вуха деруть і лінійкою по пальцях ляскають. Вихователька там така злюща, вредна.

Владекові здалося, що Олек і в інші охронки теж, певне, ходив, тільки недовго.

Розділ дев'ятий

Хоч мама й пророкувала, що буде все гірше й гірше, діла їхні нібито почали поправлятися. Пан Вітольд із передмістя Прага віддав батькові тридцять карбованців, які був йому винен, продали старий комод,— і знову на столі почали з'являться масло і яловичина. А маленька Абу одержала вперше в житті черевички.

Абу було врятовано. Ніхто її вже не забере, ніхто не понесе з дому.

— Наша Абу! — кажуть діти з гордістю і, йдучи надвір, беруть її з собою.

Раніше ні Владек, ні Маня не хотіли гуляти з Абу; вони вважали, що їм не личить нянчитися з немовлям: адже

вони до школи ходять. Проте раніше Абу була тільки мамина, а тепер вона спільна.

Владек купив для неї справжню швейцарську шоколадку, від якої її тричі нудило; Маня подарувала їй свою ляльку, ту, що менша, хоча було ясно, що Абу її тут-таки розіб'є; а Блішка з Віцусем плели й вишивали в яслах для Абу різні сюрпризи. (Завідувачка все-таки прийняла Віцуса в ясла, хоч він і надто малий).

Владеків день минає тепер так.

Вранці Владек іде в крамничку по тріски для розпалювання, по хліб і по гас. Потім допомагає прибрати кімнату — зовсім у них не чисто, хоча вони мешкають високо. Потім Владек вчиться з Манею, щоб вона не забувала того, чого її навчили в школі, і допомагає мамі.

Шкода, що він тоді не віддав і Маніну метрику. Вона б теж ходила в ясла і вчилася б там шити. А тепер уже пізно.

Щовечора о четвертій годині Владек вирушає в редакцію газети. Там на стіні будинку вивішують у цей час свіжі газети з оголошеннями про роботу. Треба поспішати, щоб зайняти добре місце й першим записати адреси крамниць, де потрібен посильний.

Владек погано знає Варшаву. Йому доводиться раз у раз питати перехожих, як пройти на ту чи іншу вулицю, а коли нарешті він добирається до місця, завжди виявляється, що він уже запізнився або що він надто малий і не вміє робити того, що належить.

— Ну що? — питала мама.

— Нічого, — відповідав Владек точнісінько так само, як казав батько, коли шукав місце.

Мабуть, багато хлопців шукало роботу, тому що Владеківі часто доводилося чути, що місце вже зайняте. Хлопчаки, дівчатка й дорослі завжди юрмилися біля стіни, читаючи оголошення. Ці хлопчаки, дівчатка й дорослі приходили сюди щодня — завжди одні й ті самі, — значить, і вони не могли знайти роботу.

Траплялося, що йшов дощ, проте люди терпляче стояли під дощем і чекали. Іноді газета запізнювалась або приходило стільки народу, що не проштовхнешся, а здаля прочитати неможливо — дуже дрібні літери.

Якось, коли Владек шукав майстерню токаря, в одному дворі на нього накинувся собака. Правда, не вкусив, проте штани порвав. Владек міг зажадати від хазяїна собаки нові штани. Але для цього потрібен свідок, а там тільки один двірник у воротях стояв, та й той його ж іще й вилаяв:

— Ти ба, роботи шукає. Знаємо ми вас, халамидників!

Розділ десятий

Було вже майже зовсім темно. Владек квапився дочитати розділ, поки ще видно літери. Він саме читав про те, як червоношкірі хотіли спалити на багатті мандрівника, на допомогу якому поспішали товариші. І раптом хтось потягнув його за рукав.

— Хто це? Чого тобі? — злякався Владек.

Це була Блішка.

Весела непосида Блішка здавалася тепер притихлою і сумною.

— Владечку!

— Що?

— Ти не будеш на мене сердитись?

В очах у Блішки були сльози, перлисті круглі сльози.

— Що ти там наробила, Блішко?

— А ти не будеш сердитись і нікому не скажеш?

— Не скажу.

— Я погана. Віцусь маленький і дурний, він не винен, що я купувала цукерки.

Віцусь, почувши своє ім'я, виліз із-за шафи й повільно підійшов до Владека.

— Одного разу я купила на грош, потім на два гроші. А потім ще я посперечалася на два гроші й програла.

— А гроші в тебе звідки? — здивувався Владек.

— А в мене їх не було.

Владек зрозумів: Блішка наробила боргів і тепер її рвуть на частини кредитори, як пана Вітольда. Блішка вчинила легковажно, жила неощадливо й тепер розплачувалась.

— Скільки ти винна? — спитав Владек.

— Раніше треба віддати п'ять грошів: три в охронці і два у дворі.

Сьогодні Блішка навіть в охронку не пішла, тому що дівчинка, якій вона винна гроші, сказала, що більше чекати не може і все скаже завідувачці, а завідувачка вижене Блішку з охронки. Це вже неодмінно.

— Владеку, Владеку, любий, тільки не кажи мамі. Я більше ніколи не буду.

І Блішка мало-помалу все розповіла.

Почалося з того, що вона купила у Юзі за грош одне монпасье в борг, — адже в крамничці за грош дають чотири монпансьє. Потім у неї не було гроша, щоб віддати Юзі, тому вона посперечалася з Юзею на грош і програла. Це вже два гроші. Тоді Юзя веліла їй за ці два гроші принести Манін сервіз, проте Блішка не захотіла. А потім

Віцусь сказав, що розповідь усе мамі, і їй довелося купити йому карамельку, щоб він нічого не говорив. Гроші вона взяла в борг у іншої дівчинки в садку, а карамельку сама навіть не покуштувала. Адже Владек пам'ятає її скельце? Ну те, зелене, крізь нього якщо дивитися, все-все зелене? Так от, і скельце, і печатку з ангелочками, і маленьке порцелянове кошенятко без ноги — все вона віддала. Нічого у неї більше нема!..

Владек геть забув про мандрівника, якого збиралися спалити на багатті.

Якби замість того щоб думати про індіанців і тигрів, він краще наглядав за Блішкою, то давно помітив би, що вона весь час сумна, не сміється, не скаче, як раніше, і в охронку ходить неохоче, і все про щось шепочеться з Віцусем. Мама ж просила Владека, щоб він наглядав за Блішкою і Віцусем, а він що? Й у вус не дуге...

Владек обіцяв Блішці заплатити за неї одинадцять грошів, а собі дав слово більше думати про молодшу сестру і брата.

І ось Блішка знову дзвінко сміється і скаче, а Владек пишається тим, що це його заслуга.

Розділ одинадцятий

Тепер нарешті всі дізналися, де цілими днями пропадала мама. Виявляється, вона ходила з однієї кондитерської в іншу, з однієї пекарні в іншу й шукала для батька кращої роботи. Дорогою вона питала в усіх крамничках, чи не потрібен хлопчик посильний або дівчинка, тобто Маня.

Владек добре знав, як неприємно скрізь вислуховувати, що ти непотрібен, і тепер уже не дивувався, що мама весь час така сердита. В одному місці чемно скажуть, що роботи немає, в іншому крикнуть, щоб не чіплявся, в третьому звелють забиратися геть. Навіть собаки кидаються на тих, хто шукає роботи, це вже Владек напевне знає.

І тільки сьогодні мама розповіла про все відразу.

У батька буде денна робота, і платитимуть йому більше, тому що його там знають ще відтоді, коли він був молодим і в нього не було ні дружини, ні дітей. Маня ходитиме в квіткову майстерню, а Владек — у гасову крамницю. Тільки він мусив бути дуже обережним, щоб не влаштувати пожежі.

— Тепер не здохнемо взимку з голоду,— весело сказала мама, проте батько був похмурий і все зітхав.

— Не про те я мріяв,— сказав батько.

— Послухай, Антонію,— переконувала його мама,— не будь дитиною. Знаєш, скільки в нас лишилося від Вігольдових грошей? Всього дванадцять злотих. А зима на носі. Може, навесні знову якісь грошенята з'являться, тоді придумаємо щось краще.

— Знаю! Проте гнати дітей на роботу... Вони й так не вчаться. Ким вони виростуть?

Уперше мама говорила з батьком про справи при Владекові й Мані; раніше їх завжди висилали з кімнати.

Мама взяла олівець і папір і стала підраховувати, скільки коштує квартира, вугілля, їжа. Потім прикинула, що треба купити з одягу. Де вже тут думати про школу й книжки! Навіть якби школа була безплатною, і то нічого б не вийшло. Владек з Манею заробляють вісім злотих, без цих грошей не обійтися.

— Я тобі не дорікаю,— сказала мама батькові,— проте є тут і твоя провина.

Тоді батько зірвався із стільця, не кажучи ні слова, надів шапку і вийшов.

Владек багато думав цього вечора.

Уже давно Владек підозрював, що він «безнаглядний»: не ходить до школи, вибігає без шапки надвір, няньчить маленьку Абу... Та все-таки він не зовсім «безнаглядний»: не курить цигарок, не лихословить, не чіпляється до сани, возів, трамваїв; і якщо бачить учня з ранцем, то, хоч і дуже заздрить, все ж таки не кричить йому навздогін:

Першокласник-ковбаса,
Купив коня без хвоста!

І Олек не «безнаглядний». Олек хоче бути великим полководцем, але не може, тому що мусить сам заробляти собі на життя.

Ось у дворі багато дітей «безнаглядних», і не тому, що в них немає ранців, пеналів і ремінців з блискучими пряжками, а тому, що ні в кого з дорослих немає часу ними зайнятись і пояснити їм, що добре, що погано.

І Владекові прийшла в голову чудова думка, тільки треба ще спершу порадитися з Олеком.

Розділ дванадцятий

Три тижні тривала нарада: адже Владек тепер цілий день був зайнятий у крамниці й діти могли збиратися на даху погребка тільки вечорами. Спочатку Олек з Владеком радилися вдома, потім покликали Маню й Наталку. Приходила і глухоніма Михалинка; сяде й дивиться на них, нехай сидить, адже вона не заважає.

Нарешті статут товариства був готовий. Товариству дали назву «Еселче» і так називали його, поки Владек не помітив, що «рицар» у книжці пишеться через «р», а не через «л». Після цього «Союз Рицарів Честі» довелося перейменувати в «Есерче», а то було б незрозуміло, чому «рицар» скорочено називається «ел».

«Есерче» — «Союз Рицарів Честі».

Девіз «Есерче»: «Слава».

У «Есерче» є свій головнокомандувач. Головнокомандувачем може бути й дівчинка, якщо погодяться члени Союзу.

Тому, хто входить до «Есерче», не дозволяється брехати, мучити тварин, курити і глузувати над маленькими, він зобов'язаний захищати малюків і допомагати їм.

Якщо в дворі є хвора дитина, каліка або глухонімий, а у «Ерче», тобто у «рицаря честі», в кишені лежить карамелька, він повинен віддати карамельку хворому, малюку або каліці. Іграшки теж треба віддавати маленьким, якщо дозволять батьки.

«Ерче» зобов'язаний брати з бібліотеки книги й не рвати їх. Він повинен щотижня прочитувати по одній серйозній книжці.

«Ерче» не дозволяється красти, навіть жартома вимаювати у наївних дітей подарунки, лихословити та блазнювати.

Якщо в «Ерче» брудна голова, він повинен сам її вмити. Він повинен щодня чистити свій одяг. Якщо він не вміє шити, то пришивати йому гудзик будуть дівчатка.

Взимку «Ерче» будуть щодня збиратися, щоразу в іншій квартирі, і читати вголос тим, хто не вміє читати.

Головнокомандувач призначає щодня начальника двору і начальника по сходах, щоб вони стежили за порядком.

Обов'язки начальника двору:

1. Щоб не бились.
2. Щоб нікого не дразнили.
3. Щоб не брехали.
4. Щоб не смітили.
5. Щоб не сварились.

Начальником може бути як хлопчик, так і дівчинка.

Якщо начальник двору не може впоратись один, він кує зозулею, і за цим сигналом усі «Ерче» повинні прийти йому на поміч.

У начальника двору є булава, яку йому вручає головнокомандувач.

Начальник по сходах виконує ті самі обов'язки, що й начальник двору. Крім того, він повинен збирати кісточки, скалки скла і взагалі все, на чому можна посковзнутись і впасти.

Усі «Ерче» допомагають двірникові і стежать за чистотою.

Грошей вирішено поки що не брати — спершу треба подивитись, як піде діло.

Якщо батьки б'ють свою дитину, два послы від «Есерче» йдуть до них і просять, щоб вони більше цього не робили.

Кожний новий рицар складає таку присягу:

«Я... (ім'я і прізвище) вступаю до «Есерче», тобто до «Союзу Рицарів Честі». Приймаю девіз: «Слава», яка є іменником безсмертним. Я знаю, чого мені не можна робити, і якщо я що-небудь таке зроблю, то признаюсь, скажу правду, і нехай мене засудять до покарання, яке я заслужив».

Статут «Союзу Рицарів Честі» довелося переписати п'ять разів: один примірник узяв Владек, один Олек, по одному — Наталка і Маня, а п'ятий поклали в пляшку і закопали пізно ввечері біля телеграфного стовпа — це був наріжний камінь товариства.

Розділ тринадцятий

Настала зима, занесла снігом двір та погріб і прогнала дітей у кімнати. Затихли гомінкі ігри, безлюдними стали під'їзди і сходи.

Віцусь не ходить в охронку, тому що в нього немає пальта. Владек відморозив вуха, вони розпухли й горять. Вранці в кімнаті так холодно, що, коли дихаєш, іде пара. Батько й маленька Абу сильно кашляють. А вугілля чимраз дорожчає. Про Бліщині іменини згадали тільки під вечір; про різдво і ялинку ніхто в домі не говорить, в гасову крамницю вже надійшло два ящики свічок,— червоних і синіх.

З села одержали листа: бабуся хвора, чи не може батько приїхати?

Цього дня батько пішов до дядька.

Вернувся він пізно ввечері й дуже багато й голосно говорив.

Він казав, що раніше люди й зовсім не знали вугілля, а жили, що йому нема діла до дітей, що кожен повинен про себе думати, що краще вже піти в ліс і з вовками жити, тому що вовків приручають, і що люди гірші за вовків,— ситий вовк завжди дає наїстися голодному. Потім батько говорив, що коли він був хлопчиком, то їв тільки черствий чорний хліб з водою, а от же ж виріс і дослужився в армії до чину, що горілка зовсім не така погана штука, що в голові від неї світлішає, як від електричної лампочки.

Владек заховав голову під ковдру, він зрозумів, що батько говорить, як старший брат Бронека, коли той п'яний.

Мама пробувала заспокоїти батька:

— Тихіше, Антонію, дітей розбудиш.

Проте батько відповідав, що бажає говорити голосно, бо він у себе вдома, а кому не подобається, нехай котиться під три чорти.

Мама хотіла дати батькові склянку чаю, але батько кинув склянку на підлогу.

Діти прокинулись і заплакали, а батько став лаятись; він кричав, що він їм більше не батько, що мама йому не потрібна і що він виїде в Америку.

— Владека я заберу з собою. Там з нього людина виїде, а тут пропаде, зіп'ється, з торбою піде.

Потім він поклав голову на стіл і нічого більше не говорив, а тільки весь тремтів, ніби йому холодно. А мама гладила його по голові й шепотіла:

— Заспокойся, Антосю, пожалій своє здоров'я, воно ще тобі знадобиться. Не так уже все погано, тільки б зиму якимось перебитись... Не ми ж одні мучимось,— казала мама,— скрізь те ж саме. У тих, що поруч живуть, за квартиру ще не плачено,— хазяїн грозиться їх на вулицю викинути; швачка внизу вже другий тиждень без роботи, а у візника такі злидні, що вчора довелося дати йому в борг два злотих.

— І дала? — спитав батько.

— А що було робити?

Батько дуже зрадів:

— Бачиш, мене сварила, а сама те саме робиш. Хіба можна відмовити людині в біді?

І батько став говорити, що в мами добре серце, він цілував їй руки й дякував за те, що вона дала візникові два злотих.

А Владек подумав, як добре було б, якби батько захотів вступити до «Союзу Рицарів Честі». Тоді він став би головнокомандувачем, як найстарший, і в Союзі припинилися б вічні чвари — адже дорослого всі мусять слухатись.

А ще треба було змінити статут і додати, що «Ерче» не можна пити горілку і розпускати плітки.

Тому що через плітки Наталка взяла й вийшла із Союзу: хтось набрехав, що її батько сидить у тюрмі зовсім не за політику.

А Наталка була дуже корисним «Ерче», її навіть хлопці слухались.

Розділ чотирнадцятий

Шість разів на тиждень збиралися «Рицарі Честі» на колективне читання, щовечора в когось іншого: в понеділок — у пана Юзефа, слюсаря фабрики бляшаних виробів; у вівторок — у Олека, в середу — у Владека, в четвер — у лавці, де Владек вів рахунки, в п'ятницю — у кондуктора, в суботу — у матері Михалинки. В крамниці їх навіть чаєм поїли й давали кожному рицареві по булочці з сиром. Після читання іноді грали в шашки. А більше нічого не могли придумати.

Тільки один раз, у лютому, влаштували театральну виставу з речовою лотереєю. Квитки на спектакль коштували десять грошів для дорослих і чотири гроші для дітей. А квитки речової лотереї — два гроші.

Головні виграші були: ланцюжок з глобусом від годинника, ляльковий сервіз, складаний ніжик з двома лезами, пахуче мило, плетені паперові рамочки для фотографій, тістечко з кремом і золота рибка в банці. Частина речей зібрали серед дітей, частину дали дорослі; золоту рибку купили за двадцять грошів тому що один виграш обов'язково повинен бути живий. У справжніх речових лотереях завжди один виграш поні, або корова, чи ще якась тварина.

Спершу хотіли поставити спектакль. Олек з Манею написали драму з життя Наполеона і ще одну, теж історичну, за «Потопом». Владек уже знає тепер, що «Потоп» — це повість Сенкевича, і ще він знає, що Маня так дивно все розповідає, тому що в неї літературний хист. Так каже Олек.

Проте в спектаклі одне погано: досить комусь посваритися, і все зупиняється. Вже нібито всі погодилися, що

Олек буде Наполеоном, і знову невдоволені: Наполеон говорить найбільше, а інші тільки стоять і мовчать.

— Я підкорю весь світ! — вигукує Наполеон. — Я підкорю Європу, Азію, Африку, Америку і Австралію! Дивіться, мої вірні друзі, маленька кулька на моєму ланцюжку — це цілий світ, тобто глобус. А треба вам сказати, що Земля має форму кулі. Всі народи будуть мене слухатись, і я стану прославленим полководцем.

Який цей Юзек дурний: каже, що Наполеон не може говорити на сцені по-польськи! Видно, ніколи не був у театрі. Он Олек, той п'ять разів був!..

Драму так і не поставили — був концерт.

Грав грамофон, Олек декламував, Бронеків брат наслідував голоси різних звірів і птахів, Стефек з Юзем танцювали краков'як під акомпанемент губної гармошки, потім був спів і смішний монолог.

Усі чудово провели час, сміялися, що тістечко з кремом виграв старий дядько Петро, який недавно одружився, а рибку виграла крамарка, а в неї немає дітей.

Наталка помирилася з дітьми, прийшла на виставу і співала понад програму. А найбільше раділа глухоніма Михалінка, тому що на збір з вечора вирішено було купити їй пальто, а вона всю зиму не може вийти з дому.

Легковажна Блішка і маленький Віцусь дуже сміялись, коли Бронеків брат зображав старого і молодого півня, розсердженого індики, собаку, який говорить з кицькою, курку, що знесла яечко, і цуценя, якого б'ють за те, що воно зробило калюжу.

Довго, дуже довго пам'ятав Владек цю виставу.

Коли Віцусь і Блішка померли, коли Олек незабаром поїхав у Лодзь, Владек згадував їх не інакше, як на виставці з речовою лотереєю.

Розділ п'ятнадцятий

Владек знайшов урок: навчати Казя й Зосю букв і лічби.

— Тільки чи впораєшся, юначе? У тебе ж у самого ще молоко на губах не обсохло, — сказав батько його майбутніх учнів.

— Впораюсь, — відповів Владек.

— А ви, розбійники, щоб учителя слухалися, глядять мені! Коли вітаєтесь, вклоняйтеся гречно і кажіть йому «пан», розумієте? Ученому — світ, а невченому — тьма.

Вчитель наш благодійник, після батька й матері третя персона! Поскаржиться на кого — так віддихопелю, що на все життя запам'ятає! Голови підніміть, в очі дивіться, ледацюги. Ти ба, макітри поопускали! А ти, юначе, як що — зразу потиличника або у вухо, не давай спуску!

Владек був радий, коли ця промова скінчилася, тому що діти ж іще нічого поганого не зробили, то за що ж на них сердитись?

На уроці все йшло добре.

Владек показав дітям перші чотири літери, пояснив, що Б — черевце і паличка, а у В черевце знизу і черевце зверху. Тільки голос у нього трохи тремтів від хвилювання. Потім він звелів їм лічити до десяти на пальцях і на дошці. Потім прочитав маленьке оповідання про пастуха-брехунця і про вовків, потім написав у їхніх зошитах палички і хрестики на завтра.

— Ну, досить на перший раз, — сказав батько Казя і Зосі. — Вклоніться панові вчителю. Так, юначе, в житті нічого не дається задарма!..

І Владек, голодний і втомлений, тому що він прибїг на урок просто з крамниці, повинен був вислухати довжелезну промову про навчання, повагу до старших і дитячі пустощі.

А на другий день урок минув так погано, що гірше й бути не може.

Казик, вклоняючись учителеві, ніби ненароком перекинувся.

Зося випнула живіт і почала бігати по кімнаті й кричати, що вона Б і В. Потім він заліз під стіл, а вона під ліжко.

Владек розгубився. Спершу він пробував їх умовити, обіцяв, що розповість казку, купить карамельку — нічого не допомагало. Тоді, розсердившись, він хотів навіть ударити Казя, але хлопчик відскочив і грізно крикнув:

— Спробуй тільки зачепи!

Владек, мало не плачучи, подався до дверей.

— А як же урок? — закричали діти.

— Ви злі й дурні... Не буду я вас учити.

— А в тебе молоко на губах не обсохло, — сказав Казик.

Але Зося, злякавшись, осадила брата:

— Не лайся і не говори йому «ти». Чув, батько велів його «паном» називати.

Владек лишився, тому що діти обіцяли сидіти тихо. Сиділи вони й справді тихо, але відповідали навмисне погано і раз у раз починали реготати.

Владек пішов з уроку стомлений і засмучений, і йому пригадалось, як ще на старій квартирі він пішов до Змія

і попросив, щоб той відкрив свою кав'ярню з мармуровими столиками десь в іншому місці.

— Мій тато сюди перший приїхав,— сказав він.— Навіщо ж ви відкрили кав'ярню навпроти тата?

Змій спочатку нічого не зрозумів, а коли розібрався, в чім річ,— вигнав Владека, та ще й обізвав його шмаркачем, який лізе не в своє діло.

Владек ішов вулицею і думав, що найболючіше, коли хочеш зробити щось добре, а тебе не розуміють, найболючіше — несправедливість.

Чому ці діти так його образили? Адже він їм нічого поганого не зробив.

За що його скривдив Змій? Хіба Владек не казав правду, коли хотів заступитися за батька?

Чому люди гірші від вовків? Ситий вовк завжди дає наїстися голодному.

Розділ шістнадцятий

Одного разу Владек прийшов додому геть розбитий. За вечерею він нічого не їв, тільки чаю випив і ліг у постіль. Його морозило. Спробував заснути, але йому було якось не по собі: чи то горло боліло, чи нудило від випитого чаю. Він промучився так, поки годинник не вибив дванадцяту, а потім не витримав.

— Мамо! — закричав він.

Мама не відповіла. Владек полежав ще трохи, намагаючись заснути,— ні, йому дедалі гірше...

— Ма-а-а-мо!

— Що?

— Я не можу заснути.

— Перехрестись,— мовила мама сонним голосом.

Але Владекові ставало все гірше й гірше. Він почав стогнати.

Мама засвітила лампу, підійшла до його постелі і вже не відходила від нього до ранку. А вранці занедужав і Віцусь.

Владек знає, що час вставати і йти в крамницю, чує, як Віцусь кричить у гарячці, чує, як мама розмовляє з батьком, але йому однаково. «Паскудна ця крамниця: там так брудно, так смердить гасом... Олекові краще на паперовому складі...»

Прийшов якийсь добродій, оглянув Владека й Віцуся; мама стала плакати, а добродій розсердився на маму.

Потім вернувся з роботи батько, Віцуся і Владека одягли, загорнули в ковдри і знесли вниз по сходах. На вулиці їх уже чекав візник.

— Куди ми їдемо? — спитав Владек.

— У лікарню.

— Навіщо?

— Не розмовляй, холодно.

І мама натягла йому на голову ковдру.

Владек усе пам'ятає.

Спочатку вони їдуть на візнику, він з Віцусем — на великому шкіряному сидінні, а мама з батьком — на маленькому ослінчику. Потім чекають перед будинком з ґратами. Потім чоловік у білому халаті засуває йому глибоко в горло якусь залізну штуку. Владек бачить, що це не ложка, а щось зовсім інше. Ось він сидить у ванні, його миє жінка в білому халаті.

Тепер він уже в постелі, він чує, як кидається й сердито репетує Віцусь.

— Тихіше ти, паршивцю,— кричить якийсь хлопець.

Тому що у великій білій кімнаті стоїть дуже багато ліжок, одне при другому, і в кожному хтось лежить.

«Якщо надумують бити Віцуся, я його скривдити не дам»,— думає Владек.

Але Віцуся ніхто не бив.

Щоразу, коли Владек прокидався, він підводив голову й дивився, що робить Віцусь. То він бачив біля його ліжка добродія в халаті, то сестру милосердя в білому очіпку з великими вилогами, схожими на крила.

«Віцусь помре»,— несподівано подумав Владек.

Настав ранок, і знову вечір. Владек почував себе вже краще, тільки сильно боліло горло й хотілося пити. Він сів і подивився на брата. Йому стало шкода, що він тоді не хотів віддати Віцусеві пляшечку з-під одеколону.

— Віцусю, ну що ти кричиш, чого ти хочеш?

— Не говори з ним, він непритомний,— сказала жінка в білому халаті.

Дивно, що всі тут ходять у білих халатах.

Владек заснув і спав дуже довго. Він прокинувся лише тоді, коли його покликав хлопчик із сусіднього ліжка.

— Агов, подивися, твого брата нема!

Владек злякався.

Та в цей час зайшов фельдшер, який вранці і ввечері роздає всім градусники.

— Скажіть, будь ласка, де Віцусь? — запитав Владек.

— Його взяли додому.

— А мене коли візьмуть?

— Ти вже великий, ти не нудьгуєш за домівкою.

Владек зітхнув: йому теж хочеться додому. Горло вже майже зовсім не болить.

Розділ сімнадцятий

Владек уже одужав, тільки шкіра на руках і ногах ще лушиться. Він здирає смужки шкіри, щоб швидше вернутися додому. На обід йому вже дають булочки, правда, не більше двох.

У неділю його відвідав батько; мати не змогла прийти, тому що Блішка хвора. Наступної неділю Владек вернеться додому. Так каже лікар. Чи добре Владекові в лікарні?

— Добре, тільки дуже набридло. Вчора он тому хлопцеві, який лежить біля вікна, розрізали чиряк на шиї, і зовсім не боляче, тому що йому такі краплі для сну давали. А цей, що лежить біля стіни, теж з їхнього двору, син розсильного; його вдома б'ють, так він зовсім не хоче вертатись; тепер йому щодня м'ясо дають і він спить на постелі... А Віцусь справді вдома? А чому його взяли вночі, а не вдень, як усіх? Сьогодні он теж двох дітей виписали, бо вони вже одужали. А Віцусь тепер не кричить, він уже опритомнів?

Владек ледве дочекався наступної неділі. Швидко вибіг по сходах і розчинив двері. Он Маня, Абу, а в постелі Блішка, але вся голова у неї обв'язана, і вона якась зовсім інша.

Блішка хоче привітатися з братом, але тільки ледь — ледь повертає голову і знову зі стогоном закриває очі.

— Владеку!

— Що, Блішко?

— Віцусь уже одужує? Коли він вернеться?

Владек глянув на маму і все зрозумів, і на душі у нього стало так, як тоді, коли Абу хотіли віддати крамарці.

Три дні Блішка нічого не говорила, не пила, не їла, тільки тихо стогнала, навіть у сні. На четвертий день, коли Владек прийшов з крамниці пообідати, а мама, змучена безсонними ночами, заснула, Блішка тихенько покликала Владека:

— Владеку, ти знаєш Єленку?

— Каролеву сестру?

— Еге ж... Я їй винна два гроші... Коли я помру, ти віддай... І не сердься на мене.

Блішка говорила дуже тихо, тому що на губах у неї були чорні струпи, і губи дуже боліли, і до них треба було весь час прикладати шматочки вати, змоченої у холодній воді.

— Владеку, попроси маму, щоб мені більше не робила перев'язок, тому що це так боляче... так боляче...

Блішці зробили тільки ще одну перев'язку, а друга вже не знадобилась...

Владек не хотів чекати чергової платні. Він узяв у Олека шість грошів і відшукав Єленку.

— Блішка брала у тебе в борг два гроші, правда?

— Ага,— сказала Єленка, ніби засоромившись.

— Ось тобі шість грошів.

Єленка не хотіла брати більше, ніж їй належало.

— Тоді віддай решту дідусеві. Скажи йому, щоб прочитав молитву за упокій душі Віцуся і Блішки.

Розділ вісімнадцятий

— Ти ж теж хочеш прославитись, правда?

— Хочу,— не вагаючись відповідає Владек.

— Теж хочеш стати полководцем?

— Мабуть, ні,— каже Владек.

— У серйозних справах ніяких «мабуть» не буває! — обурюється Олек.

Владек скаже Олекові, ким він хоче бути, якщо Олек не буде над ним сміятися. Владек хотів би стати знаменитим лікарем. Відтоді як Блішка і Віцусь померли, він часто про це думає, хоч і знає, що це неможливо. Чому неможливо? Хіба Владек не читав біографії знаменитих самоучок і великих мучеників науки? Все можливо, тільки треба по-справжньому хотіти і вміти взятися за діло. Щоб стати лікарем, треба тільки закінчити школу. Полководцем стати набагато важче, полководцеві потрібна ще й армія.

— Як же я закінчу школу, коли я до неї не ходжу? — прошепотів Владек.

— Ходитимеш, от побачиш. І я ходитиму, тому що полководець повинен багато знати.

Олек знайшов у Варшаві недільну школу. До цієї школи ходять тільки раз на тиждень, у неділю, а весь тиждень можна працювати. Вступного внеску нема, але записати до школи може тільки господар великої крамниці — така вже існує формальність.

— Я все роблю по-військовому,— каже Олек.— Шко-

ла — це фортеця, яку треба взяти штурмом. Я вже розвідав місцевість і виявив перешкоди. Завтра — перша атака.

Наступного дня під час обідньої перерви вони зустрілися біля крамниці, з власником якої вирішено було переговорити.

— Ти тут? Добре. Тепер вище голову, груди вперед, перехрестись, і ходімо.

Владек сам нізачо б у світі не ввійшов!

— У нас нагальна справа до пана принципала,— голосно сказав Олек, увійшовши до крамниці.

— Нагальна? — здивувався прикажчик і вийшов до судідньої кімнати.

За хвилину їх ввели в кабінет, де сиділи двоє добродіїв — молодий і старий, сивий.

— Вам чого, хлопчики? — спитав молодий.

— Ми хочемо, щоб ви записали нас до недільної школи.

— А ви звідки?

— Я працюю на паперовому складі, а мій товариш у газовій крамниці,— каже Олек.

— То чому ж ви прийшли до мене?

— Тому що ви працюєте в «Купецькому товаристві».

— Авжеж, але я можу записувати тільки тих, хто в мене працює.

— Ми думали, що ви нам не відмовите, бо це ж тільки формальність,— сміливо відповідає Олек.

Сивий добродій надів окуляри й повільно, по складах сказав:

— А що це означає — формальність?

— Формальність,— каже Олек,— це така дурниця, яку треба зробити, щоб ми могли ходити до школи. І щоб я міг стати полководцем, а мій товариш лікарем.

Владек ладен був крізь землю від сорому провалитись. Як же це можна отак зопалу все й викласти чужому чоловікові?

— Гаразд, я вас запишу,— сказав сивий добродій.— Зайдіть до мене завтра.

Олек дістав записник, і добродій продиктував йому своє прізвище й адресу. Виходячи, Олек сказав, можливо, трохи надто голосно:

— Мое шанування!

А коли вони були вже на вулиці, Олек, зітхнувши з полегкістю, оголосив:

— Перша атака вдала, завтра друга!

— Тільки я вже з тобою не піду,— каже Владек.

— Обійдеться і без тебе. Завтра я сам упораюсь. Скажу старому, що ти надто несміливий.

Розділ дев'ятнадцятий

Олек, Владек і Маня весь вільний від роботи й занять час проводять разом. У будні у них часу мало; навіть увечері вони вчать граматику й розв'язують задачі. І тільки коли майже зовсім споночіє, зберуться ненадовго разом, але тут уже треба йти спати.

Зате у неділю вони ходять гуляти й дивитись на вітрини крамниць. Один раз були на березі Вісли, другий — у зоологічному музеї, там, де є маняки всіх звірів. І ще вони були на кладовищі, на могилі Віцуся і Блішки. Але батьки дуже сердилися, тому що вони пізно вернулися додому — ніяк не могли знайти могилу.

Іноді до них приєднувалась Наталка, або син керуючого, або Михалинка, яка тепер уже розуміє, коли з нею говорять жестами. Михалинку вони люблять, і Наталку теж, але трохи менше, бо вона думає, що коли її батько політ'язень, то всі повинні її слухатись.

А син керуючого дуже противний, вічно він вихваляється, достоту як Владеків двоюрідний брат Янек: батько йому купить годинник, велосипед, карету; у нього є дядько — парафіяльний священик, і ще один — дуже багатий, в гостях у цього дядька він їздив на поні. Найчастіше він говорить про свій майбутній годинник, а Владек щоразу згадує при цьому про батька, який уже не накручує більше свого годинника вечорами й не носить обручки на пальці, тому що і годинник, і обручка закладені в ломбард.

Одного разу син керуючого запросив Олека, Владека й Маню до себе. Їм веліли добряче витерти ноги, щоб не забруднити підлоги, і не торкатися стін, бо на стінах нові шпалери. З сином керуючого доводиться дружити, тому що він розв'язує їм важкі задачі. Тільки спочатку примушує себе упрохувати, наче бозна-яку послугу робить: то в нього часу нема, то «почекайте, потім», то «не хочеться».

— Тільки б виграти генеральну битву! — каже Олек. Генеральною битвою він називає екзамени.

Екзамени мають бути восени, а в липні Олек з батьками поїхав назавжди в Лодзь. Востаннє Владек, Олек і Маня зібрались на даху погребя. Довго дивились вони на небо, чекаючи, коли впаде зірка, щоб усім гуртом сказати:

— Хочемо прославитись!

Тому що Маня, яка так цікаво вміє розповідати і над усе любить читати вірші, теж хоче прославитись: вона хоче бути поетесою, як Конопницька¹.

¹ Марія Конопницька (1842—1910) — видатна польська поетеса.

А потім Олек вийшов з Владеком на вулицю — він хотів сказати щось дуже важливе. Ніколи ще Олек не був таким серйозним.

— Владеку, ти пам'ятаєш той ланцюжок із глобусом?

— Пам'ятаю.

— Знаєш, я цей ланцюжок украв у господаря. Коли я сьогодні з ним прощався, я йому все розповів. Я сказав, що мені страшенно хочеться мати глобус, і що я його подарував і потім уже не міг забрати, і що його було розіграно в лотерею для Михалинки. Я просив, щоб господар вирахував у мене з платні, але він не захотів і потиснув мені руку — такий порядний. Хотів навіть дати гаманець на пам'ять, та я не взяв. І я вже не міг тебе рекомендувати... Ти на мене не сердисься? Не зневажаєш мене, Владеку?

Олек має сказати ще щось, найважливіше.

Він писатиме Владекові й Мані листи.

— Тільки не кажи нічого Мані, я їй сам скажу. Бачиш, я її люблю і буду їй вірний. Це нічого, що ми виїжджаємо до Лодзі. Коли я виросту й стану заробляти, я приїду й одружуся з Манею. Ти дозволиш?

Владекові здається дивним, що Олек хоче одружитися на Мані і що він її любить. Ну, якщо він цього так уже хоче і батьки дозволять, гаразд, нехай одружується.

Олек сказав, що він буде йому вдячний до скону.

Розділ двадцятий

Знову настала зима.

Мама раніше казала, що, можливо, за літо вони придумують щось краще. Думали-думали, шукали-шукали...

Батько подав прохання, щоб йому надали місце трамвайного кондуктора. Ходив у банк, де потрібен був кур'єр. Думав навіть поїхати в село економом, та тільки марно витратив три карбованці, які він у контору з найму. Без протекції ніякої роботи не знайдеш, за кожним буханцем хліба сто рук тягнеться, а в чесні руки хліб найрідше потрапляє. Чим більше ти в своєму житті працював, тим неохочіше тебе беруть: навіщо тримати старого, коли молодий меткіший і платити йому можна менше.

Знову настала зима. Батько все ще працює в пекарні, Владек у газовій крамниці. Тільки Маня, замість того щоб робити квіти, ходить тепер до корсетниці. Мабуть, ця спеціальність краща.

Зима важка, і Владек уже знає, що так буде завжди і що у всіх те ж саме. Знову подорожчало вугілля, знову холодно й голодно, видно, інакше й бути не може.

Олек дотримав слова: написав три листи. У першому листі він запитує, чи склав Владек екзамен і чи ходить уже знову до школи.

Ні, екзамену Владек не склав, програв битву. Нічого не вдієш...

На письмовий екзамен він не приніс ні паперу, ні ручки, не знав, що треба принести,— звідки йому було знати?

Стали диктувати, а він сидить і дивиться.

— Ти чому не пишеш? От дурень! Ти що ж думав, носом на столі диктант писатимеш? — розсердився вчитель.

Він дав Владекові перо й папір і загадав писати швидко, не втрачати час — адже всі чекають. Владек поспішав і написав погано: косо й криво, з помилками. Зрізався, як кажуть учні.

У другому листі Олек писав, що нудьгує, що бібліотека у них там і то якась злиденна і що він хотів би вернутись. Але поки що він ще тільки розвідує місцевість — так велить воєнне мистецтво.

«Чи сказав ти вже Мані? Чи згодна вона?»

Виходить, Олек хоче, щоб Маня все знала? Маня вже давно розпитує, про що це вони так довго говорили тоді на вулиці. Владек таємниці не виказав, але тепер інша річ.

— Олек хоче на тобі одружитися, не тепер, а коли виросте і зароблятиме.

Маня примусила Владека повторити все детально і сказала, що вона повинна подумати, так зразу вона вирішити не може. Цілу неділю Маня думала й не говорила з Владеком, а під вечір написала вірші про те, що хоче стати Олековою дружиною. Дивна вона дівчинка, як вона ці вірші складає? Мабуть, Маня і справді буде колись Конопницькою, адже вона така маленька, а вже так до ладу придумує — все в риму. Можливо, і Олек буде полководцем, тому що в чужому місті він знайшов бібліотеку і роботу і вже шукає для себе школу. Заробляє він шість карбованців,— так писав Олек у третьому листі.

Один тільки Владек ніколи не прославиться. А не хочеться ж усе життя тільки й робити, що розважувати мило, розливати гас та стежити, щоб не було пожежі...

Закінчення

Важко розпочати оповідь, а ще важче скінчити її... Скільки всього сталося за рік! А якщо таких років мине десять... п'ятнадцять? Як зміняться наші «Рицарі Честі»!

Що сталося з ними, коли вони вирости, чи прославились вони? Чи лишився Олек вірний Мані, чи забув маленьку поетесу?

Олек одружився з Манею і працює на фабриці Кунца. Коли на фабриці був страйк, його обрали депутатом від робітників. За це він був висланий на три роки, а коли вернувся, товариші обрали його своїм профспілковим організатором. Його мрія збулася: він і справді став полководцем. І, хоч у його армії немає ні багнетів, ні гармат, вона численна, сильна й відважна.

Маня працює на килимарській фабриці, і її щоденники друкуються в газеті. Маня завжди вміла цікаво розповідати і прекрасно змалювала все пережите. Адже дурниці якісь не стануть друкувати в газеті...

А Владек, який мав стати знаменитим лікарем?

«Я не став лікарем,— писав Владек у листі до Олека й Мані.— Я санітар, але зате знаменитий».

Довга це історія, яким чином прославився Владек.

Він найнявся на роботу в лікарню. Скромно робив своє діло і завжди був старанним, непомітним і працелюбним. Про нього навіть ніхто й не знав — так, санітар, як і всі інші.

Та якось одного разу Владек посварився з сестрою милосердя, тому що вона, коли не полюбить хворого, починає його гірше годувати,— адже й сестри милосердя бувають різні. А іншого разу він вилаяв фельдшера за те, що той не виконує своїх обов'язків — не ставить хворим градусники. Владека збиралися було вигнати, всі про нього заговорили.

А потім сталось ось що. Хворому не зробили перев'язки, бо лікар, який його лікував, поїхав, а інший був зайнятий. Вночі у хворого піднявся жар, а фельдшер каже, що його це не стосується. Тоді Владек вимив руки, сам змінив пов'язку й написав рапорт: нехай його покарають за самовільність. Зчинився рейвах, цілий тиждень усе вирувало. Владека стали навіть побоюватись.

І нарешті стався випадок, який остаточно прославив Владека.

Прийшов з ревізією поважний сановник, весь в орденах, і вони з головним лікарем хотіли зайти до операційної

зали, коли там ішла операція, а Владек їх не впустив, сказав, що це заборонено.

— Впусти,— каже головний лікар.— Я тобі наказую.

— Не можна заважати, не впусчу, мій лікар заборонив,— відповідає Владек.

Вони пошепталися про щось між собою.

— Молодець, знаєш службу,— сказав сановник. І пішли геть.

І ось приїхав з Кракова один великий хірург знайомитися з лікарнею.

— Можна зайти до операційної? — з усмішкою запитує у Владека головний лікар.

А гість із Кракова каже:

— Значить, це і є ваш знаменитий санітар Владислав? — І потиснув Владекові руку.

«Як бачите, мої дорогі, і я тепер «знаменитий»,— пише Владек Олекові й Мані.

У тому ж листі Владек повідомляє, що в батька з очима вже краще, що мама з Абу приїдуть до них на свята й що він просить Олека порекомендувати йому адвоката, який написав би статут Спільки медичних працівників.

«Пам'ятаєте наш статут «Рицарів Честі»? Дивовижно, як усе збувається в житті!»

* * *

Діти! Держайте, мрійте про славні діла! Щось та збудеться!

ПРАВИЛА ЖИТТЯ

ПЕДАГОГІКА ДЛЯ ДІТЕЙ
ТА ДОРΟΣЛИХ

Вступ

Я боявся, що на мене стануть сердитись.

Скажуть: «Голову дітлахам морочить».

Або: «Підростуть, буде ще в них час про все це подумати».

Або: «І так не дуже слухаються, ну а тепер підуть критикувати дорослих...»

«...Видасться їм, що все знають, і задеруть носа».

Давно, дуже давно я хотів написати таку книжку, та все відкладав.

Адже це — перший дослід.

Дослід може й не вдатися.

А якщо навіть і вдасться, помилки неминучі. У того, хто робить щось нове, мають бути помилки.

Я буду наготові. Постараюсь, щоб книжка вийшла цікавою, хоча це й не опис мандрівки, і не історична повість, і не оповідання про природу.

Я довго думав і все не знав, як назвати книжку.

Поки один хлопчик не сказав:

— Багато у нас, дітей, прикрощів через те, що ми не знаємо, як правильно жити. Іноді дорослі пояснять спокійно, а більше сердяться. А воно ж неприємно, коли сердяться. Зрозуміти важко, спитати не можна. І в голову лізуть різні поперечні думки.

Так і сказав: «поперечні думки».

Я взяв аркуш паперу й написав:

«Правила життя».

І бачу: правду хлопчик сказав — добре вийшло.

І я склав план.

Я напишу про домівку, про батьків, про братів і сестер, про хатні розваги та прикрощі.

Потім — про вулицю.

Потім — про школу.

Потім я напишу про дітей, які думають про те, що вони бачать вдома, на вулиці і в школі.

Бо ж кожен з вас не тільки грається, а й дивиться і слухає, що кажуть інші, і сам розмірковує.

Це не повість і не шкільний підручник, а наукова книга.

Одні віддають перевагу науковим романам, казкам, незвичайним пригодам, сумним або смішним. А інші кажуть, що найцікавіші книжки — саме наукові.

За шкільним підручником навчаються, повість — та читається легко, а наукова книга примушує людину саму багато думати. Трохи прочитає, а потім згадує різні речі, а буває, й дивується і розмірковує, чи так це насправді.

Адже буває, що один каже одне, а другий інше.

У дітей свої турботи, свої прикросі, свої сльози й усмішки, свої погляди — молоді, молода поезія.

Часто діти ховаються від дорослих, соромляться, не довіряють, бояться, що стануть висміювати.

Діти люблять слухати розмови дорослих — і дуже хочуть знати.

Хочуть знати правила життя.

НАЙБЛИЖЧІ НАМ ЛЮДИ

Перше слово немовляти — «мама».

Не пригадую, чи сказав мені хто, чи в книжці я прочитав, що найдавніше слово, яке придумали первісні люди, було саме «мама», а тому слово «мама» схоже в усіх мовах.

Грецькою мовою — *мéтер*, латиною — *mater*, французькою — *mère*, німецькою — *Mutter*.

Моя мама — *ma mère* — *meine Mutter* — *mea mater* — *міа мéтер*.

Уже немовля знає свою матір. Ще ні говорити, ні ходити не вміє, а вже тягне рученята до матері. Впізнає її і на вулиці, коли вона підходить, ще здаля усміхається. Навіть уночі впізнає з голосу, з дихання. Навіть сліпі від народження і осліплі діти, торкаючись рукою обличчя матері, впізнають її і кажуть:

«Мама — матуся — матусенька».

Один хлопчик сказав так:

— Я і раніше думав, тільки тепер думки у мене важкі. А коли я був маленький, думки були легкі.

Які ж це «легкі думки» про матір?

Мама добра, весела чи сердита або сумна, здорова чи хвора.

Мама дозволяє, дає, забороняє, хоче або не хоче.

Згодом побачиш і інших матерів, не тільки свою.

І дізнаєшся, що є матері молоді, веселі, усміхнені, є заклопотані, стомлені, запрацьовані, є дуже освічені й не дуже, багаті і бідні, в капелюшку або в хустці.

Прикро, коли мама вийшла й довго не вертається. Буває, мама щодня ходить на роботу або надовго поїде. Тяжко думати, що є на світі сироти.

А ще пізніше почувеш чи прочитаєш у газеті, що якась мати підкинула дитину. Ця дитина навіть не пам'ятає матір, і немає в неї фотографії і нічого на пам'ять. І так вчинила саме мама, та, яка має бути найближчою, ще ближчою, ніж батько!..

«Татусь — тато!»

І знову:

«Легкі» думки про те, що тато працює, одержує гроші й дає мамі. Але не завжди так: трапляється, батько хворий або не може знайти роботу. Іноді батько працює вдома, іноді десь у місті, або часто їздить в інше місто, або поїхав далеко-далеко і тільки надсилає листи.

«Легкі» думки бувають тоді, коли батьки здорові, вдома все є, всі живуть дружно й немає прикросів.

Я, автор цієї книги, знайомий з дуже багатьма сім'ями, і в кожному домі хоч трохи, та інакше. І мої дорослі думки дуже важкі й довгі. Ти, люб'язний читачу, можеш полічити, скільки в тебе знайомих домів і товаришів. Я вже не можу: багато, дуже багато.

Я знаю хлопчика, який живе в бабусі, і дівчинку, яку взяла до себе тітка. А дуже багато дітей живуть у зовсім чужих людей: у лікарнях, інтернатах, притулках, пансіонах.

Батьки живуть у селі, де немає школи, тому відвозять дитину в місто. Або батьки в місті, а лікар велів влаштувати дитину на курорт.

У школі знайомишся з дітьми, говориш з ними й дізнаєшся щоразу щось нове. Читаєш книжки і починаєш розуміти, що людям живеться по-різному: одним добре, іншим погано.

Кожен хоче, щоб удома в нього всі були спокійні, веселі й не було прикросів. Але треба примиритися з тим, що не завжди і не все добре. Один день радісний, другий сумний, одне вдається, інше — ні. То сонце світить, то дощик іде.

— Нічого не вдієш, таке вже життя,— сказав один хлопчик.

Що краще, бути в батьків одному чи мати брата або сестру? Краще бути молодшим чи старшим?

Дитина була в сім'ї одна, а потім народився братик. Чи радіти з цього?

Може бути маленький брат, старший брат і майже дорослий. Може бути один старший, другий молодший. Маленький брат, старша сестра, дорослий брат, маленька сестра.

Що краще?

Я не можу відповісти, не знаю, і ніхто цього не знає.

— А ти як хотіла б?

— Я хотіла б, щоб було так, як є,— сказала одна дівчинка.

Бувають люди завжди веселі, завжди задоволені. Їм усе подобається. У них і на думці немає, аби було щось інакше. А інші часто й легко сердаються.

Якщо можна щось змінити, варто про це поміркувати; якщо ж усе має лишитися так, як є, не треба дутися, як сич на вітер. І вже завжди можна жити дружно і з маленькими, і з дорослими, і з братом, і з сестрою — і це справді залежить від нас самих.

Я знаю одного хлопчика, у нього був хворий брат. Дивовижна була хвороба. Навіть батькам здавалося, що він просто неслухняний, невихований, свавільний. Ходив, їв, спав — як усі, тільки ані хвилини не міг всидіти на місці і все чіпав, хапав, псував. Якщо він щось хотів, а йому не давали, він кидався на підлогу, гамселив по підлозі ногами, плювався, кусався і кричав так голосно, що раз навіть поліцейський прийшов: думав, хлопчину б'ють, а над дітьми знущатися заборонено.

Лише тоді батьки викликали лікарів.

— Бешкетник, примхливий — це правда. Але він хворий, нервовий, не розуміє.

— Що робити?

— Треба віддати в спеціальний заклад, для домашніх він надто важкий. Ви з ним не дасте ради. Треба знати, як з ним поводитись. Будете поступатись — стане гірше. Цього не досить — не можна дратувати.

Батькам шкода було віддавати хворого хлопчика.

Я сказав:

— Ви повинні думати про здорового. Товариство хворого брата для нього шкідливе.

І тоді цей маленький хлопчик закричав:

— Я не хочу, щоб його через мене забирали. Нехай ли-

шається, я віддам йому всі іграшки. Там, я знаю, його битимуть.

Я написав про це зовсім не тому, що всі зобов'язані так чинити. Можна вимагати доброти, але не самопожертви.

Брати й сестри можуть жити дружно, але не треба дивуватися, що час від часу виникають сварки.

Через що? Через м'яч, через місце за столом, через чорнило, через те, кому першому митися, хто повинен підняти папірець. Один хоче співати, а другий — щоб було тихо. Один хоче гратись, а другий — читати.

Бувають суперечки, коли зразу видно, хто винен, а хто ні, і такі, коли не все ясно. Тоді один мусить поступитись — добровільно або за наказом. Буває, діти й поб'ються, і плачуть.

А найгірше — це коли маленький заважає старшому вчити уроки. Штовхає, набридає, лізе на стіл, чіпає чорнильницю. Старшому хочеться якнайшвидше скінчити, бо ж не кожен може довго сидіти і весь час думати. Він пише, малюк підштовхує, а в школі перепадає, що писав нестаранно.

Не завжди у дорослих є час і терпіння точно дізнатись, як було діло. І вони кажуть:

— Поступись малюкові!

Або:

— Поступись дівчинці.

Або:

— Старшому треба поступатись.

Я пересвідчився, що найгірше як удома, так і в школі, — це вимушені вчинки. Вони діють лише на короткий час. Потім буде ще гірше. Несправедливість дратує. Лишається відчуття досади. Лишається образа. Я пересвідчився, що краще зовсім не втручатися, ніж судити, не розібравшись у причині чвар. Дорослим іноді здається, що сварка вийшла через сушу дрібницю. Через нісенітницю... Ні. Брати й сестри часто добровільно поступаються і пробачують. Нерідко дорослі скаржаться, що:

— Цілий день вони сваряться.

— Вічно вони сваряться.

— Не перестають сваритись.

— Ані хвилини без сварки.

Перебільшення.

Якщо підрахувати, то в недружних братів і сестер випадає дві, три, чотири сварки на день. Припустимо, кожна сварка триває п'ятнадцять хвилин, — виходить, усі разом годину. Година це багато, але ж не цілий день. І може

бути, краще одна година війни, ніж постійна злість і тиха неприязнь, яка дедалі наростає.

Я пересвідчився, що зневажливе ставлення старших братів і сестер до молодших ображає і сердить.

І навпаки, сердить і ображає, коли молодші вимагають для себе прав, якими користуються старші.

— Я теж хочу,— каже малюк.

— Коли так, ні той, ні другий!

І з фальшивого принципу рівності чи для прикладу старшому чогось не дають або не дозволяють.

І якщо згодом виникає сварка, річ тут не в дрібницях, а у взаємній неприязні.

Бувають дні гірші й кращі. Вже було набагато краще, зовсім добре, і раptom знову починають сваритись.

Чому?

Перш ніж щось розпочати, треба вивчити, дізнатися, розпитати, бо ж як можна, не знаючи, радити і повчати? Я пересвідчився, що не слід поспішати на допомогу. Краще почекати, поки діти заспокояться.

Я пересвідчився, що добра більше, в десять разів більше, ніж зла, і тому можна спокійно перечекати, коли злість мине. Не тільки людина, кожна жива істота віддає перевагу миру перед війною, і, отже, не слід звинувачувати дітей у пристрасті до сварок.

Якщо в сім'ї є бабуся й дідусь, може бути, це для дітей краще. Якщо мама сьогодні гнівається, може бути, бабуся втішить; мама відмовиться, може бути, бабуся допоможе. У бабусі більше часу — отже, вислухає уважніше. Цікаво розповідають старі люди. І взагалі як це дивно: бабуся пам'ятає маму маленькою дівчинкою, а тата юнаком. А ще раніше бабуся сама була дитиною.

Пам'ятає давні часи. Іншими тоді були й будинки, іншими лампи й годинники, навіть люди були іншими. Не було багатьох винаходів, і книжок, і іграшок, розваг.

І з людей — одні вже померли, інших ще не було на світі...

І приходять у голову «важкі» думки, вже не тільки про те, що зараз є, а й про те, що було і що буде.

Дивовижно...

ДИМ — КВАРТИРА

Люди живуть у великих містах, маленьких містечках і в селах.

Рідною домівкою може бути хата, маєток, кімната в дерев'яному будинку, кімната чи кілька кімнат у високій кам'яній будівлі і палац.

Дім може бути власністю батьків або найматись у домовласника, якому щомісяця платять за квартиру. Хто не може платити, мусить вибратись.

Маленькі діти нічого цього не знають, їхні «легкі» думки такі:

«Тут мої мама й тато, тут моє ліжечко й іграшки, тут я сплю, і їм, і поспішаю сюди, коли холодно і йде дощик».

Як птах до свого гнізда.

І лише згодом дитина знайомиться з іншими квартирами — дивиться і трохи бентежиться, трохи боїться. Бачить інших мам, інші столи, ліжка й шафи. Дивується, думає, порівнює і нарешті твердо щось знає.

Вже чималий хлопчик з невеликого містечка сказав:

— Я думав, у Варшаві великі гори, і море, і кораблі, і навколо самі пам'ятники, як на кладовищі. Сам не знаю, що я думав.

Часто правда переплітається зі сном і казкою.

Одна чимала дівчинка сказала:

— Я не можу собі уявити, як це люди живуть узимку в селі. Довкола сніг, холодно, а вони сидять там!

Лише коли людина добре ознайомиться із своїм житлом, вона починає цікавитися тим, що далеко й інакше. Немовби мандрує подумки незнаними країнами.

Дитині добряче доводиться потрудитись, щоб узнати свою домівку. Хто старший, той навіть уже й не пам'ятає, як він розглядав кімнату, підлогу, стелю і стіни, скільки бачив незрозумілих речей, скільки його підстерігало несподіваних сюрпризів і таємниць. Дивовижна лампа, неоднакова вдень, увечері і вночі.

Годинник, який цокає і вибиває. Що в ньому, чому й навіщо? Мама гляне на годинник і знає, що скоро прийде тато. Немовби годинник знає, що робиться поза домом, знає, коли буде темно, і вибиває, щоб люди їли, вкладалися спати, вставали. Ні на хвилину не перестає шепотітися на стіні.

Дивовижне дзеркало. Зовсім не таке, як картина. У ньому можна побачити різні речі. Якщо перед дзеркалом стане мама, буде дві мами.

— А це я!

Дитина піднімає руку, висолоплює язика, тримає кицьку, піднімає фартушок — у дзеркалі те саме.

Висять картини й фотографії — і щось говорять, і пояснюють, а малюк любить їх або не любить, радіє або боїться.

Перекинув стілець — злякався, боляче; упав, забився об стіл, об шафу. Звалився звідкілясь. Ударився об двері. Обікся об плиту. І плита тут щось робить, все тут щось та означає. Іноді добре й весело, а іноді сварять. За що?

Кажуть, що зіпсував, зламав, забруднив. Трапляється з малюком і біда: зробив баюру на підлозі, сам не знає, як це вийшло. Знову прикрість.

Та бувають і перемоги: вперше сам виліз на підвіконня, вперше дотягнувся до ручки на дверях, вперше допався до щітки й мете або витирає ганчіркою пилку.

Дитина старша, яка ходить до школи, уже все це забула. А шкода: якби вона пам'ятала, як їй самій було важко, не судила б малюка суворо.

Покажу на прикладі, що й старшим дітям не все зрозуміло: чому, приміром, дорослі не дозволяють стрибати на дивані? Кажуть, «псується», а це ж зовсім не так; а вже як приємно стрибати, як високо підкидають пружини.

Діти не знають, що є дорогі речі, які купуються на довгі роки. Диван від стрибання вмить не зіпсується, але через рік-другий порвуться мотузки, якими зв'язані пружини, і доведеться платити оббивальнику за лагодження, а то й за нову оббивку.

Малюкові батьки іноді дозволяють пострибати, не хочеться забороняти: малюк легенький, не так уже й зіпсує. А на старшого дуже сердяться, грошей немає на ремонт.

Батьки сердяться, якщо дряпати ножиком стіл, клацати вимикачем, запалювати сірники, гратися в кімнаті м'ячиком. І, треба визнати, вони мають слушність.

Пригадую, я розбив, граючи в м'яча, дорогу вазу. Довго вдавалося мені нічого не бити, — можливо, цілий рік. Я обіцяв кидати м'ячик тільки об підлогу, і мама дозволила. І ось чи то я надто сильно вдарив, чи то забув про обіцянку. Ваза здригнулася, захиталася і впала.

Коли діти приходять до мене в кімнату, я завжди ставлю лампу й будильник у безпечне місце. Не хочу, щоб у дітей були неприємності, а в мене збитки. І всім раджу так робити: краще вчасно відсунути чорнило, ніж сердитись, що розлили.

Дорослі не дуже люблять, коли у дітей гості, і хочуть знати, чи спокійні твої товариші й чи добре виховані. І сердяться, коли щось станеться: поназапрошував, мовляв,

бешкетників. А неприємно ж відмовляти, коли товариш просить:

— Я прийду до тебе.

Тихому хлопчикові навіть чай розлити неприємно; а вже завжди так буває, що, коли надто стараєшся, щось та не вийде. Тому тихі не люблять ходити по знайомих, вважають за краще понудьгувати. А все тому, що не знають, як відвідувати товаришів і як приймати, щоб і гостя не образити, і самому не мати неприємностей. А шкода...

Погано, що саме у гарних дітей завжди стільки побоювань, а безсоромним на все начхати, і саме у чужого вони роблять все те, що їм забороняють вдома.

Один хлопчик запросив до себе товаришів. Звичайно, мама дозволила. Але прийшов один непроханий. Навіть у школі він завжди грався якимось дико, і його звали «скаженим». А що було робити? Гість!

Добре погратись. Тільки той розійшовся і розбив велике дзеркало, і мама веліла всім забиратися геть.

— Ти навіщо його кликав?

— А от і не кликав.

— Треба було так йому й сказати.

Хлопчик не знав правила, яке вчить, що не з кожним можна бути делікатним.

А я знаю випадок, коли гість узяв у мами зі столика золотий годинник.

Де велика квартира, там легше. Тоді діти й дорослі менше заважають одне одному. А чим більше народу й тісніше, тим більше жалів, заборон і збитків. Хто винен? Ніхто.

Я читав у книжці, що, коли в тебе неприємність і ти знаєш через що вона, тобі вже не так боляче. А маленькі не знають.

Там, де є дитяча кімната, рідше скажуть:

— Не бігай, не галасуй.

Хоча і не завжди так буває, багаті менш терплячі, більше думають про свій спокій і вигоди.

Дуже важко сказати, де важче.

Один хлопчик, у якого сім'я тулилася в одній кімнатці, побував у гостях у багатого товариша і сказав так:

— Добре там. У нього своя кімната. Всілякі килими, картини. Іграшок стільки... Тільки я не хотів би там жити. У нас краще — веселіше.

Іноді людині здається, що вона хоче, аби все було інакше, не так, як є. Немовби заздрить: тому, мовляв, краще. Та насправді рідко кому хочеться бути іншим, мати іншу маму й жити в іншому місці. Не хочеться, щоб усе було зовсім інакше. Хочеться тільки трохи змінити, підправити.

А втім, люди бувають різні: один більш прихилистий, інший менше.

У тісній квартирі можуть панувати любов і злагода й бути весело, а у великій — жити недружно, самі обмеження і нудьга. Самотньою дитина може бути і тут і там.

Важко навіть сказати, краще жити у великому місті чи в маленькому. В маленькому діти бояться пожежі, у великому — машин і злодіїв. У великому більше розваг, книжок, кінотеатрів, зате в маленькому дальні екскурсії, гарні весна й осінь, більше квітів, птахів.

Як приємно доглядати рослини, скільки радості, коли саджаєш у горщики насіння і воно сходить, вистругуєш підпорки, пересаджуєш, поливаєш, виставляєш під дощик, обкурюєш!

А канарка в клітці, а рибки в акваріумі чи хоча б у банці? А в маленькому містечку й голуби, і кролики, і собаки, і курчата...

— Я хочу, щоб було так, як є,— сказав один хлопчик.

Іноді батьки живуть у селі. Там, де жили ще й дідусь, і прадідусь.

Дорослі кажуть, що маленькі люблять переїжджати. І я раніше так думав. Аж ні.

Іноді переїжджати весело. Кожен радий, коли на літо їде в село. І канікули — і літо — і не назавжди.

Добре переїхати у веселіший дім, де є балкон, і більше вікон, і ближче парк. І батьки задоволені, кажуть, що буде зручно. Та навіть і тоді шкода дому, який ти знаєш, і сусідів. Порожньо стає, коли виносять речі...

А бувають і зовсім невеселі переїзди, коли хтось помер або батькам погано ведеться.

Часто переїзд викликає тривожне відчуття: як воно буде в чужому місті, в дальньому краю? Невже ніколи я не побачу того, що було?

Не завжди маленькі швидко забувають і звикають. Іноді у дорослих, зайнятих на новому місці новими справами, немає часу думати про минуле.

А дитина нудьгує.

ДОРΟΣЛІ ВДОМА

Вдома, крім мами й тата, бувають ще покоївка, куховарка, іноді няня чи бонна, гувернантка або гувернер.

Нелегко зразу збагнути, як з усім цим народом порозумітися. Скільки треба людей взнати, щоб не потрапити в біду!

Треба відверто сказати, іноді батьки багато дозволяють, роблять мало зауважень, а іноді справді надто вже часто чуєш:

«Не смій, не можна, не чіпай, перестань, не так, потім».

Або:

«Иди, візьми, грайся, їж, спи».

Одному легко слухатись, іншому важко. Спокійній дитині легше, а неспокійна сердиться.

Каже: «Мучать, набридають, спокою не дають, над душею стоять, лізуть».

А дорослі про таку: «Неслухняна, погана, свавільна».

Ось тоді й приходять (як сказав один хлопчик) «поперечні думки».

Тобто хочеться робити наперекір. А дорослі знай своє: «Впертий, норовистий, капосний, бешкетник».

Проте мамі, а ще більше татові доводиться поступатись. Звичайно, хоч і не завжди, суворіший буває батько. Так чи інак, тільки кожен знає, що в мамі і в тата є право наказувати й забороняти.

На маму й тата важко довго ображатись. Не можна сказати, щоб їх не любили.

От дитина й старається, а якщо треба, і визнає провину, й перепросить. Навіть тоді перепросить, коли не вважає їхню правоту цілковитою.

Іноді бабуся надто поблажлива, і можна не слухатись. Але потім бабуся стає шкода. Та й небезпечно: розгнівається і поскаржиться мамі або татові.

А як зв'яжешся зі старшим братом або сестрою — напевне віддубасять...

А тут іще покоївка із скаргою. Правда це, що завжди всіх треба слухатись і кожен має право завжди і в усе втручатися?

Я знав служницю, що казала:

— Люблю працювати, де є діти,— веселіше.

Проте частіше служниця каже:

— Ні за які скарби не піду туди, де є діти.

І, треба визнати, тут у служниці справді більше роботи, тому що, хто все робить, прибирає, натирає залиту і подряпану підлогу?

Куховарка квалиться приготувати вчасно обід, або йде прання, а тут дітлашня крутиться на кухні — ну й куховарка, звичайно, виганяє...

Якщо дитина неспокійна і вдома їй тісно й нічого робити, частенько затіває війну з служницею чи бонною. Починається звичайно з дрібниць: чи дитина скаже щось сперсердя, чи обізве лихим словом — і пішло-поїхало...

Батьки скаржаться:

— Грубіянить служниці, робить усе на зло бонні. Ніхто у нас жити не хоче.

Батькам уривається терпець, і вони гніваються то на хлопчика, то на служницю. Адже батьки не завжди знають точно, як це було. А тоді ще більше зло бере.

Якось дівчинка вернулася додому ображена:

— Подруга покликала до себе в гості. Я подзвонила, привіталась і спитала, чи вдома вона? А служниця зачинила двері перед носом і ще щось крикнула за дверима.

Звичайно, буває й інакше. Не тільки мир, а й дружба, і казки, і прогулянки, і подарунки, і частування. І все це весело, від душі. Я знаю випадок, коли діти навчили служницю читати й пишуть за неї листи її батькам у село і нареченому в армію.

Раз навіть, коли один батько надто вже скипів і збирався побити сина, няня заступилася:

— Що вам від нього треба? Не дам бити.

Воліла, щоб краще сердилися на неї. Усяко на світі буває.

Але в самих «Правилах життя» я повинен більше писати про погане, щоб кожен подумав, як це виправити.

Тому я тільки стисло згадаю, що найчастіше згода паує в тих домівках, де є гувернантка чи бонна. Ну, сутички, звісно, іноді мають бути. Треба пам'ятати, що мамою легше бути, ніж вихователькою.

Якщо мама дозволить і щось скоїться, на маму не будуть сердитись. Коли в мами неприємність, діти знають, чому вона засмучена, а про виховательку думають, що злиться.

Коли мама велить, діти швидше слухаються. Значить, невдоволень саме стільки, скільки й має бути у людей, котрі завжди разом. Але вони люблять одне одного й довго образи не памятають.

Проте, буває, діти погані, набридають. Я знаю випадок, коли хлопчик казав, що бонна його лупцює, а це була неправда. Або робив на зло і нахвалявся поскаржитися мамі.

Я знаю і такі випадки, коли діти страждали, але соромились чи боялися зізнатися в цьому батькам.

Я читав у газеті, що за кордоном був один дуже багатий граф. У нього померла дружина, і він з горя багато мандрував, а вдома лишилися під наглядом гувернера двоє хлопчиків. Гувернер бив їх і лякав, а взимку обливав водою і замикав роздягнених у комірчині. І тільки коли один помер від цих тортур, другий написав про це крадь-

кома батькові. Був суд, губернатора посадили в тюрму, та було вже пізно.

Правило життя проголошує: «Ніколи нічого не приховувати від батьків». Іноді дитині здається, що вона безпомічна і беззахисна, але якби батьки все знали, то допомогли б.

Іноді дитині здається, що й вона винна. Дарма: батьки пробачать і допоможуть. А як немає батьків, можна поскаржитися тітці, дядькові, бабусі, навіть поліції, коли вже зовсім нікого немає.

Неприємно це слухати тому, кому добре, кого оточують люблячі люди. Що ж? Нехай знає, не буде тоді супитися через дрібниці...

Різні бувають на світі й дорослі, і підлітки, і малюки. Різні бувають і тітки, і дядьки. І дорослі гості.

Чужі тітки бувають приємні й неприємні. Взагалі дорослі, точно так само, як і твої ровесники, діляться на тих, кого ти любиш і не любиш.

Один тільки привітається, а потім усе з мамою розмовляє; іноді навіть прикро, що не звертає уваги. А другий невдало пожартує, а питає про щось таке, на що не завжди хочеться відповідати.

«А ти це любиш, а ти це вмієш робити, а ти цього хочеш?»

Або з подарунком прийде. Дорослим здається, що діти ласуни й жадібні. Ні. Якщо когось не любиш, то й подарунок від нього нелюбий.

Гірше, коли гості втручаються, роблять зауваження. І вже найгірше, коли голублять і цілують. Або руку тобі так міцно стисне, що аж боляче, або обслинить, цілуючи, чи посадить на коліна. За яким правом?

Завжди неспокійно на серці, коли підходиш до дорослих гостей, ніколи не відомо, що на тебе чекає.

Загальне правило життя говорить, що з дорослими треба бути ввічливим, а з гостями й люб'язним. Проте й дорослі мають бути ввічливі й не завдавати прикросців.

Якось б'яцьків знайомий підхопив хлопчика і, розмахуючи ним, сказав:

— От кину тебе у воду!

Йшли тоді по мосту.

Усе це вийшло так зненацька, що хлопчик закричав і розплакався. Дорослі почали сміятись і соромити:

— Такий великий і такий дурний. Боягузі!

А цей добродій, замість того щоб вибачитись і більше не нагадувати, потім іще щоразу надокучав:

— Привіт, моряче! Здоров був, герою!

Бридко!

Бувають такі гості, для яких втіхою є роздразнити людину. А дехто намагається піддобритись. А загалом дітям часто незрозуміло: над чим вони сміються?

Якось у вітальні зібралось численне товариство. Хлопчиків веліли почастивати цукерками. Звісно, приємно частивати, та тільки чим-небудь своїм і одного, того, кого любиш. Та нічого не вдієш: веліли. А хлопчик посковзнувся і мало не впав. Перелякався: адже міг розсипати цукерки. А всі стали сміятись над ним і під'юджувати.

Є гості, з якими треба бути виключно люб'язними. Який-небудь батьків приятель, хто-небудь, хто приїхав здаля чи надовго виїжджає. Тут іще більше доводиться старатись, це гірше навіть, ніж екзамен. Дітей примушують декламувати, співати при гостях. Ох, як це часом неприємно!

Іноді незнайомий гість приводить із собою дитину, і вам кажуть:

— Ідіть грайтесь.

А не завжди можна гратися за наказом.

Дорослі знають, як і з ким розмовляти, з ким треба бути стриманим, а з ким можна почуватись вільно. Знають, як завести розмову, хоч і не дуже хотілося б. (А почати ж найважче).

І дорослі не бентежаться так, як діти. За ними не стежать і не сердяться, коли вони скажуть що-небудь чи зроблять не так, як треба. І можуть вибирати, з ким хочуть познайомитись.

Схоже на те, що з молодшим кожен має право заговорювати, навіть якщо його мало знає чи не знає зовсім.

І я раніше так думав, а навчив мене уму-розуму один маленький хлопчик; я йому дуже вдячний.

Я тоді був військовим лікарем. Наш загін стояв у невеличкому містечку. Цей хлопчик грався в себе перед домом. Я, проходячи повз нього, сказав:

— Здрастуй!

— Чому ти не відповідаєш? — сердито спитала в нього мати.

— Та я його зовсім не знаю, — відповів хлопчик.

Відтоді я став обережнішим.

Люб'язний читачу! Я знаю, у тебе є неприємності, дорослі з тобою не рахуються, кривдять тебе. Знаю, ти не довіряєш дорослим і, хоч і боїшся сказати це вголос, відчуваєш, що й між ними є зухвалі, нечемні, невиховані люди. Але ти мусиш визнати, що є й розумні, приємні, не зарозумілі. І що за нечемність одних інші не відповідають.

Я прошу тебе, якщо ти живеш дома мирно, поясни й

переконай товаришів, що й вони мають добре ставитись до няні чи бонни і бути з ними чемними. Я знаю багато дівчат, котрі потребують заробітку. І знаю, вони охоче вступлять до контори, крамниці чи щось шитимуть — одна, приміром, продає цигарки в кіоску, — ніж підуть до дітей. Діти, мовляв, погані. А я знаю, що це не так. А ще більше мене засмучує те, що так говорять добрі няні й добрі виховательки.

— Не дам ради, — кажуть.

І виходить, ніби з маленькими можуть дати раду лише погані, брутальні й злі люди.

Багато тяжких, нерозв'язних дорослих думок приходять мені в голову.

ДВІР — ПАРК

У вступі я написав, що ця книга — дослід і будуть помилки. Одну помилку я вже бачу. Надто мало, надто побіжно у цій книжці про все йдеться. Та нічого не вдієш. Я хочу в ній зібрати важливі питання і важкі думки.

Потім уже я можу писати обширні книжки, кожна про щось інше. Окремо про батьків, окремо про братів і сестер, про гостей — з цим буде легше. Одні книжки для великих дітей, інші для малюків, одні для сільських дітей, інші для міських. Навіть для багатих дітей і для бідних, для хлопчиків і для дівчаток я напишу окремі книжки. Адже одного більше цікавить одне, іншого — інше. Щоб було, як у дорослих, у яких є своя наукова література.

Про один лише двір можна написати довгу-предовгу історію.

По-різному тут буває вранці і ввечері, в будні і в свята, взимку і влітку.

Ось випала перша весняна днина. Діти з усього дому збіглись у двір, весело щебечучи, немов ластівки, що повернулися з далеких країв, і з цікавістю позирають — що змінилося?

Бліденькі після зими, коли було мало сонця. Ще несміливі.

Прибув хтось новий, когось не вистачає, а один з минулорічних друзів ходить уже на роботу. Не один торішній малюк пробує бути дитиною середніх років, а дитина середнього віку дивиться і прикидає, чи не спробувати бути більшим. І всі витяглись.

Неоднакові двори в селах, у містечках і містах; коли

оточують їх звідусіль високі кам'яні мурн чи коли будинки й паркани дерев'яні; на багатих вулицях і в бідних передмістях. А в заможних домах навіть гратись у дворі не дозволяється. І батьки не дозволяють, бояться пилюки й лихого товариства.

Це правда, у дворі не дуже-то чисто, та й діти не однакові. Різні є діти: тихі й дружні і насправді злющі. Переслідують дівчаток і малюків, дражняться, кидаються камінцями, ганяють котів, б'ються, навіть кидають у вікна напівпідвалів сміття. Тихі діти поступаються і часто краще сидітимуть удома, ніж ось із такими зустрінатимуться.

Іноді досить одного, коли він ватажок. Сторожеві, власникам довколишніх крамничок, мешканцям дому спокою від нього немає: ніколи не відомо, що спаде йому на думку.

Одна бабуся віддала отакого баламута у виправний будинок; потім казали, що весь дім зітхнув з полегкістю.

— Ну, тепер можна спокійно гратися.

— Ну, тепер нам ніхто не заважає.

Часто з таких дітей виростають п'яниці й бешкетники, не один такий помирав молодим. Знаю, один утопився, другий попав під трамвай і ходить тепер на милицях (довелося відрізати ногу мало не по коліно).

Відгоді як усі повинні ходити до школи, у дворі стало краще, зате в школі з такими просто біда.

Поважна персона в дворі — сторож або, як іще кажуть, двірник. Двірник може бути молодий чи старий, добрий чи злий. А злитися йому є на що: адже це він мусить стежити за порядком, щоб діти дім не рознесли.

Це видається на перший погляд дивним — дім великий і міцний, що тут можна зламати? А можна.

Діти колошматять залізякою по стіні і оббивають тиньк або забруднюють і малюють. До стін підвішені бляшані ринви, по яких стікає вода з даху. Діти сідають на ринви верхи або скачуть на них — і бляха мнеться. Якщо є кран, відкривають його, ллється вода, а хазяїн же платить за воду в міську управу.

У маленьких будинках немає туалетів, усі ходять надвір. Малюк квапиться або боїться ввечері — і ось присів біля дверей і наробив на підлогу.

Часом дітям потрібне каміння для гри або хочеться викопати яму, і вони виколупують каміння з бруківки.

Хазяїн сердиться, будинок шойно пофарбували, і знову треба фарбувати, і поліція надсилає повідомлення, що не порядок, і карає штрафом або арештом.

Тільки двірник устиг підмести сходи і в дворі, як знову папірці, палиці, солома. І, нарешті, цей галас.

Іноді домовласник (чи адміністратор і керуючий) мешкає десь в іншому місці, іноді тут-таки. Або хтось хворий і просить, щоб було тихо.

Двірник жене мітлою дітей з двору, лає і кляне, а хлопчачки дають дьору й регочуть. Ну як не злитись!

На шкільному подвір'ї діти галасують лише по три хвилини в перерву, а тут — цілий день; у школі немає надто вже маленьких чи великих, а тут різні.

Тому не дивно, що сторож усіх без винятку прозиває хуліганями й колошматить першого, хто потрапив під руку, не встиг утекти.

Одного мама сама захочує:

— Іди побігай, іди пограйся, вдома душно.

А іншому дозволяє неохоче й лише інколи:

— Та дивися, зараз же вертайся. Черевики не збивай. З хуліганями не водися.

І потім питає, що він робив, — щоб, бува, не зіпсувався.

Тепер садів і парків стає дедалі більше й більше. Раніше всього цього не було й біля входу до саду стояв поліцейський і не пускав бідно одягнених дітей. Раніше сади були для заможних і для багатих дітей, і навіть не дуже-то й для дітей. Дитячих майданчиків тоді не було, а гратися в м'яча на доріжках не дозволялося. Коли м'ячик потрапляв на газон, доводилося дивитись, чи не бачить сторож, і мчати щодуху. Неприємно ж, коли погрожують палицею.

Тепер у садах є і колонка, і вбиральня, і веранда, де можна заховатися від дощу. Є й тіністі дерева, і ставок з лебедями, і рівні, политі водою, щоб не було пилюки, доріжки.

Все це люди не зразу придумали, й тепер іще щось та додається, наприклад, музика.

За кордоном є вже в садах зручні лавочки для малюків і спеціальні майданчики для тих, хто заблудився.

Дитина старша знає сад, а для маленького сад усе одно що дрімучий ліс. Доводиться весь час ходити й кликати:

— Не йди, не відходь, грайся ближче.

Дитина дратується, мати сердиться. Нарешті й справді малюк заблудився. Страшно йому, плаче, не знає, куди йти, і ніхто не знає, куди його відвести. І дитина шукає, і мама непокоїться, шукає, і навіть довго шукає. А знайшовся — іноді радість, а іноді гнів — крик, потиличник, сльози.

А було б же досить одного маленького загородженого майданчика. І всі знали б, куди блукача відвести і куди по нього прийти.

Розваги в саду приємні, делікатніші. Навіть дивуєшся, що вже пора додому, так швидко час минув, і треба прощатись:

— До завтра.

Дивовижно: то час тягнеться довго-довго, ніби й кінця йому немає, то промайне, як одна хвилина.

Тільки на годинниках усі години однаково тривають. І лише коли в тебе з'являється свій годинник, ти поступово й не без зусиль навчаєшся визнавати час, який спливає.

Кому дозволяють ходити самим, у тих часто бувають удома неприємності, що не вернувся вчасно. Пояснення вважають відмовками — і даремно. Просто було добре, і час промайнув непомітно.

Не можна через кожні п'ять хвилин підходити до когось і питати, котра година.

Один відповість, а другий буркне під ніс, навіть не глянувши на годинник. Якщо все ходити й вишукувати, у кого б спитати, котра година, то й погратися ніколи. Можливо, тому діти так сильно хочуть мати годинник.

Бо ж хотілося б і добре награтися, і не мати неприємностей удома.

Нічого не вдієш, нехай школа буде школою і нехай лишаться всі тяжкі шкільні обов'язки, не треба вимагати надто багато; та принаймні хоча б те могло змінитися, щоб під час веселої гри, коли про все забуваєш, не звалювались, як сніг на голову, гнів, крик, погрози й покарання. Стільки гірких слів і самотність.

Страх, як би чого не вийшло, порушує спокій радості: не запізнитися б, не подерти одягу, не налетіти, коли біжиш і ловиш м'ячик, на когось із дорослих, не вдарити з небережності товариша, не зробити чогось такого. Чого? Дорослі знають, чого уникати, а маленькому завжди загрожує несподівана халепа.

Я хотів би зібрати в одному місці всі настанови й правила, щоб зробити гру безпечною, та чи можна все передбачити?

Не можна ходити по газону, та що робити, якщо єдиний рятунок від погоні — чкурнути через газон?

Не можна ламати кущів, та хіба від зірваної гілки, якщо вона дуже знадобилася, може бути шкода? На жаль, так. Садівник підрізає гілки тоді, коли соки в дереві ще не рушили, а зірвати гілочку чи навіть листочок улітку — значить боляче поранити друга-рослину.

А вже найбільше зло — різати кору. Кора — це не тільки шкіра, а й одяг, кора захищає від спеки й холоду, хво-

роб і паразитів, сік з дерева витікає, наче кров. Зпівечене дерево ростиме, як хвора дитина.

Питання про шум не розв'язане. Чи потрібен крик? Не знаю. Знаю одне — не всі галасують, коли граються.

Якось у літній колонії ми з дітьми купалися. Кричав один, кличучи когось із середини річки. Він не розумів, що той, кого він кликав, чув своє ім'я, проте не відгукувався, не бажав іти. Цей одноманітний крик серед спокійного, дружнього гомону був справді неприємний. Щоб не розсердитись, я взявся лічити: хлопчак прокричав пронизливо й набридливо одне ім'я тридцять шість разів.

— Противні крикуни,— сказала дама, що сиділа неподалік, своїй приятельці.

— Кричить лише один,— сказав я,— дев'ятнадцятеро купаються спокійно.

— Залиште свої зауваження при собі,— образилася дама.

Дорослі не звикли, щоб у їхню розмову втручалися сторонні, не люблять.

ВУЛИЦЯ

Не всі люблять вулицю і не всі однаково нею ходять. Я знаю хлопчика, якого мама мусила просто гнати на вулицю.

— Ну, вийди ненадовго.

— Навіщо?

— Прогуляєшся трошки.

— Куди?

— Купиш мені те-то й те-то.

— Та я не знаю де, та я, може, й куплю погане.

Хлопчик і розумний, і веселий, і зовсім здоровий, а воле сидіти вдома.

— Не люблю тинятися знічев'я,— каже.

Бувають такі, котрі, звичайно, і підуть, та тільки з мамою або з кимось із дорослих. Або з приятелем, який скаже, куди йти.

— Не люблю ходити сам.

А бувають і такі, котрі неохоче ходять з дорослими, їм навіть товариш не потрібен.

— Найприємніше ходити самому.

Можна зупинитися там, де хочеться, і дивитися скільки сподобається.

Різні бувають люди на світі: один любить саме те, що

іншому неприємке; кожен хоче, кожного цікавить щось своє.

Один любить головні вулиці з великим рухом, де багато людей і машин, а іншого шум і товкотеча дратують. Один любить знайомі вулиці, а інший вибирає те, де ще ніколи не був. Любить ходити на річку, іде за місто.

— Я уявляю, що я маждрівник, відвідую незнайомі міста й далекі країни,— каже хлопчик.

Один приглядається до всього, а інший ходить, замислившись, і навіть не помічає, що довкола. Такому все одно, чи йде він повз високі будинки з красивими вітринами, чи повз старі дерев'яні халупи.

— Коли ходжу по місту, в мене більше різних думок.

Так, справді: не побачиш — не подумаєш.

Побачив жебрака — і думаєш про бідних; побачив похорон — думаєш про тих, хто помер; побачив каліку, сліпого, п'яницю — і думаєш про те, навіщо люди п'ють горілку і курять цигарки; побачив офіцера — замислюєшся про війну; тут скандал чи бійка, там поліцейський веде злодія...

Комусь хотілося б обговорити все з приятелем, а цей воліє сам собі ставити запитання і сам відповідає.

— Люблю дивитися на вітрини.

Зупиниться перед книгарнею, кондитерською, кінотеатром, квітковим кіоском, перед магазином канцелярського приладдя, порцелянових виробів, перед годинникарем чи шевцем.

А декотрі знають, де продаються спорттовари чи велосипеди, фотоапарати, поштові марки, радіоприладдя. І юрмляться тільки тут.

У одного в кишені немає ні копійки, а йому байдуже, а хтось краще вдома сидітиме, ніж піде на вулицю без грошей.

Один каже:

— Навіщо мені гроші? У мене все є. Нічого мені не треба.

А інший:

— Яка втіха дивитися, коли не можна купити?

Один любить і вміє купувати, іншому соромно, не хочеться. Один купує завжди в одній і тій же крамниці й навіть не думає, що десь може бути дешевше й краще, а інший купує щоразу в новому місці, щоб порівнювати.

— Давай зайдемо, спитаємо, скільки коштує.

— Іди сам, я почекаю біля крамниці.

Один купує лише тоді, коли треба, і лише те, що треба, а іншому хочеться мати все нове, що вперше бачить.

— Навіщо тобі це?

— Побачимо, може, знадобиться.

Дорослі кажуть, що діти витрачають гроші на ласощі. Так, звичайно, тільки не всі діти й не завжди. Один любить фрукти й не любить цукерок; інший взагалі ніколи нічого не купує з їжі, зате хоче, щоб у нього були гарні фарби, або циркулі, або малюнки, солдатика, книжки, або довго збирає гроші на одну, зате дорогу річ. Або витрачає всі гроші на кіно.

Неправда, буцімто діти люблять ходити на кінофільми, на які дітей не допускають. Я знаю хлопчика, який ходив у кіно раз на тиждень, але щодня проглядав кадри реклами, щоб не потрапити помилково на фільм про кохання.

Вулиця вимагає знання багатьох правил життя. Діти, які проводять щодня по багато годин на вулиці, знають їх. Тільки прошу не думати, що це вуличні хлопчачки.

Звичайно валять в одну купу: «газетярі, вуличні хлопчачки».

І думають, що газетярі — це зіпсовані хлопчачки, які курять цигарки й говорять погані слова.

Ні. Вуличним може бути хлопчик, за яким удома навіть дуже стежать і неохоче пускають самого. Та досить йому вирватись на вулицю, він наче з глузду зсувається. Йому здається, що в юрбі можна робити все, що заманеться, в голову лізуть різні злісні витівки. Штовхає, зачіпає й хуліганить, усе вишукує, яку б іще штуку утнути і втекти. Підбере собі такого ж товариша чи товаришів і разом з ними ніби навмисне хоче, щоб усі бачили, що він хуліган. І тупо й злісно сміється, коли вилає когось чи налякає.

Я знаю тихих і порядних газетярів, котрі й мусять, та не люблять проводити щодня багато годин на вулиці.

«Ах, щасливець!» — думає про них вуличний хлопчисько, за яким наглядають батьки.

Ні, тяжка, неприємна й небезпечна праця маленького газетяра. Через кілька днів від біганини і крику починаєш стомлюватись. Болять ноги, надсаджено горло. Турбуєшся, як би продати газети, і боїшся загубити гроші, і як би їх не вкрали, й не підсунули фальшиву монету, і як би не помилитись, даючи здачу, і не потрапити під машину чи трамвай. Газетярі перебігають вулицю швидко й спритно, проте обережно, напружуючи увагу.

У школі неуважний одержить лише погану оцінку, а тут хвилинна неуважність — і каліцтво на все життя.

Юні газетярі і продавці цукерок це розуміють і знають правила, які для їхніх щасливих ровесників лишаються таємницею. Знають, як уникнути нещасливого випадку і зу-

стрічі з нечесними людьми: адже пройдисвітів і авантюристів у великому місті завжди вистачає. Кажуть навіть, що є люди, які крадуть дітей.

Один хлопчик розповів про таку свою пригоду.

Стоїть він біля кіно і розглядає афішу. До нього підходить великий, уже майже зовсім дорослий хлопець і питає:

— Ходімо в під'їзд, хочеш, я тебе безплатно проведу?

Гаразд, пішли вони в під'їзд.

— Знімай чоботи, ми підемо чорним ходом.

Зняв дурник чоботи.

— Давай потримаю.

Привів у якісь сіни.

— Стривай, я піду подивлюся, чи відкрили кінозал.

Пішов і, ясна річ, не повернувся.

— Довелось мені йти додому босим. Я до дядька побіг, боявся, мама відлупцює.

Ще одна оповідь (вже іншого хлопчика).

— Якийсь добре одягнений пан спитав мене, чи не хочу я заробити злотий, дав листа і звелів віднести на п'ятий поверх. Іду я з листом, стукаю, двері відчинив якийсь здоровань схожий на бандита, глянув на конверт і як затопить мені в пику, і штовхнув мене, я мало зі сходів не скотився. Я навіть не знаю, що в цьому конверті було. А того, хто дав мені листа, я більше не бачив.

Ці два випадки ще не так погано скінчились, а могло бути й гірше. Тому батьки правильно попереджають дітей, щоб вони ні з ким із сторонніх на вулиці в розмову не вступали й не ходили по чужих квартирах.

Іноді питає в тебе хто-небудь вулицю чи про трамвай або старенька попросить перевести на другий бік. Приємно зробити послугу, але довгих розмов краще не заводити. Можна цілком ввічливо відмовити, як це зробила одна дівчинка:

— Вибачте, будь ласка, але мама не дозволяє мені розмовляти на вулиці.

Іноді п'яницю чи божевільного зразу впізнаєш, а іноді вони мають вигляд нормальних людей. Краще бути обережнішим.

Обережно треба й сідати, і виходити з трамвая, і переходити вулицю. Власне, всі так і роблять. Декотрі батьки надто вже бояться. Дуже рідко трапляється, щоб школяр чи школярка попадали під транспорт. Хіба що тільки навесні, коли після тривалої зими діти нарешті дорвуться до вулиці, або після літніх канікул, якщо були в селі і вже відвикли від міста.

Я розмовляв з шоферами і вагоновожатими. Вони кажуть, що найгірше, коли пішохід не знає, чи йти вперед, чи податися назад, або коли один тягне в один бік, а другий в інший; тоді неясно, як об'їжджати, а не завжди ж можна зупинити машину зразу.

У газетах лають водіїв, що вони необережні. Але які необережні й легковажні самі перехожі, до того ж дорослі! Чи не краще почекати хвилину, ніж ризикувати життям?

Найбільше водії нарікають на велосипедистів. І справді, декотрі надто вже необережні. А найгірше — це пустощі.

Я знаю такий випадок.

Хлопчик посперечався з товаришем, що встигне пробігти перед трамваем. Безглуздішого вигадати не міг! І не встиг. Сам потім не знав: чи то спіткнувся, чи трамваем зачепило, тільки портфель з книжками вже попав під решітку. Вожатий загальмував в останню хвилину, і поліцейський відвів хлопчика, сполотнілого як смерть, додому.

Жива, весела, цікава буває вулиця, а часом і дуже сумна й сумні будить думки.

Вдома батьки стараються, щоб усі поводитися добре, показували гарний приклад, нікого не ображали, а на вулиці ти бачиш різних людей, різні діла, чуєш різні слова.

Чи псує це дитину?

Мені здається, ні. Той, у кого сильна воля і хто знає, яким він хоче бути, виробить для себе свої власні правила життя і не буде, бачачи щось нерозумне й лихе, ні наслідувати це, ні брати з цього приклад.

Людина не лише пам'ятає, а й забуває, не тільки помиляється, а й виправляє свої помилки, не лише втрачає, а й знаходить. Можна навчитися запам'ятовувати те, що добре й корисно.

Я знаю багатьох, кого вулиця зовсім не зіпсувала, а загартувала, виробила сильну волю й допомогла стати чесними й розважливими людьми.

ШКОЛА

Багато книжок друкують про школу, та тільки для дорослих і зовсім не пишуть про школу для учнів. Просто дивовижно! А учень же стільки в ній проводить годин, так багато про неї думає, стільки бачить у ній радості й незгод!

Я часто веду мову з учнями молодших класів про шко-

ду; одні люблять і хвалять, інші скаржаться, та знати посправжньому школу, її історію ніхто не знає: всі думають, що все завжди було так і так і лишилось.

Я знаю: маленька дитина думає, що мама завжди була мамою, а бабуся бабусею і що завжди була саме така квартира і так само цокав на стіні годинник. Їй здається, що і місто, і вулиця, і крамниці були завжди такі самі, як тепер.

І учневі здається, що парти, дошка, губка, крейда завжди такі самі, як у нього в школі, такий самий вигляд мають учителі й такий самий вигляд мають книжки, зошити, ручки, чорнило.

Звичайно, батьки згадують, що в їхні часи було інакше, проте стільки чуєш усілякої всячини, що не завжди знаєш, правда це чи казка.

Один хлопчик після екскурсії до королівського замку сказав:

— Ось тепер я вірю, що королі були насправді.

Певне, в будь-якому великому місті має бути музей історії школи, і в цьому музеї мають бути такі класи, які були сто й п'ятдесят років тому, старі парти, давні карти й старовинні книжки, одяг учнів, іграшки й навіть лозина, якою тоді ще шмагали дітей.

Під час японської війни я був у Китаї, бачив китайські школи й купив в одного вчителя лінійку, якою б'ють учнів. На одному боці лінійки було написано червоною фарбою: «Той, хто вчиться, стане розумною, корисною людиною»; напис на другому боці був чорний. Цю лінійку я згодом показував, і всі розглядали її з великою цікавістю.

Мені здається, якби учень знав, які школи були раніше і які вони в інших місцях ще й тепер, він менше скаржився б і більше любив свою школу, легше мирився б з тим, що в школі часом бувають неприємності, стомлюєшся і нудьгуєш.

Якщо поговориш з учнем щиро, завжди почуєш скаргу на важкий предмет, на причепу сусіда, на суворого вчителя, на те, що багато загадують і що багато різних турбот, а розваг мало.

А питаєш, чи не хоче він краще сидіти вдома, скаже:

— Хочу ходити до школи.

Школяр радий, що вчитель не прийшов, що раніше відпустили додому, любить свята, але він хоче лишатися учнем.

Траплялося, мені треба було переконати хлопчика: вдома вчитися краще.

— Сам бачиш, ти кволенький, тобі важко рано встава-

тобі цікавого товариші й хто саме. Кожен з учорашнього дня щось бачив або чув. А розмова, можливо, через те ще така цікава, що от-от перерве її дзвінок. Всякому хочеться встигнути розповісти до уроку, і думки плинуть якось швидше й легше.

Іноді й не встигнеш,— значить, докажеш на перерві. А поки що, на уроці, можна подумати про те, що говорилося.

Заходить учитель. Нібито й знаєш, який перший урок, але завжди бувають несподіванки, ніколи точно не відомо, що саме буде сьогодні. Іноді й не дуже цікавий предмет, а якраз сьогодні було приємно слухати.

Чи викличе вчитель до дошки, і в якому він буде настрої — в гарному чи поганому,— похвалить чи посварить, розсердиться на всіх чи на одного й на кого саме? Хто буде відповідати, той знатиме чи не знатиме? Приємно слухати, коли відповідає добрий учень, а іноді навіть цікавіше, коли викликають ледаря або бешкетника: може, скаже щось смішне. Зразу в класі шум: усім стає весело.

Коли слухаєш більш уважно, коли менше. Але ніхто не заважає думати, і в голові в тебе виникає спогад, народжується запитання, з'являється якась ідея. Іноді приємно навіть просто посидіти спокійно, ні про що не думаючи.

І дзвінок — і так щогодини. Коли заняття кінчається раніше, коли пізніше. Сьогодні був важкий день, зате на завтра задано менше, або буде інший предмет, чи вчитель, якого любиш.

Важливо, що ти знаєш, що буде завтра, проте не зовсім: може вийти й трошки не так.

Ще один робочий день скінчився, наближається день відпочинку.

Розмірковуєш, що тобі робити, куди піти в свято, щоб не було нудно. Лічиш, скільки тижнів лишилося до двотижневих зимових канікул, до великоддя, до двомісячних літніх канікул, у чому треба підтягтися.

Завжди щось повторюється, а щось — нове; одне йде, інше настає. Одне чекаєш зі страхом, інше з радістю. Неприємну несподіванку врівноважує інша — приємна. Надії й перемоги, розчарування і поразки.

Школа — дім. Дім — школа. То біжиш, квапишся додому на обід, то йдеш дальньою дорогою, проводжаючи товариша, або бачиш щось цікаве й заходиш купити.

А ось і кінець року:

— Ще тільки місяць лишився, три тижні.

Чи напишуть унизу табеля червоним чорнилом «переводиться», чи, можливо, на другий рік?

Передостання контрольна робота, остання відповідь — переєкзаменовка! Є ще час підтягтися. У кожного є предмет, в якому він упевнений, і такий, якого він боїться.

А розваги? Експерсія, кіно, театр, виставка; а бібліотека, вистава, клуб?

Я помітив, що на школу скаржаться ті, кому вдома добре, у кого вдома багато різних розваг, або ті, від кого батьки вимагають, щоб вони добре вчилися, хоча вони не мають здібностей і навчання дається їм важко.

Не завжди винен батько в тому, що він мало заробляє, не завжди винен учень, що в нього немає добрих оцінок. Часто дорослі кажуть:

«Якби ти хотів».

Та бідолаха й хоче, проте не може подолати перешкод.

«Здібний, однак ледачий».

Можливо, до одного й здібний, а до іншого ні. Один добре пише твори, а не може розв'язувати задачі. Один несміливий і завжди гірше відповідає, інший не вміє швидко думати, у третього погана пам'ять. У одного легко пропадає бажання, у іншого сильна воля.

Якщо чуєш, що школа важка, нудна, сувора, несправедлива, то це означає, що ніщо не може бути досконалим. Буває й так і інакше, і те й це. Радість, веселощі, добро; але й скорбота, і гнів, і бунт.

Приємно одержати годинник або велосипед, але начувайся, коли їх зіпсуєш. Приємно мати доброго товариша, але будуть і сварки, і нудьгуватимеш, коли захворіє.

Можливо, і шкільні турботи цікаві, і невдачі, й труднощі будять думку? Дурник той, хто хоче, щоб усе завжди було легко.

Один нездібний хлопчик придумав собі таку гру.

— Коли я розв'язую задачу, цифри — це солдати. А я полководець. Відповідь — фортеця, яку я мушу взяти. Якщо мені скрутно, я знову збираю розбиту армію, складаю новий план битви і веду в атаку.

Вірші, які я повинен вивчити напам'ять, це аероплани. Кожне вивчене слово — сто метрів угору. Якщо я вивчу вірш без помилки, я беру висоту в три кілометри. Так приємно жодного разу не збитись.

Коли я пишу, я шофер. Переписані літери й слова — пророблений шлях. Якщо вдається написати весь рядок гарно — це ліс, а погано написав — піски або болото. Коли

скінчу писати й чорнило висохне, веду по паперу паличкою і бурчу, як мотор.

Різне вигадую, щоб не було нудно.

Кожен шукає свій спосіб полегшити роботу. Іноді допоможе товариш, часто щось попервах видається важким і нецікавим, а потім раптом зрозумієш — і пішло добре.

РОЗВАГИ

«Легкі» думки були такі: «Робота потрібна, навчання потрібне, а розваги — це ніби нагорода, додача».

І точно так само: «Хліб, суп, молоко — це їжа, а цукерки й фрукти тільки смачні і, отже, непотрібні».

Раніше люди думали саме так.

І тільки згодом зрозуміли, що все інакше. Тепер уже є багато книжок про ігри й розваги, і в газетах пишуть про спорт і змагання як про важливі справи. Уроки гімнастики в сучасній школі — це уроки рухливих ігор і розваг. Люди поважають і працю, і навчання, і розваги. А втім, сказати, що робота, а що розвага, не так просто.

Один читає книжку й думає, що працює, а для іншого читання — найкращий відпочинок. Адже копати землю, різати картон, випилювати фанеру, малювати, ліпити, вирізати, грати на гармошці й на скрипці — то що ж це, розвага чи робота?

Пішохідні екскурсії, плавання, веслування, велосипед, ковзани, біг, стрибки. Болять руки, ноги, спина, людина стомилася, але задоволена.

Адже правда: кожен працює по-своєму й по-своєму відпочиває. Один любить самотність, інший — товариство, один — тишу, інший — галас. Одному нудно через те, через що іншому весело; одного дратує і навіть сердить те, що інший якраз полюбляє. Люди люблять і спокійні, і рухомі розваги, всі люблять щось своє і по-своєму, і тому не заважайте один одному!

Я помітив, що найбільше діти сердяться, якщо їм заважають гратися. Раніше я вважав, що це дрібниці. І дуже сердився, коли хтось заважав комусь вчити уроки: хапав зошит, ручку, під'юджував, що не віддасть. Якщо те саме пророблялося під час гри з м'ячем, я вважав, що це жарт і не варто ображатись. Якщо діти гралися в квача і хтось зупиняв того, хто наздоганяв, або того, хто тікав, — теж, мовляв, несерйозне діло. Гралися в піжмурки й виказали місце схованки — теж, мовляв, невинна штука. Навіть на

обман під час гри, здавалося мені, не варто зважати. Наприклад, не влучив, а каже, що влучив, чи була не його черга, і він зробив те, що йому не належало.

— Пусте, чи варто ображатись?

Нарешті одного разу в колонії я зрозумів. Сталося це так.

На веранді було мало народу: двоє хлопців грали в шашки, ще один зводив будиночок з кубиків, один читав, один грався в м'яч. Решта бігали в лісі й перед будинком. Раптом заходить на веранду такий собі причена, якого всі не люблять. Спершу він розізлив тих, що грали в шашки,— почав втручатись і давати поради. Потім став хапати кубики й дражнити того, хто робив будиночок. Нарешті причепився до того, хто читав:

— Покажи, що читаєш, покажи, чи є малюнки.

Не обминув і того, хто грався з м'ячем.

Часом дівчатка танцюють, а якийсь хлопчисько починає штовхатися, пустувати, блазнювати. Або вся група співає хором, а один навмисне фальшивить і верещить. Або хтось розповідає казку, а такий ось не хоче слухати.

— Іди геть,— кажуть йому.

— А що, і посидіти з вами не можна?

На зло перебиває, баламутить усіх і виводить з рівноваги.

Я склав такі правила гри:

1. Не можна, не можна й ще раз не можна заважати в грі, анітрохи не менше, ніж у навчанні.

2. Не можна брати без дозволу чужий м'яч, коробочку, паличку, камінець так само, як не можна брати без дозволу чужу ручку, зошит, книжку.

3. Якщо тобі одному не хочеться, якщо тобі одному не подобається, відійди й не грайся, а не кажи: «Коли ви зі мною не хочете гратись так, як я хочу, я вам заважатиму».

Раніше мене дивувало, чому діти так швидко визнають нового товариша, так зразу знають, хто буде добрим товаришем, а хто ні. Згодом я зрозумів: найлегше взнати під час гри. Діти кажуть:

«Задавака, командир, кривляка, недотика, підлабузник, псих, злюка, ябеда, плакса».

Неправда, що діти легко сваряться. (Дорослі більше зляться, якщо їм заважати). Скільки разів траплялося мені чути, як діти казали: «Ну гаразд, скажи, як ти хочеш?»

Або: «Ми хочемо так, а якщо комусь не подобається, може не гратись».

Я бачив, як охоче діти приймають у гру і маленьких, і слабких, і невмілих, аби лиш вони не сварились і не вимагали, щоб їм дали робити те, чого не вміють.

Неправда, що в іграх діти готові слухатися тільки дорослих. Навпаки в масових іграх діти самі хочуть, щоб знайшовся хто-небудь з них найрозумніший, найсправедливіший і всіма любий, хто підказував би, як має йти гра й кому що треба робити; хто поступався б, якби діти захотіли грати інакше чи хоча б один затявся; вмів би мирити сперечальників і стежив би за тим, щоб діти не надто розходились, не били щось, не рвали й не було бійок та сліз.

— Добрий товариш, з ним приємно змагатися,— кажуть діти.

Я помітив одне цікаве явище, проте довго не міг його пояснити.

Коли в грі доводиться бігати, довго все йде добре. Раптом виникає сварка, і, що мене дивувало, через якусь дрібницю! І як легко сваряться, так легко тут-таки й миряться. Спершу всі водночас кидають гру, обидві партії сходяться і зчиняють суперечку. І так само раптом один скаже:

— Ну, баста. Кінчай. Все одно. Почали.

І всі дружно повертаються до перерваної гри. Іноді лише трошки щось змінять або один вийде з гри і його місце займе інший.

Нарешті я здогадався, у чім річ.

Коли гра вдалася на славу, шкода переривати, а всі дуже втомились. Але признатися, що ти стомився і хочеш відпочити, нікому не хочеться. Тому не подобається, мовляв, у грі те-то й те-то. Це навіть не сварка, а просто розмовляють. Якщо поблизу є лавка, декотрі посідають і ждуть, аж поки ті скінчать.

Дорослі відпочивають не так, як діти. Стомлений дорослий відпочиває годину, півгодини; дитина ж, уся в поту, падає, захекавшись, на лавку, а за три хвилини вже підхоплюється.

Мати каже:

— Посидь трошки, відпочинь. Дивись, який у тебе вигляд, як у тебе б'ється серце.

Та ні: вона вже відпочила.

Одного разу я довго сидів у полі й слухав, як співали жайворонки. І подумав, що серце жайворонка має бути схожим на серце здорового, веселого хлопчика: любить доводити до знемоги і швидко відпочиває.

Людина любить зусилля, любить, щоб вдавалося, хоче

знати, чи зуміє й на що вона здатна, хоче, незважаючи на труднощі, закінчити, перемогти, довести собі й іншим, що вона сильна й спритна.

Та й стомлюєшся від сидіння. Якщо в людині набірається сила й вона не може її витратити, вона сидить як очманіла, зголоднівши, знудьгувавшись за рухом.

Саме тому такі хаотичні й неприємні шкільні перерви, особливо якщо немає просторої рекреаційної зали. Діти більше штовхаються й дають стусани один одному, ніж граються; кілька чоловік шкодять, решта забилася в куток: усе одно з гри нічого не вийде.

Сумно: тихі діти не вчаться боронити свої права, а хулігани командують і нахабніють.

Багато було в мене архіскладних думок на тему: що робити, щоб зухвалий кулак замінити справедливістю. Я пробував по-різному.

Двадцять хлопчаків. Я хочу дати їм м'яч. Хто, проштовхуючись вперед, першим крикне:

— Мені!

Хто спіймає і що робитиме?

Тепер усе частіше замість настирливого егоїстичного «мені» чуєш благородне «нам» і замість свавілля бачиш прагнення дотримуватися правил і законів гри. Бувають і судді, на жаль, не завжди справедливими.

Часто егоїзм окремих осіб змінюється однаково неприємним і ницим егоїзмом партії, групи, табору. Треба вміти програвати з честю і гідно оцінювати позитивні якості супротивника.

Пригадую, діти гралися в «подвійний бік». З одного боку лишалося троє, з другого — тільки один. І тут сталася незвичайна річ: він вибив усю трійцю. М'ячик сам якось до нього відскакував, а ті розгубились і зовсім не захищалися.

Пролунали оплески. Кричали «браво» й вітали і переможці, і переможені, і свої, і противники, раділи всі. На очі мені навернулися сльози зворушення, і я не соромлюся цих сліз.

Так і має бути! Не ревнощі, не роздратування і скарги, не хвастоші й приниження противника, а лицарське усвідомлення своєї і його гідності, горда віра, незважаючи на поразку, в свої сили, переконання, що рівний змагається з рівним, повага до людини.

Багато що стало кращим. Пам'ятаю лихі прокляті часи бандитських бійок і кидання камінням. Багато бійок перебачив я на своєму віку. Під впливом спортивних ігор навіть бійки стали шляхетнішими.

Коли я бачу, що б'ються двоє хлопчаків однакової сили, я не перериваю, а дивлюся разом з усіма.

Краще почекати, адже якщо зразу втрутитися, запеклість наростає.

Бійка рідко виникає випадково, часто вибуху передуює тривала взаємна образа. Звичайно, трапляються такі діти, які охоче штурхнули б або вдарили меншого чи слабшого, та це я суворо забороняю, та й товариші не допустять. Я знаю, навіть забіяці й злюці бійка не до смаку, якщо він знає, що йому перепаде.

Так от раніше билися так, щоб якомога більше дошкүлити, тепер — тільки щоб здолати суперника. Це вже схоже на спортивні змагання.

Кінчаючи цей коротенький розділ, я дам вам важливе правило:

«Не треба соромитися гратись. Дитячих ігор не існує».

Даремно дорослі говорять, а задаваки за ними повторюють:

«Такий великий, а грається як маленький. Така велика, а грається ще в ляльки».

Важливо не те, в що гратись, а як і що при цьому думати й відчувати. Можна розумно гратися в ляльки й примітивно грати в шахи. Можна цікаво і з великою фантазією гратися в пожежу чи в поїзда, в полювання чи в індіанців і безглуздо читати книжки.

Я знав хлопчика, який не лише читав, а й сам писав гарні вірші та оповідання, а улюбленою його забавкою були солдатики: він мав цілі полки різних родів військ різних країн, і він розставляв їх на столі, підвіконні, на підлозі, стільцях і малював карти і плани.

Не соромно гратися з дівчатками і з молодшими.

Я помітив, що діти не завжди охоче розповідають про свої ігри й соромляться, якщо дорослий їх чує: бояться, аби не кепкував, тому що не вміють захищати своїх юних мрій.

Я не кажу: «Грайтесь у те й те. Грайтеся з тими, а не з цими».

Для гри потрібен надійний товариш і натхнення, а отже, свобода.

БАГАТИЙ — БІДНИЙ

Є люди, які думають, що діти не повинні нічого знати про гроші й що гроші їм не потрібні: «Підростуть, самі визнають» і «живуть у батьків на всьому готовому, а на свої гроші купують непотрібні речі й тільки розбещуються».

Звичайно, гроші дають час від часу як нагороду, коли батько чи мати в гарному настрої. Дуже рідко батьки призначають певну щотижневу суму й кажуть:

«Купуй що хочеш».

І лише один батько давав щотижня по п'ятдесят грошів. Він сказав:

— Навіть якщо ти не слухатимешся чи принесеш із школи погану оцінку, все одно будеш одержувати по п'ятдесят грошів на різні свої витрати. Я хочу, щоб ти навчився розумно витратити гроші.

Атож: треба вміти не лише заробляти, а й витратити.

Я знав таких: назбирається, і мають витратити на якусь дурницю. Навіть ще в борг візьмуть і не подумують віддати. І буває старший — легковажний, а завбачливий якраз молодший.

Я цілих десять років завідую позичковою касою, і якщо виявиться, що діти хочуть читати наукові книжки, напишу книжку про те, хто і як бере в борг, як віддає і на що витрачає — чи ж заощаджує, збирає, щоб купити собі щось, що дорого коштує, наприклад: ковзани, годинник, велосипед, чи на подарунок татові або мамі.

Я знав хлопчика, який півроку збирав гроші на футбольний м'яч і бутси, а потім віддав свої дванадцять злотих матері, яка захворіла.

Багато горя доводиться зазнати бідним у школі, адже навіть безплатні школи дорого коштують.

Добре учневі, якому батьки на початку навчального року купують усе необхідне: книжки й зошити, спортивні черевики, портфель і справно платять внески.

Неприємно просити, коли в батьків немає грошей.

Одні видирають із зошита аркуші, а брудний зошит викидають, і ніхто навіть і не знає; йому й діла немає, що загубив олівця. А інший пише маленькими літерами, щоб на довше вистачило.

В одних дітей є своя кімната, чи принаймні столик з шухлядою, який замикається на ключ, або полиця. Ті можуть спокійно робити уроки. А інші задубілою рукою при тьмяній лампі на кривому столі пишуть поганим пером і блідим чорнилом на дешевому папері.

Не кожен снідає перед тим, як іти до школи. Може, він навіть і не відчуває голоду, звук, тільки якийсь стомлений, сонний і голова болить.

Іноді в одного є все, а вчиться він неохоче, а інший і хоче вчитись, та батьки кажуть, що годі, пора на життя заробляти.

Я довго вважав, що кожному учневі хочеться подорослі-

шати, і лише недавно пересвідчився, що це не так. А якщо діти хочуть вирости, то для того, щоб заробляти й допомагати батькам, «щоб мама не бідкалась».

Кажуть: бідняк, бідний, убогий, незаможний, заможний, багатий, магнат.

Різні бувають ступені достатку й злигоднів. А можна ще й інакше ділити людей: на тих, у кого є стільки, скільки треба, і тих, хто витрачає більше, ніж заробляє.

Батько мало заробляє — до десяти злотих на день, — сім'я живе спокійно, а можна витратити по п'ятдесят злотих на одних дітей, і однаково вони будуть нещасними. Бідні батьки можуть бути веселими й говорити про приємні речі, а заможні — нервовими, дратівливими, сердитими, заклопотаними.

Точнісінько так, коли один задовольняється п'ятьма грошами на цукерку або зрідка у кіно піти, а комусь і злого того мало, і він усе думає, де б іще добути?

Можливо, тому дорослі не завжди охоче пояснюють, що вважають це надто важким — діти, мовляв, не зрозуміють.

Помиляються дорослі! Дитина хоче знати і має право знати, адже горе батьків важче свого власного. А втім, у бідних сім'ях діти знають, чому цілий обід буває не щодня, трапляється, що й хліб та ледь підсолоджений чай; знають, скільки коштують підметки й нова шапка. Знають, що краще, коли в батька нехай менший заробіток, та надійний.

Тому що найбільше смутку там, де раз вдається одержати навіть і багато, а потім уже довго нічого й нічого. Безробіття — це велике нещастя.

Неприємно, коли ти знаєш урок, а вчитель не викликає, та набагато гірше, коли ти вмієш і хочеш працювати, а сидиш без роботи, хоча той, хто гірший, влаштувався.

Даю тепер важливе правило життя:

«Любий мій, гарний хлопчику, не пий горілки, не пий цієї отрути клятої».

Кажуть, горілку вигадав сатана. Мабуть, так воно і є.

На горілку не тільки йдуть гроші, часто останні; горілка позбавляє сил, здоров'я, глузду, вбиває волю й відчуття честі, отрує дітей, викидає тебе з роботи, розбещує душу.

Коли живеш довго, бачиш багато страшних нещасть, відвертаєшся, щоб не дивитись, серце щемить — так і біг би світ за очі й ні про що не думав.

Я бачив три війни. Бачив покалічених, яким руку, ногу відірвало, живіт розпанахало, так що кишки назовні; понівечені обличчя, голови; поранених солдатів, дорослих, дітей.

Та кажу вам: найгірше, що можна побачити, це коли п'яниця б'є беззахисну дитину або коли дитина веде п'яного батька і благає:

— Таточку, тату, ходімо додому.

Горілка тихо повзе, мов змія: починається з чарочки, а потім більше й більше. А буває, хлопчина не з горілки починає, а з цигарок.

І я курю цигарки. Шкодную, що звик. Та нічого не вдієш. І не перед людьми мені соромно, курять майже всі, а перед собою, що не можу відучитися. Та я не втрачаю надію.

Дитині соромно за п'яного батька, ніби бідолаха винна у чомусь, соромно, що ходить голодна, що вдома злигодні. Я не знаю, чому це так, не можу зрозуміти. Іноді — на зло — посміхається над своїми діржавими черевиками і приношеним одягом, а в глибині душі — смуток і образа.

Даю вам ще одне правило життя. Є діти, які люблять битись об заклад. Тільки-но що, зразу:

— Закладемося?

Багато горя і шахрайства через такі заклади. Програє, а віддати нічим.

Я помітив, коли хтось часто б'ється об заклад, потім він стає картярем. А вподобав карти, то вже не дивиться, чи є в нього гроші, чи ні, свої програє чи чужі.

Саме через горілку та через карти й потрапляють найбільше люди в тюрми!

Багато батьків не можуть працювати через хвороби. Тому люди весь час думають про те, як захистити себе від хвороб.

Уже є щеплення від віспи, різні ліки й лікарняна каса.

Я давно живу на білому світі і багато чого набачився. Я бачив хворих, яким пощастило, і вони стали багатими, а частіше — збіднілих людей, колись заможних. І саме через хвороби.

«Поки батько був здоровий, нам жилося добре...»

«Коли батько захворів і більше не міг працювати...»

Так починаються невеселі оповіді дітей.

Різниця між багатим і бідним у тому й полягає, що благополуччя бідняка ненадійне. Запасів у нього немає ніяких, і одна хвороба, одна невдача зразу валять з ніг усю сім'ю.

Знаю, на лікарняну касу скаржаться, знаю, що лікарняна каса не зовсім добра. Але й така потрібна і дає користь.

Лікарняна каса — це найрозумніша і найважливіша річ, яку вигадали люди, важливіша за аероплани.

Здорові люди платять внески, щоб мати, коли захворіють, медичну допомогу, лікаря і ліки.

Здоров'я — це найголовніше життєве благо; хворий багач — той же бідняк; тож подумай, який це скарб — здоров'я для бідняка! А без лікарняної каси бідний чоловік хворів, але не мав права хворіти. І пропадав ні за гріш. Невелике захворювання без лікарської допомоги перетворювалось на смертельну хворобу.

Дітям здається, що легко зробити, аби не було на світі бідних, несправедливості, образ.

«А чому не випускають більше паперових грошей, що таке податки, чим займається міністр фінансів і як одна країна дає в борг іншій?» Я хотів би все це пояснити, але сам до пуття не знаю. Та й невелика втіха знати, коли нічого не можна зробити: це не від нас залежить.

Проте від нас залежить, щоб ми одне одного в школі любили, знали і взаємно допомагали. А бідні й багаті не знають одне одного й не дуже люблять.

Є діти, яких мало хвилює, скільки в кого грошей і хто як одягнений, а от декотрі бідняки не люблять багатих однолітків, і, навпаки, багаті не люблять бідних.

Бідним здається, що всі багаті зазнаються, що в них зле серце і всі вони — паничі й модні панянки — вдають із себе делікатних і думають про втіхи. А багатим знову ж таки здається, що бідні заздрісні, нещирі й погано виховані.

Я знаю, чому це так відбувається.

Тому що порядний бідняк частіше знайомиться з багатим горлодером і задавакою, а порядний багач — з бідним підлабузником і шалапутом. Багатий задавака шукає бідних, щоб хвалитися, а бідний пройда — багатих, аби щось виманити. А порядні бідні й порядні багаті цураються один одного.

Порядний бідний думає: «Навіщо мені з ним розмовляти? Ще подумає, що я хочу, аби він мене пригощав? І йому здаватиметься, що ласку мені робить».

Порядний бідняк боїться несправедливих підозр, лихих товаришів, соромиться, що не так добре одягнений.

А порядний багатій думає: «Можливо, він гнівається на мене за те, що в мене все є? Можливо, гнівається, що я хотів зробити йому послугу?»

Я часто чую, як про дітей говорять:

«Усі вони такі».

Наприклад:

«Усі хлопчачки — хулігани й бруднулі».

Або:

«Усі дівчиська — плакси і ябеди».

Неправда, кожного треба визнавати особисто й особисто оцінювати, і визнавати не поверхово, а ґрунтовно. Важливо не тільки те, що людина каже, а й що вона думає й відчуває і чому вона така, а не інша.

Тільки ледача людина, яка не любить думати, каже: «Усі вони такі».

Коли я був маленьким, я був багатий, а потім став бідним і знаю і те, і се. І знаю, що можна бути порядним та добрим і так і інакше і що можна бути й багатим, та дуже нещасним.

Треба багато перебачити й багато самому передумати, одначе й тоді людина часто помиляється і всього не знає.

ДУМКИ — ПОЧУТТЯ

Дивовижний цей світ! Дивовижні дерева, як дивовижно вони живуть! Дивовижні маленькі черв'ячки — живуть так мало! Дивовижні риби — живуть у воді, а людина задихається в ній і гине. Дивовижно все, що скаче й пурхає: коники, птахи, метелики. І звірі дивовижні — кицька, собака, лев, слон. Та надзвичайно дивовижна сама людина.

Кожна людина ніби обіймає в собі весь світ.

Якщо я дивлюся на дерево, виходить ніби два дерева: одне насправді, а інше у мене в очах, в голові, в думках. Я йду і забуваю про нього, а потім знову побачив — упізнав, пригадав. Отже, дерево ніби ховалося десь у моїх думках.

Все існує немовби двічі: раз само по собі, а вдруге у мене в очах, у голові, в думках.

І завжди мені щось подобається, а щось і не подобається.

Або стою я на березі річки і знаю, що це така ось річка. Але в цій річці весь час інша вода, вода в ній ні хвилини не буває одна й та сама, всі краплі однієї і тієї ж річки раз у раз міняються, весь час інші.

Те ж саме, коли я йду по вулиці, повз будинки й людей. Кожен дім інший, і кожна людина інша, і все це протягом однієї хвилини. З хвилин складаються години, з годин — дні й ночі, з днів — тижні. Зима, літо — і знову довгі вечори, потім знову весна, бруньки, зелене листя. Сонце, нічна п'ятьма, місяць, зорі — хмари, дощ, білий сніг.

Усе весь час інше й інакше

Те ж саме і зі мною.

Немовби я і той самий, але то веселий, то сумний і весь час бачу щось інше, й про щось інше думаю. І навіть не знаю, що буде далі: чи буду я гратися, чи товариш розсердить мене, і ми поб'ємося.

Або думаю, що зроблено так, а вийде саме навпаки. Раз мені здається так, а раз — інакше. От і виходить, що я сам себе не знаю.

Якщо спитати: «Ти хороший хлопець?»

Він відповість: «Сам не знаю... Здається, хороший».

Або: «Стараюсь».

Нібито дивно, що людина не знає, яка вона насправді, навіть себе добре не знає.

Мудрець сказав по-грецькому: «Гноті сеаутон».

Це означає: «Пізнай самого себе».

Виходить, навіть дорослим важно пізнати самих себе, навіть мудрецам. Адже дітям здається, що дорослі знають усе і можуть відповісти на будь-яке запитання. А ми не знаємо, ми справді не знаємо.

Якщо я розмовляю і граюся з ким-небудь і знаю, як його звуть, я вже кажу:

— Я його знаю.

Чи так це? Часто мені здається, що він такий, а потім бачу, що він інший, що я помилився.

Навіть сам я: весело мені — я один, сумно або гніваюсь — інший.

Коли мені весело, тоді всі здаються добрими, милими; я охоче поступаюсь, легко прощаю; я навіть не відчуваю, що мене штовхнули або я забився. І мені здається, що і всім має бути весело.

А коли людина сердита, все їй не так; вона й сама потім дивується, що такі дурні думки лізуть у голову. Навіть вигляд ти маєш, коли злишся, інакший. Лице перекошене, бліде або червоне, і очі зовсім інші.

Коли я дивлюся, як двоє хлопців б'ються, я думаю:

«Що за вихор, що за буря думок і почуттів?»

А коли розходяться, засапавшись, я прикладаю вухо до грудей: бідне серце калатає так часто й сильно, що зупиняється в знеможі, а потім ще й ще і ніяк не заспокоїться.

Один — запальний, легко впадає в гнів, інший рідко злиться; один уміє хоч трохи та володіти собою і стримуватись, інший зразу несамовитіє, наче вбити хоче. Про таких кажуть: «Раб своїх пристрастей».

Правильно кажуть: той, хто не вміє сам собі наказати: «Годі!», у кого немає сильної волі — той раб; будь-хто доведе його до шаленства. Мудрець сказав, що наказувати

іншим легко, а от навчись-но бути володарем своїх власних думок і почуттів...

Буває, злість минає, змінюючись почуттям каяття. Я помітив, що, коли дуже сердитись на когось і кричати, той стоїть злий, непокірливий: опустить голову, насупить брови, мовчить. Тоді я перестаю сердитись і ласкаво кажу:

— От бачиш, і самому тяжко, і всім з тобою тяжко. Більше так не роби.

Після цього він починає, хоч і соромно йому, плакати і каятись.

Мені здається, дорослі не повинні сердитись на дітей, тому що це не виправляє, а псує. Часто дорослим здається, що дитина на зло їм стає впертою — не бажає щось зробити, сказати. Ні, їй соромно.

А якщо комусь соромно, він не може говорити, язик застряє в горлі, важко ним поворушити. В голові порожнеча, думки ніби вилетіли. І ти говориш і робиш не те, що хочеш. Намагаєшся бути сміливішим, а виходить іще гірше. Зразу можна зрозуміти, що людина прикидається: говорить надто сміливо й голосно, рухи надто невимушені. Або губи стрибають, бгає одяг і не може говорити. Немов паралізований.

Дивовижне це почуття страху. Все здається небезпечним. Неначе хто на думки накинув чорну шаль і душить. Навіть дихати важко.

Звичайно, страх буває різний. Коли боїшся вдень, у школі, а коли — вночі, іноді — коли тебе хтось налякає раптово, а іноді — коли завжди когось боятися. Буває, знаєш, чого боїшся, а буває, і не знаєш.

Дорослі думають: «Бешкетник, нічого не боїться, нічого він не соромиться».

Зовсім не так.

Лікарі хоч скажуть:

— Нервовий, боїться.

А вже найгірше висміювати.

Я багато разів бесідував з такими, котрі бояться ночами: вони дуже нещасні. А батьки думають, що все це дрібниці.

Грюкне щось уночі або сон наснитися, а часто навіть не знаєш, у сні це чи наяву.

Сміятися над дитячими страхами чи навмисно лякати — жорстоко.

Я часто думав про те, що означає «бути добрим»? Мені здається, добра людина — це така людина, яка володіє уявою і розуміє, як воно іншому, вміє відчувати, що інший відчуває. Якщо хтось мучить жабу чи муху, такий скаже:

— А якщо тобі так зробити?

Або, наприклад, бабуся: то старенька як старенька, а то здається такою бідною, немічною, що хочеться допомогти, проявити увагу, розвеселити.

Я вже давно помітив, що коли я на якогось хлопчиська дуже розсерджусь, його обступають діти й починають утішати, пояснювати.

Признаюсь із соромом, це мене навіть злило. Що таке?! Сварю,— значить, заслужив. А коли навкруг нього юрба, виглядає так, ніби винен я, а не він.

Тепер я ставлюсь до цього інакше: і добре, так і має бути, кожен, потрапивши в біду, повинен знайти у людей підтримку. Не подобається мені це шкільне покарання, щоб з кимось не розмовляти.

Треба вміти співчувати добрим, злим, людям, звірам, навіть зламаному деревцю і камінчику.

Я знаю хлопчика (тепер він уже дорослий), який збирав на дорозі камінчики й відносив у ліс: там їх уже ніхто не потопче.

Почуття бувають сильні й гострі або м'які й ніжні, бувають яскраві, бувають спокійні.

Що таке любов? Чи любиш ти завжди чи за щось, і чи завжди ти любиш тих, кого ти повинен любити, і так, як повинен? Чи однаково, чи то більше, то менше? І що таке вдячність і повага? Яка різниця між «любити» й «дуже подобатись»? Як дізнатись, кого більше любиш?

Я помітив, що діти не люблять говорити про свої почуття.

Можливо, їм просто важко? Навіть маленькі не люблять.

А дорослі часто запитують дітей:

— Любиш? А кого ти більше любиш?

Я спитав у одного хлопчика, як він дізнався, що любить цю дівчинку більше ніж інших? Він відповів:

— Раніше я говорив з нею, як з усіма, а тут раптом я став її соромитись.

Часом навіть і не знаєш, що когось любиш, та коли її чи його немає, тебе поймає відчуття неспокою і якоїсь порожнечі, сирітства й самотності. І хочеться, щоб вона або він повернулися. Це називається тугою.

Тужити можна за батьками, за товаришем, за домівкою. А найсильніша туга — це туга за батьківщиною.

Стільки різних почуттів, що всіх не полічиш. Можна спробувати виписувати їх із словника в зошит. Тому що тут, у цій книжці, я можу коротко згадати лише про декотрі найважливіші почуття (про які діти говорили зі мною

щиро, а не тому, що їх намовили). І про звичайні відчуття повсякденні.

Згадаю ще про три відчуття: розчарування, образи і кривди.

«Я розчарувався. Думав, буде добре. І помилився. Вийшло не так, як хотілося».

Люди кажуть:

— Болісне розчарування, гірке розчарування.

Так, іноді відчуваєш ніби біль, а часом тільки неприємний гіркий, терпкий присмак.

Часто до відчуття розчарування приєднується й інше — образа. Ми ображаємось, що нас ввели в оману, ошукали наше довір'я. Якщо товариш викаже таємницю, обмовить тебе, обдурить, тобі неприємно, ти образений.

Згадаю, нарешті, й про кривду. Якщо хочуть мене принизити, чи висміяти, чи скривдять когось, кого я люблю й поважаю, мені сумно, боляче, я серджусь.

— Від удару не так боляче, як від слова,— сказав один хлопчик.

— Як сміятися, краще б уже побили,— сказав інший.

Коли дорослі хочуть принизити чи скривдити дітей, діти найчастіше вдають, що їм однаково. А не вдають, значить, уже втратили сором. Адже відчуття, якщо не вміти поводитися з ними, послаблюються, як кажуть, притуплюються.

Різні бувають люди. Один часто буває веселим і рідко засмученим, а інший якраз навпаки. Один любить майже всіх, ні до кого не відчуває неприязні, а інший ніби сердитий на всіх, важко йому догодити. Деякі легко звикають до чужих людей, а інші, недовірливі, довго приглядаються, перш ніж скажуть:

— Люблю.

Один довго пам'ятає, інший швидко забуває.

Різні бувають люди.

Раніше я думав, як і всі: діти легко сердяться і легко пробачають.

Годину тому побились і знову гуртом граються. Щойно гралась і вже посварились. Звичайно, хтось скаже спересердя: «Ніколи більше з ним не розмовлятиму. Ніколи вже більше з ним не гратимусь».

Або навпаки: «Ми завжди будемо дружити».

Але так говориться тільки у виключні хвилини, та й у дорослих те ж саме. Іноді наростає неприязнь, а іноді дружба триває роками.

ЗДОРОВ'Я

Дорослим здається, що діти не дбають про своє здоров'я: якщо за ними не дивитись, вони повипадали б усі з вікон, потонули б, потрапили б під машини, повибивали б собі очі, поламали б ноги й позахворювали б запаленням мозку й запаленням легенів — і вже сам не знаю, якими ще хворобами.

Ні. Дітям точнісінько так само, як і дорослим, хочеться бути здоровими й дужими, тільки діти не знають, що для цього треба робити. Поясни їм, і вони шануватимуться. Не можна тільки надто залякувати і надто багато забороняти. Якщо залякувати, вони перестануть вірити, а якщо надто вже обмежувати, їм урветься терпець і вони на зло стануть робити потайки саме те, що заборонено.

Люди бувають розважливі й легковажні — і діти, і дорослі. Нічого з цим не вдієш. Діти люблять більше бігати і все пробувати. І знову нічого вже не вдієш. Потрібна книга, яка пояснювала б усе це дітям спокійно і без залякування.

Отож треба знати, що в одного здорові зуби й він не знає, що таке зубний біль і зубні лікарі, а інший не одну ніч проплаче: боліли зуби. У одного болить голова чи живіт, а інший посміюється: «Животик у нього болить, голівка; у мене он ніколи нічого не болить».

Один поріжеться — і нічого. Я знав одного дуже непосидючого хлопчика, який проходив літо босоніж. Після повернення з села у нього було на обох ногах сімнадцять порізів, саден і синців.

— Ну й що? Пусте, заживе.

А в іншого малесенька ранка боліла тижнями.

Значить, один мусить берегти себе, а інший може більше собі дозволити.

Я краще знаю саме цих слабких, проте ніколи не кажу: «У тебе буде запалення легенів». А лише: «Підхопиш нежить». Не кажу: «Зламаєш руку». А лише: «У тебе заболять руки», коли вже надто запекло борються. Невеличкий м'язовий біль для здорової людини навіть прийнятний, наприклад: після ковзанки, після веслування, після дальньої екскурсії.

Не слід надто часто говорити, що буде потім. Треба пам'ятати, що може багато разів минути безкарно, і передбачення не справдиться.

Одного разу спітнілий хлопчик їв дуже швидко морозиво. Я сказав:

— Побачиш, горло заболить.

На другий день оглядаю горло: червоне, але не болить. Я дав хлопчикові дзеркало, щоб пересвідчився, що такі червоне.

Інший після варених яєць наївся сливков, а потім став пити сиру воду. Я сказав:

— У тебе заболить живіт.

Питаю його ввечері.

— Трошки тільки поболів, але це нічого.

Я довго попереджав одного хлопчика, щоб він, граючись, так не розходився, але він усе не слухався. І нарешті в школі, під час боротьби, справді зламав собі руку. А не всі ж переломи однакові. Іноді накладуть гіпс, потім через кілька тижнів знімуть, і все знову так, як було. А ось цьому хлопчикові, про якого я кажу, кістка пробила шкіру, він пролежав три місяці в лікарні і тепер зовсім не може згинати руки. Найгірше, якщо кістка зламається в суглобі.

Іноді ти негайно розплачуєшся за необережність і здобуєш досвід зразу. Та буває й інакше:

Влітку діти скаржаться, що сверблять вуха або пухнуть і горять пальці.

— Правильно, адже ти їх узимку відморозив.

Не завжди хвороба, іноді просто легенька недуга. Негарно перебільшувати.

Кажуть: «Сонячний удар... Не бігай без шапки... Запалення мозку...»

Ні: паморочиться і болить голова, нудить і взагалі якоесь недобре.

«Погано почувається. Нездужає. Сам не свій».

Дитина сама не знає, що з нею, але вона пригнічена, роздратована, невдоволена. А скільки буває через це сварок, бійок, неприємностей вдома і в школі?!

«Живіт і голівка — для ледаря лазівка». Не зовсім справедлива приказка. Не слід недооцінювати легких недуг.

«Пестунчик. Нічого з тобою не зробиться. Не помреш».

Один перебільшує, інший недооцінює.

Справді, від нежиті не вмирають, але вона неприємна.

Нещасні діти, у яких часто буває нежить! І дихати важко, і ніс болить, і взагалі ні до чого душа не лежить. Та ще й чіпляються.

«Шмаркатий. Соплі розпустив. Витри носа».

Іноді й витирання не допомагає, а витирати дуже боляче, не у всіх же натура однакова.

Щоб бути веселим, треба добре самопочуття; здорові серце, ніс, голова; здорова радість вільна від болю і турбот.

І старому неприємно боятися і берегтись, а як тоді маленькому?

Я довго не міг збагнути, чому декотрих дітей товариші не люблять — і що ці діти справді неприємні.

Стояв чудовий весняний день. Усі вибігли надвір і весело грались. Один хлопчик весь час сидів у мене в кімнаті, тихий, сумний і блідий. Спершу читав — набридло, потім ліг на канапу, потім став дивитись у вікно. Мені зробилося шкода його. І я кажу:

— Іди пограйся трошки.

А він:

— Ой, не хочеться.

Посидів, посидів, а потім каже:

— Піти, чи що?

Гаразд, дивлюсь у вікно, що буде далі.

Хлопчик вийшов у двір, постояв трохи й приєднався до гравців. Бігає й бігає, але я добре бачу, що йому важко, він засапався і вже стомився. Потім з кимось посварився, і зчинилася колотнеча.

Я думав, він вернеться до мене, аж ні: певне, соромився.

Коли в когось болить голова, йому важко стримуватись. Навіть якщо грається, він у собі не впевнений: а може, знову цей дикий біль?

Я знав одного хлопчика, який весь час ходив злий, невдоволений. У нього часто болів живіт. Нарешті хлопчина занедужав по-справжньому: підвищилася температура, він зліг. Його поклали до лікарні й зробили операцію — запалення червоподібного відростку сліпої кишки, чи інакше — апендицит. Лікар у лікарні сказав, що він уже давно був хворий. Хлопчик вийшов з лікарні здоровим. І тепер він став веселим, як усі.

Часто хто-небудь ходить кілька днів сумний, злий і вже тільки потім захворює. Якщо за цей час він накоїть зі зла дурниць і виникнуть неприємності, про нього кажуть, що захворів від прикростей.

Я помітив, що кволит часто діймають. Кажуть: «Тюх-тій, розтелепа, вайло, пестунчик».

У своїх судженнях про людину треба бути поблажливим і обережним. Не слід думати, що всі мають бути однаково здоровими і сильними. А сміються навіть не зі зла, а через легковажність.

Дають прізвиська: Горбань, Кривий, Сліпий, Заїка.

Один зникає, і лише тримається від дітей якомога далі, і, сумний, затамувавши образу, живе самотою, а інший від жорстокої несправедливості справді стає неприємним і злим.

Діти переслідують і висміюють товстих. Кажуть: «Не-нажера, кабан, гладун».

Даремно. Адже це теж хвороба.

— Хвороба? Що товстий?

Худих знову ж таки злюки прозивають: Сухотний. Кі-стячок.

У медичних книжках пишуть, що й дуже худі, і дуже гладкі люди — недужі, а такий нічого не знає, та ще й спечасться.

— Такий здоровань, а робить під себе! Замазура! Смер-дючка!

Знову переслідування.

— У нього слабкий сечовий міхур, слабкі нерви.

— Який там міхур і нерви...

— Замовкни, віслюк! — гримнув я.

І вчинив погано, ображати не можна, та не завжди вистачає терпцю.

Раз я поспішав, сказав щось, а хлопчик не зрозумів. Я обізлився і питаю:

— Не чуєш, що тобі говорять? Глухий?

І тут раптом згадую, що він справді погано чує, після скарлатини в нього боліли вуха.

Мені було дуже прикро. Я дав собі слово ніколи більше так не чинити.

Один відомий письменник написав книжку, в якій ви-сміює веснянкуватого хлопчика. Очевидно, письменник просто не подумав. Нічого не вдієш: і досвідченому пись-менникові трапляється помиляться.

Я сам довго робив таку помилку.

Якщо була якась квולה, чи не дуже кмітлива, чи не-красива або несимпатична дитина, я завжди просив:

— Будьте з нею добрішою, поставтесь ласкавіше, по-ступіться їй.

І ось потрапив мені обмежений і нахабний хлопчисько. У нього були хворі очі, хворі вуха і хворий ніс. Удома його лупцювали. Мені й захотілося показати, що вже де-де, а тут про нього потурбуються.

Славні дітлахи робили так, як я просив: дозволяли йому брати м'ячик, втиратися без черги і взагалі все. І цей ду-рень вирішив, що тепер він найважливіша персона, і захо-дився командувати і скандалити.

Нарешті дивлюсь я, а він підім'яв під себе й лупцює спокійного й лагідного хлопчика. Тут уже я схопив наха-бу, відірвав від жертви і заштовхав до себе в кімнату.

— Годі доброти!.. Звик до палиці, а тут не б'ють, то й

ти не бий! Не вмієш гратися, то йди геть, живо! Не твоя черга, то й не хапай м'яч, ясно?

І настав спокій. Потім над цим хлопчиськом узяв шефство хороший хлопець, але вже за власним бажанням.

Безглуздо ж, щоб один, хоч би і в невинній формі, отруював життя всім. Не можна вимагами від групи надто багато. Здорова дитина чи хвора, розумна чи ні — кожна повинна пристосовуватись до загальних законів, не може бути якимсь винятком. Але й такій дитині не слід докучати.

Знаю, є діти, які страждають від браку турботи, проте є й такі, кому надмірне піклування завдає шкоди, стомлює і сердить. Мені жаль дітей, які недоїдають, які недосипають, проте жаль і тих, кого силоміць примушують їсти й лежати в постелі.

Я знаю дівчинку, яку навіть нудило за обідом, а батько бив її за те, що не хотіла їсти. З любові бив. Але ж це жахливо й геть безглуздо!

А в деяких колоніях дітям — улітку — велять вилежувати в постелі по п'ятнадцять годин. Хоча це й робиться за вказівкою лікарів, я заявляю, що це безглуздо. І кажу так не тому, що не поважаю здоров'я, а навпаки, саме тому, що знаю йому ціну.

ЗДІБНОСТІ

Люди прагнуть винайти прилади, які показують, здорова людина чи ні. Термометр для вимірювання температури, силомір, ваги, ростомір; є рентгенівський апарат, з допомогою якого можна бачити кістки людини, і легені, і серце, не розтинаючи тіла. Досліджуються кров і сеча. Є спеціальні дзеркала для вуха й горла. Дуже багато інструментів і приладів, з'являються все нові й нові ліки.

І, незважаючи на це, лікар не завжди може допомогти хворому, не все знає.

Ще важче визначити здібності людини. І тут є різні способи випробування пам'яті, уваги, розумового розвитку і здібностей до праці й навчання.

Один почує раз і вже розуміє, раз прочитає віршик і вже повторює без помилки. Один легко заучує, проте швидко забуває, інший пам'ятає довго.

Одному ліпше відповідати усно, іншому письмово. Одному легко почати говорити, іншому важко. В одного ба-

жання й терпіння пропадають швидко, а інший любить, щоб було важко, легке йому надокучає.

Нарешті, один відповідає сміливо, підкажи йому слівце, і він уже знає, що далі, і так вивернеться, що вийде добре. А інший, несміливий і невпевнений, навіть якщо й знає, і вміє, все одно відповідає ніби навмання, затинаючись.

Одному вчитель каже:

— Не поспішай.

Іншому повторює:

— Ну, далі. Ну, швидше.

І буває, що в одного оцінки кращі, ніж він заслуговує, і він переходить з класу в клас, немов граючись, а інший із шкіри пнеться, старається, проте в наступний клас переповзає насилу, у вічному страху.

Був у мене учень. Вдома все добре. Коли ми самі — подумає й розв'яже задачу. Перепитає, якщо не зрозумів, і розумно й весело відповість. А в школі погано й погано.

«Заважають... Не дають подумати... Я й сам не знаю: ну не можу!»

Мені було дуже неприємно, батьки його за погані оцінки били, а він справді був не винен. Мені дуже хотілося, щоб його перевели без переекзаменовки, щоб хоч канікули в нього були спокійні.

Я пішов до школи порадитися, що робити.

Вчитель сказав:

— Так, вірю, що він знає. Але що поробиш? Я мушу ставити оцінки за відповіді, а не за те, що в нього в голові. Сам розумію, що це недобре, та весь клас слухає і знає, як він відповів.

Іноді вчитель каже: «Ставлю тобі для заохочення вищу оцінку». Або: «Знижую оцінку. Для іншого це було б добре, але ти, якби постарався, міг краще відповісти».

А неприємно ж, коли безтурботному все легко, а сумлінний і старанний скривджений. Адже кожен зустрічав розумних, проте невезучих учнів і не дуже навіть розумних, та от саме здібних для шкільного навчання.

Люди думають про це і пробують навчати різними способами, тому що школі соромно, якщо гарний учень виявиться потім несумлінним і нечесним працівником, чи, навпаки, поганий учень — великою людиною. Раніше в школі часто бувало так, от ми й хочемо, щоб принаймні зараз було інакше.

Не так важливо, щоб людина багато знала, а щоб добре знала, не щоб знала напам'ять, а щоб розуміла, не щоб їй

до всього потроху було діло, а щоб її щось особливо сильно зацікавило; як кажуть: «Щоб любив предмет».

Адже історик — не інженер, поет — не математик, лікар — не астроном.

Проте кожна людина мусить знати, що діється на світі й що роблять інші люди. Це може видатися спочатку важким і нудним, і лише згодом, коли добряче в усьому розберешся, бачиш, як це цікаво. Та й взагалі, чого варта людина, яка робить тільки те, що з самого початку легке й приємне?

Дуже кривдять у школі учнів сором'язливих і гордих. Адже такий краще зовсім не відповідь, ніж відповідь погано. Боїться глузувань! Буває, що досить одного в'їдливого зауваження чи посмішки, і він уже замовк, знітився, злякався, втратив бажання відповідати.

— Я не знаю.

Не знати, помилитись, забути не ганебно, і найрозумніша людина може не зрозуміти запитання або сказати дурницю. А тут зразу сміх, суворі критика, глум. Тому кожен старається тільки повторити те, що сказано в книжці, і соромиться власних думок. Через те, можливо, й бувають такі книжні відповіді, і так важлива добра пам'ять.

Дуже кривдять у школі й тих дітей, у яких стільки власних питань і подиву,— і гудуть вони в них у голові, немов бджоли у вулику, заважаючи слухати й розуміти, що відбувається довкола. Іноді напише такий учень гарний твір і чує недовірливе запитання:

— Це ти сам писав, тобі ніхто не допомагав?

Коли нарешті він міг показати, що він не дурень і не з неба впав, знову його кривдять. Тому він старається не писати надто добре, а то знову запідозрять. Я знаю такий випадок: навмисне гірше пише.

— Тепер повірять, що не списав.

У школі пишуть на певну тему, а це не кожен зуміє. Почне, а тут у голову прийшла інша важлива думка, і він забув навіть, яку було задано тему. І одержує добру оцінку.

У мене зберігається твір учня четвертого класу. Дуже важка тема: «Обов'язки громадянина». Сам він був харцером і написав про харцерство щиро, так, як відчував і вірив. А вчитель:

— Надто по-дитячому. Не на тему.

— А я не знаю, що треба було написати,— сказав він песміливо, із слізьми на очах...

Я знаю випадок, коли учениця зовсім не вчила уроку

з історії. Було задано про Столітню війну. І верзла дурниці, трохи з кіно, трохи з підказувань. Говорила сміливо, впевнено, натхненно. І одержала п'ятірку. Весь клас сміявся і поздоровляв.

Часто хтось навмисне вдає, що мало вчить, а знає. Адже виглядає так, що тільки здібні люди чогось варті, а нездібні — Попелюшка Попелюшкою.

А тим часом здібний не загартовується в боротьбі з труднощами, зазнається від легких перемог і занапашає свої здібності. Запишається і думає, що йому все легко дається, і недооцінює наполегливість і повільне, крок за кроком, завзяте прагнення до мети. Він визнає тільки свій тип здібностей і зневажає інші.

Я помітив, іноді клас любить своїх кращих учнів, частіше ж не любить, і зовсім не від заздрості.

Хіба гарний спів, малюнок, гаптування менше значать, ніж правильне розв'язання задачі?

І чого варті здібності, якщо людина не хоче й не прагне?

Я бачив здібних, але лінивих і несумлінних людей. Що з того, що лікар знає, як поводитися з хворими, або вчитель склав іспити на п'ятірки і пам'ятає, що пишуть про дітей учені, коли перший не любить хворих, а другий — дітей?

Вдача людини і її покликання важливі, та, можливо, доброта й чесність навіть важливіші.

Коли думаєш про це, виникає багато важких думок. Але ж я пишу про правила життя. А правила ці такі:

«Не заздрити».

«Не картати самого себе».

«Не занепадати духом, наполегливо прагнути до мети».

«Бути дисциплінованим, завжди виконувати свої обов'язки».

Якщо здоров'я, матеріальні умови, брак шкільних здібностей чи, нарешті, сімейні обставини не дозволяють зробити багато, можна й менше, тільки добре і з ясною душею.

Я знаю жалюгідних, нещасних професорів і спокійних, дуже знаючих і всіма шанованих учителів скромної середньої школи.

Знання — це не тільки книга, навіть не тільки голова, а й рука.

Поважай руку з її знаряддям праці і поважай знання, яке дають тобі життя і власна думка. Завдання книги полегшити, прискорити пізнання життя, а не замінити його.

Тепер уже така мода — всіх саджати за книжку, а я

пам'ятаю часи, коли мстивий загарбник забороняв читати й книги були рідкістю.

Пригадую, в невеликій кімнаті дитячого садка стояли дві старі шафи. У цих шафах зовсім не було книжок — усі вони були на руках у читачів: товсті й тоненькі, з малюнками і без малюнків, трохи нових і багато старих, пошарпаних, брудних, без початку і без кінця; веселі книжки й сумні, легенькі й важкі — наукові книги, повісті й вірші.

Таких безкоштовних читалень було кілька. Ми видавали книжки по суботах (увечері) і по неділях (після обіду).

Але вже задовго до відкриття читальні в снігах, на сходах і на вулиці юрмилися діти. Найбільше було хлопчиків; дівчатка не наважувались, хіба що найхоробріші.

Так і стояли діти і в літню спеку, і в зимову холоднечу. Проте не сумували і зовсім не нудьгували: підбирали для себе один в одного книжки.

— Пам'ятай, моя черга. Дивись, іншому не віддай.

— Ні, стривай, минулого тижня її вже один хлопець просив.

— Ну тоді, якщо він не прийде.

Підбирали книжки для себе, батьків, братів, сестер. Я завжди дивувався, що при такій товкотнечі не було ні бійок, ні сварок. Часто тільки чулося:

— Дивись, пошкодуєш!

А яке щастя, коли нарешті хтось знаходив і одержував те, чого чекав багато місяців! Як пробирався крізь юрбу і біг додому, притискаючи книжку до грудей!

Дорослі вважають одні книжки корисними, інші — шкідливими, ті — розумними, ці — дурними. Я дозволяю читати різні книжки, не хочу, щоб читали крадькома. І я помітив, що одні книги пробуджують бажання читати, а інші, навпаки, відбивають охоту до читання і що зовсім не книга псує дитину: добра дитина шукає й добру книжку, як і друзів.

І нехай шукає, і нехай помиляється, поки не нападе на товариство доступних їй добрих книжок, тому що важка книжка виводить з терпіння і злить.

Вихователь зобов'язаний уміти терпляче ждати, коли розвинуться здібності, а з ними — любов до доброї книжки.

СИМПАТИЧНИЙ — НЕСИМПАТИЧНИЙ

Хто вродливий, тому легше бути симпатичним.

Так, здоровому, вродливому, веселому, здібному легко бути і симпатичним. І сам він по-дружньому усміхається людям, і люди йому відповідають усмішкою.

А слабкого, негарного, похмурого, нездібного часто діймуть, допечуть. З недовір'ям спілкується він з людьми, з неприязню думає про щасливіших товаришів.

Та дуже рідко хто-небудь подобається всім однаково. Один каже: «Вродливий», інший: «Так собі».

— Гарненький.

— А як на мене, то некрасивий. Як лялька!

Тому подобаються чорні очі, цьому — блакитні, один любить темне волосся, інший — світле. В одного красиві очі й негарний ніс, у іншого красивий ніс і погані зуби.

Іноді говорять про когось, що він не те щоб дуже красивий, але має чарівність. Не знаю, що це означає.

Мила усмішка. Неповторність умішки. Спритний, граціозний. Не високий і не низенький, не товстий і не тонкий. Чарівність зовнішності.

Іноді хтось подобається тому, що він такий, як усі, іноді саме тому, що не схожий на інших.

Чи одне й те саме: вродливий і симпатичний?

О ні!

Буває так, що дивишся здаля — здається симпатичним, а досить хвилину поговорити — і вже перестав подобатись. Іноді з ким-небудь часто зустрічаєшся, а немає бажання зблизитись, навіть кілька разів розмовляв, і все нічого. І тільки потім бачиш, що він дуже й дуже симпатичний. З одним ти зразу добрий знайомий, а з іншим спочатку тяжко якось і неприємно.

Треба знати дуже багато маленьких і великих, тихих і веселих дівчаток і хлопчиків — блідих і рум'яних, красивих і некрасивих, добре й бідно одягнених, — щоб зрозуміти, чи буде тобі хто-небудь симпатичний зразу, чи тільки з часом, на короткий термін чи назавжди.

Треба багато разів помилитися, щоб не дуже вірити тому, що кажуть інші, і самому знати, що тобі подобається і хто тобі симпатичний.

Раніше мені здавалося, що веселий любить веселого, маленький — маленького, слабкий — слабкого, що, мовляв, сам порядний і шукає порядних друзів. Справді, і так буває, тільки не завжди. Раніше я навіть радив, кому з ким дружити; тепер я не люблю втручатися, не знаю.

Заприятелювали два хлопчики — я намагався вгадати:

«Мабуть, посваряться... за місяць? або за півроку?»

Тепер мені частіше щастить відгадати, проте не завжди. Так усе це дивно, так важко зрозуміти, скільки тут таємниць.

Я тільки запитую:

— Любиш його?

Відповідає:

— Мені він подобається.

І навіть знає, які в товариша вади.

— Загалом-то він не дуже симпатичний, але я його люблю: він до мене добре ставиться.

Іноді нестерпний для всіх добрий і делікатний з товаришем. Іноді завдає багато клопоту дорослим, а зі своїми привітний і веселий.

Іноді досить мати спільною якусь рису, і діти вже приятелюють. На короткий термін, а то й на довгий. Не кожен любить міняти друзів.

Я перебачив на своєму віку багато дивних дружб.

Наприклад, питаю:

— За що ти його любиш?

— А його ніхто не любить, йому одному важко.

Запитую:

— Про що ви з ним розмовляєте?

— По-різному буває. Іноді я раджу йому, як виправитись.

Дорослі даремно бояться, що поганий зіпсує хорошого, чи (теж неправильно) вимагають, щоб хороший виховував поганого. Мені здається, тут не можна ні забороняти, ні примушувати. Не можна навіть часто запитувати — надокучливі запитання відлякують, викликають недовіру, неприязнь.

Як на мене, краще знати мало, та правду.

Один уміє побити те, що може придатись іншому; діти разом будують або купують, позичають, вимінюють, б'ються об заклад, дарують і одержують подарунки. У одного є саме те, що зараз потрібно іншому; у цього більше, у того менше. Незрозуміло навіть, дружба це, шефство чи торгова оборудка? Часто діти й не люблять одне одного, та повинні бути разом, тому що одному важко щось зробити.

— Добрий він.

— Так собі, не дуже.

— А весь час удвох?

— Ну й що з того?

Коли я говорю з хлопчаком, він спокійний, відповідає серйозно, а другий такий же хлопчак знає його і веселого, і сердитого, і сумного, і коли він стає примхливий, над-

меться і образиться, і коли дає їй бере. Тож чи дивно, що вони краще знають один одного?

Кожен сам поступово вчиться бути обережним. Чужі правила життя найменше допомагають.

Раніше мене сердило, коли один з друзів тільки давав, а другий тільки брав. Разом купують морозиво, фотографуються, ходять у кіно, а платити, пригощати — один. Тепер я вже не втручаюсь; бувають такі, кому це робить приємність, хто хоче «купити» добре ставлення.

Я даю одне лиш правило життя:

«Не будь боягузом, май мужність прямо заявити, що не хочеш. Не соромся і проси допомоги, якщо сам не справляешся».

Тому що несправжній товариш пригрозить:

— Я знаю про тебе те і се. Знаю всі твої секрети. Посваришся зі мною — розповім.

Або просто починає помщатися — лізти й бити.

Гарненька мордочка, улесливі очиці, чемні слівця можуть ошукати не тільки маленького хлопчика. Я дивувався раніше, коли діти не любили когось, хто мені здавався симпатичним: навіть підозрював заздрість. Тепер у мене гостріше око і я визнаю, що мали слушність товариші: їм краще знати.

Якось у літній колонії був хворий хлопчик, серйозний і спокійний, котрого, як мені здавалося, всі дуже любили. Один час вражало: сам він робив те, що іншим забороняв. Виглядало так, ніби він стежить за порядком, а самому йому дотримуватись режиму не треба. Кілька разів зберхав; спійманий на брехні, викручувався і підсміювався, нарешті не витримав і нагрубів.

І після цього ціла група дітей, неначе за таємної команди, перестала слухатись і стала робити на зло.

Лише тоді я зрозумів: він ніби ватажок зграї, діти його не люблять, проте слухаються, тому що він залякує, а потай і б'є. Я був вражений. Як це стільки дітей можуть боятися одного нечесного грубіяна? Але він був не один: у нього було кілька посіпак, які доносили, коли хтось бунтував, — і він помщався.

Саме тоді я вперше зрозумів, а згодом ще й ще в цьому пересвідчувався, як необхідне самоуправління, коли кожен має право мужньо сказати, кого він насправді любить.

Тепер уже, здається, я знаю, кого майже всі діти найбільше люблять. Не найкрасивішого, не найвеселішого, не найспокійнішого, а того, хто справедливий, чуйний і тактовний.

Нелегко пояснити, що таке такт. Очевидно, тактовна

людина це така, котра вміє підійти до людей. Серцем чи розумом, але вона розуміє, кому що треба, і охоче пропонує свою допомогу. Обережна, вона не наполягає на своєму, маючи справу із сварливим; не вихваляється і не на сміхається, не зачіпає веселим жартом сумного; не лізе, коли не просять, з порадами і не базікає зайвого, не злиться сама й кожного намагається виправдати й захистити. Не потрібна — нема її, може бути корисною — де й візьметься.

Не нав'язуватись із заступництвом, але й не відмовляти в ньому. Непрохана — не захищає, але й не побоїться, бачачи несправедливість і кривду, виступити на захист. Не побоїться ні товариша, ні вихователя, і тому часом у неї бувають і неприємності, і недоброзичливці.

Ось уже десять років як я проводжу плебісцити, тобто голосування. Голосування бувають таємні. Кожен кидає до урни аркушик. На аркушику ставиться плюс (тобто «люблю»), мінус («не люблю») або нуль («байдужий»). Потім лічать голоси. Я робив і інакше: кожен диктував п'ять прізвищ дітей, яких він найбільше любить, і п'ять таких, яких не любить. І ще інакше: кожен виставляє всім дітям оцінки; п'ятірка — значить дуже люблю, четвірка — люблю, трійка — я байдужий, двійка — не люблю, кілок — дуже не люблю.

Завдяки цим голосуванням я зрозумів багато.

Дуже важлива для мене певність, що діти не знають заздрості. Якщо він симпатичний — радіють, що він відмінник. Готові любити за те, що добре співає, танцює, малює, грає в м'яча, високо стрибнув, переміг. Вдячні, що вони разом. Більше дозволяють йому і більше пробачують. Але за однієї умови: щоб не зазнавався, рахувався з групою і не був підлабузником або задавакою. І не надто командував.

Люблять і великих і маленьких, проте не люблять, коли малюк рюмсає і ябедничає, а підліток вдає із себе дорослого. Малюка тоді дразнять, а підлітка висміюють.

У кого найбільше мінусів, кого не люблять діти, навіть гидують ними?

Надокучливих, пролаз, до всякої бочки затичок. Пробачать егоїста, злюку, навіть забіяку: у них будуть і доброзичливці, і недоброзичливці. Але тих ненавидять і зуть по-різному.

«Смола, людина без будь-якого самолюбства, підлипала».

Якщо сказати такому: «Годі, йди геть», він почне чіплятися, надокучати. Причепився — і давай набридати. Го-

вориш з кимось — він зразу хоче знати про що. Не знає до пуття чи взагалі не розбирається, а пояснює і повчає. Пишеш що-небудь — негайно просить: «Покажи». Робиш що-небудь — він уже де й вродиться: «Дай, я швидше... я краще...»

Багато хто не знає, як важко жартувати. Невдалий жарт завдає болю, прикrostі, викликає сльози замість сміху. Жарт недоречний заважає. Надокучати й висміювати — вже не жарт. Жарт тоді добрий, коли всі сміються і всім приємно. Про горе-жартівників кажуть:

— Блазень.

І теж не люблять.

Які звідси впливають правила життя, кожен сам здогадається. Одне лише скажу:

Кожна людина повинна цінувати дружнє ставлення і прагнути його заслужити. Не можна казати: «Нащо воно мені!»

Кожен повинен дорожити товаришем. Але не треба й запобігати, намагатись підлеститись: не всі зобов'язані тебе лише любити...

ДОСТОІНСТВА — ВАДИ

— Скажи мені щиро: ти хороший, добрий хлопчик?

Відповіді:

— Не знаю.

— То добрий, то так собі.

— Здається, добрий.

— Іноді й не встоїш.

— Мабуть, не дуже.

— Мені часто різні дурниці лізуть у голову.

— Сам я не роблю нічого поганого, хіба що діти підмовлять.

Ясно, я запитую не першого зустрічного і тоді тільки, коли впевнений, що скаже правду.

У кожної людини є і достоїнства і вади, і в кожній вони різні. В одній більше достоїнств, у іншій більше вад. Вади бувають більше чи менше прикрі, явні або приховані. Іноді вада особливо неприємна для навколишніх, іноді для самого себе. З одними вадами легко впоратися, з іншими важко. А іноді невідомо навіть, вада це чи достоїнство.

Тому-то й нелегко знати правила, як треба поводитись і як виправляти, тому на запитання: «А ти хороший?» — важко зразу відповісти.

Рухливість, жвавність — достоїнства на уроці гімнастики і вада під час уроку арифметики, вада в тісній міській квартирі і достоїнство в селі.

Ощадливість — достоїнство, скнарність — вада, а тим часом скупість — це лише надто велика ощадливість.

Скромність — достоїнство, але надмірна сором'язливість може скидатися на впертість і потайність, тут навіть дорослі часто помиляються. Іноді доброта — просто легковажність і замість користі шкодить. Треба вміти і розумно відмовити, коли просять. А скільки неприємностей у тих, хто позичає кому-небудь потрібні йому самому речі чи навіть не свої.

— Навіщо ти йому дав?

— А він попросив.

— А хіба ти не знав, що він забуває, губить, не віддає?

— Знав.

— То навіщо ж ти дав йому чужу книжку?

— А він попросив. Я думав, він поверне.

Егоїст називає доброту безглуздя і злісно твердить, що не варто бути добрим. Ні, варто, слід і допомогти, і прислужитись, тільки треба наперед думати.

Погано, коли мало думають, та недобре й коли надто довго думають, вагаються, не знають, як вчинити. Довірливість може бути й достоїнством і вадою.

Цікавість і прогнозливність — вади, проте погано, коли ні до чого немає діла і ніщо не цікаве.

— Та ну, не варто, а мені-то що?!

Один переоцінює себе, другий недооцінює. Буває хижє самолюбство і гідна гордість.

Я довго міг би перераховувати і всього не сказав би.

Ось чому в цій плутанині важко розібратись. І мушу додати: іноді заважають зрозуміти самі дорослі.

Один каже:

— Я хочу, щоб хлопчик був такий, як я.

По-перше, маленький не може бути таким, як дорослий. По-друге, і в мене, дорослого, є свої недоліки, і я ось, наприклад, зовсім не хочу, щоб у дітей були такі ж вади, як у мене.

Інший каже:

— Діти повинні слухатися; хлопець має бути таким, яким я хочу і велю.

По-перше, чи певен я, дорослий, що завжди маю слухність, а по-друге, чи може хлопець, хоч і хотів би, бути таким, яким мені подобається? Завжди таким?

Раніше мене найбільше засмучувало й сердило, коли

щось погане робив не хуліган, а саме добрий хлопець. І я казав з докором:

— А я тобі довіряв. Не чекав! Зрозуміти не можу... Сам не знаю, що з тобою робити.

Тепер я вже розумію, що всі не ангели, і знаю, що треба сказати лише:

— Намагайся більше так не робити.

Не треба чекати й вимагати надто багато, тому що це відбиває бажання і в добрих і в поганих.

Один каже, сповнений гіркоти:

— Мені вже ніколи нічого не можна.

А інший:

— Не варто старатись, все одно все пропало.

Кожен повинен вірити, що він може виправитись, що в нього є не тільки вади, а й чесноти.

Я пересвідчився — у дитини лише тому стільки сутичок з навколишніми і страждань, що вона думає: «Я погана». Дитина не знає чітко своїх вад і, отже, не знає, в чому їй треба виправляти.

Каже:

— Ніколи вже більше так не робитиму.

І думає, що це їй вдасться зразу, цілком і назавжди.

А не завжди ж так буває. І вона озлоблюється.

— Нічого не вдієш, я така і такою лишуся.

Або ще гірше:

— Якщо я прагну і це не допомагає, я на зло буду ще гіршою. Нехай що хочуть, те й роблять.

Іноді малий помічає, що він не такий поганий, і запитує себе:

— І чого зрештою вони від мене хочуть? Чому всі тільки сердяться?

Часто спокійним дітям легко вдавати добрих, і це збуджує гнів і заздрість:

«Тюхтій... Лялька... Пестунчик... Мазун... Тишко... Рева...»

І вразлива дитина страждає, а її товариші тишком-нишком орудують безкарно. Постійна ж причепливість псує і тих, і інших.

Одного разу — це було дуже давно — привела до мене мама сінка.

— Сил у мене немає. Неук, волоцюга, вуличний хлопчисько. Раніше хоч лупцювання допомагало, а тепер і це не допомагає.

Хлопець виріс, навчався за кордоном. Тепер він суддя.

Другий, з яким не могли дати ради батьки, викладає гімнастику. Третій — моряк.

І самі вони натерпілися, і батьки з ними настраждались.

Тепер усе добре.

Треба знайти спільну мову, вміти миритися. І треба вміти прощати. А часто досить лиш перечекати.

Навіть у найкращих бувають чорні дні й тижні. Одне не вдалося, а потім усе з рук валиться: і в школі, і вдома, і людина сама не знає, чому.

Я помітив, що хлопчики найбільше бешкетують у вересні і в травні. У вересні вони ще пам'ятають про канікули, про свободу, а доводиться сидіти в кімнаті. А навесні, коли настають перші теплі дні, дітям уже несила чекати і вони неначе хмеліють. Навіть у газетах тоді читаєш, що такий і такий утік із дому.

Справді, часом важко, але я кажу собі:

— Що ж, буває.

Іноді хтось дуже стежить за собою; обіцяв виправитись — і вдалося! Нічого не зробив поганого, ніхто на нього не скаржиться. А перші ж дні найважчі. І він уже думає, що так і лишиться, що він як усі. Він уже стомився від цього старання. Адже коли намагаєшся виправитися, стараєшся не пустувати, більше сидиш над книжкою, уникаєш усього, аби тільки чогось не сталося. І раптом катастрофа: знову! Ось тоді й настає цей найгірший тиждень.

Я знав хлопчика, який бився іноді по двічі й по тричі на день. Ніяк не міг дати ради цій ваді. Я порадив:

— Бийся раз у день.

Погодився. У нього була сильна воля.

Ми домовились:

— Якщо за тиждень у тебе буде не більше семи бійок, я даю тобі дві цукерки, програєш — ти мені.

Так минуло чотири місяці.

Попервах ми сперечалися тільки з приводу бійок удома, а потім і вдома, і в школі. Спершу про сім бійок, потім про шість, про п'ять, про чотири, три, дві і одну бійку в тиждень. Нарешті про нуль — про жодну. Потім почали сперечатися про сварки.

Пригадую його останню перемогу.

Він стояв на сходах. Другий хлопчисько мчав по сходах униз, пхнув його, цей того. Але той визвірився і дав здачі. А мій почервонів, насупив брови, закусив губи, стиснув кулаки... Це тривало якусь мить. І раптом кинувся вниз, просто в двір. Там він довго стояв і чекав, поки заспокоїться.

Коли настав термін нашого закладу, він сказав усміхаючись:

— Мало не програв, на волосинку був від бійки!

Хлопчик цей тепер уже дорослий і каже, що завдяки закладу він відучився битись.

Таких записаних у мене в зошиті закладів, певне, вже тисяч з п'ятдесят. Я б'юсь об заклад щотижня з різними хлопчачками й дівчатками по п'ятдесят і більше разів. Річ тут не в цукерках, а в перемозі.

Б'ються об заклад про те, що вставатимуть зразу ж, як прокинуться, будуть умиватись як слід, не запізнюватися до столу, читати по чверть години в день; що не будуть вискакувати з відповідями в школі, стояти в кутку, забувати, губити, чіплятися, надокучати, давати прізвиська, теревенити; що будуть переписувати сумлінно по п'ять рядків у день і чистити зуби. Що будуть чи не будуть робити те чи інше.

Від брехні важко відвикнути. Той, хто часто бреше, починає з чотирнадцяти разів на тиждень (по двічі на день).

Так, але хто перевіряє, що без обману? Ніхто, адже, щоб виграти, можна домовитись про будь-яке число.

— Минулого тижня ти залишав за собою право збрехати чотирнадцять разів, а цього — сім. Чи не замало?

— Вистачить.

— А важко тобі не брехати?

— Спочатку було дуже важко.

А ось мої перевірені на досвіді правила:

1. Якщо важко, виправляйся не зразу, а поступово.

2. Вибирай для початку лише одну, найлегшу вадку і на-самперед кінчай з нею.

3. Не занепадай духом, якщо довго немає поліпшення або навіть є погіршення.

4. Не став надто легких умов, але й такі, щоб ти міг виграти.

5. Не надто радій, якщо зразу відучишся: позбуватися надбаних вад легко, а вроджених важко.

Роблячи те, що ти не любиш, і не роблячи того, до чого ти звик, ти загартовуєш волю. А це найголовніше. Стати господарем своїх рук, ніг, язика, думок...

Є люди, котрі ставляться до себе надто вимогливо, і це недобре; є й такі, котрі надто легко й надто багато собі пробачають, — це теж погано. А бувають люди, які не знають своїх чеснот і вад. Ці люди повинні прагнути пізнати їх.

«Гноті сеаутон», — сказав грецький мудрець: пізнай самого себе!

ХЛОПЧИКИ — ДІВЧАТКА

— Хлопчики — люди, і дівчатка — люди. Виходить, між ними немає різниці.

Так кажуть одні.

— Неправда. Дівчатка спокійніші, слухняніші, порядніші, сумлінніші, делікатніші.

Так кажуть інші.

— А я віддаю перевагу хлопчикам. Хлопчики веселі, не надокучають, вони не ображаються, щиріші, усе їх більше цікавить, їх легше переконати.

— У дівчаток серце м'якше.

— Зовсім ні, хлопчик охочіше допоможе, зробить послугу.

— Неправда.

І вони сперечаються, і ніяк не можуть дійти згоди.

Дехто каже так:

— Між хлопчиками й дівчатками не повинно бути ніякої різниці. Якби вони разом училися, разом ходили до школи, вони були б зовсім однакові.

І, зрештою, так і неясно, хто має рацію.

Ні, ясно.

Мають рацію і ті, хто каже, що відрізняються, і ті, хто каже, що схожі.

Навіть між деревом і людиною є схожість: дерево виникає з насіння, живиться, росте, відчуває спрагу, дихає, радіє сонцю, старіє і вмирає, навіть спить і відпочиває, його можна навіть образити, довести до хвороби й каліцтва.

А хіба птах любить не так, як людина? Не засмучується, не сердиться, не тужить? Хіба співає гірше за людину?

А собака — вірний товариш?

Схожі й дорослі на дітей...

І чи не відрізняються один від одного? Чи знайдеш хоча б двох геть схожих хлопчиків? Хіба всі дівчатка однакові?

Ну, а якби в школах було спільне навчання?

А воно і було, і є. Адже відмінності можуть бути і великими і малими.

Одне діло говорити, щоб було, як хочеться і як має бути, а інша річ, як воно є.

То хто ж кращий, хлопчики чи дівчатка?

У кожної людини є достоїнства і вади, хто цього не знає? Вади й достоїнства є і в дівчаток, і в хлопчиків.

Треба розуміти одне одного, поважати, прощати й любити.

Дуже довго й мені здавалося, що тому в них різна

вдача, що раніше у чоловіків і жінок були неоднакові права, що юнак ходив на війну й полювання, а дівчата доглядали хворих, прями й варили їжу. Тому хлопчики спритніші, і дужчі, і люблять інші ігри. Так уже звикли.

Можливо, тепер це й рідше буває, але, коли я був маленький, дорослі часто казали:

— Нічого, що хлопчина бешкетує. Хлопець і повинен бути пустуном. А дівчинці не личить.

Нібито хлопчик має бути сміливим, дівчинка несміливою, хлопчик рухливим, дівчинка спокійною, хлопчик легковажним, дівчинка розважливою.

Дівчатка заздрили хлопцям, і між ними не було злагоди.

Але злагоди й тепер немає. Чому?

Спостерігаю і думаю, і ось що мені здається.

Хлопчиків сердить, що дівчатка швидше ростуть і раніше дозрівають.

Приємно рости. А тут раптом хлопчик помічає, що дівчинка його випереджає. Одного з ним віку чи навіть молодша, а здається старшою.

— І чого вона кирпу гне? Ти ба: панянку із себе корчить.

(Це означає: вдає, що доросла).

Хлопчик або журиться про себе, або всіляко чіпляється й надокучає.

— Мамзеля-козеля,— каже сердито і з презирством.

Часом дівчинка й сама засмучена, не хоче рости; я знаю випадки, коли дівчатка мало їдять, щоб не повнішати й не рости.

Або, введена з рівноваги, відповідь.

— Шмаркач.

І війна готова.

Якщо хлопчик спритніший і дужчий, він силкується довести, що він більше означає, а якщо слабший, починає робити наперекір, на зло. Посварився з однією дівчинкою, а ображений на всіх.

Найгірше, якщо люди роблять одне одному на зло, навмисне, щоб розсердити.

Так уже повелось на білому світі, що одному легше, іншому важче, один здоровий і дужий, інший слабкий, одному більше дано, іншому менше,— то нехай хоч принаймні не буде того, щоб один радів, що зумів завдати горя іншому, один плакав, а інший з цього сміявся.

Одного разу хлопчик приставив дівчинці до голови корковий пістолет і лякав, що вистрелить. Дівчинка плаче, а він сміється.

Ото дурна, боїться.

Хапає м'ячик і тікає. Знає, що погано робить, а ще дражниться:

— А що ти мені зробиш?

Може, я надто суворий, та я думаю, що нищо, підло, мерзенно:

знущатися над беззахисним;

докучати слабкому;

жартувати, доводячи до сліз.

Ця нікому не потрібна злісність так сердить, так обу-рює, таку викликає відразу до людини й життя!

Часто дорослі думають, що це просто дурниця, жарт, невинні пустощі. О ні,—кляте прагнення допекти—це, можливо, найбільша вада у хлопчиків стосовно дівчаток.

Знаєте що? Я зустрів добрих, м'яких, веселих, справедливих учительок, які згодом ставали злими, суворими, нервовими й недобррозичливими через те лише, що діти робили їм на зло. У тому й полягала розвага: вивести з рівноваги.

Дівчатка менше б'ються: і не личить, і сукня заважає, і волосся; немає навичок, не знає прийомів боротьби. Дівчатка скубуться або дряпаються—руками чи словами. Висміювання, секрети, плітки, сварки...

Хлопчиків це дуже дратує. Виходить, хлопчики діють відверто і явно, а дівчатка нішком.

І тут дорослі допускають велику помилку. Думають, що удар болючіший, ніж образа, дошкульне слово.

Помилявся і я: я довго думав, що почав той, хто перший ударив. Зовсім ні, винен той, хто під'юджує.

«Ангелочки, задаваки, недотики, реви, плакси, ябеди».

Правда, дівчатка часто намагаються показати, що вони кращі, ніж є. Але й хлопчики нещирі, хлопчики намагаються показати, що гірші, ніж є.

Не можу зрозуміти, чому це так, але хлопчикові здається, що йому не личить, соромно бути спокійним, розважливим, чесним. Хлопець швидше порве з приятелями, ніж признається, що він не хуліган.

Так, несправедливо засуджують хлопчиків. Та вони самі винні.

Хлопчикові так само, як і дівчинці, хочеться бути красивим, тільки він у цьому не зізнається. Я знаю, як хлопчики неохоче стрижуться, але кажуть, що в них мерзне голова і шапка буде велика. Хочеться їм добре одягатись, хочеться бути милими й делікатними, та не личить признаватись.

Хлопцеві важче бути чистеньким, він любить рухливі

ігри. У хлопчаків більше синців і гульт, порізаних пальців, саден на колінах; хлопчики більше деруть черевики, частіше б'ють шибки,— але тому, що вони більше майструють і більш прискіпливі. Однак вони не замазурі.

Просто хлопчики люблять усе пошвидше робити, вони менш терплячі, і тому зошити у них не такі охайні. Але стараються хлопчики не менше.

Як і дівчатка, вони співчують, жаліють, їм неприємно бачити чуже горе, тільки вони не хочуть показати цього, бояться насмішок. Якби вони знали, що боятись чіплянь і прізвиськ — це теж боягузтво!

І нарешті, хлопчики сором'язливі не менше дівчаток. Тільки хлопчики говорять негарні слова голосніше. А роблять щось непристойне з пустощів, аби «себе показати».

Як і дівчатка, хлопчики гидують «свиньми». Якщо дівчатка «цяці», то хлопчики «задаваки» і, отже, теж «чваньки».

Хлопчики задирають інакше, галасливіше, ото й усе.

Дорослі повинні знати, що хлопчики найбільше сердяться і найдужче помщаються, коли зачеплено їхню сором'язливість.

— Не хочу, щоб вона дивилася,— казав хлопчик.— Якщо їй можна, то й мені.

Тепер мода інша. Дітям кажуть, що не треба соромитися ходити в купальниках і спортивних костюмах. Це краще, ніж коли вважали, що дівчинка має бути сором'язливою, а хлопець безсоромним. Спорт і харцерство дали велику користь.

Я пишу про це тому, що неправда шкідлива, а тут було багато брехні. Не знаючи, як з усім цим бути, хлопчики злятаються і живуть з дівчатками на ножах.

— Терпіти не можу дівчисьок,— каже хлопчик.

— Терпіти не можу хлопців,— каже дівчинка.

Неправда.

Один раз приємніше спілкуватися з хлопчиками, інший раз — із дівчатками. Є ігри, в яких дівчатка заважають, а є спільні. Може ж дівчинка бігати краще, ніж хлопчик, чому тоді хлопчику не можна гратись у ляльки?

— Ой, він з дівчатками грається!

— Ой, вона з хлопцями грається!

А як почнуть хлопчик з дівчинкою частіше розмовляти, зразу:

— Молодий і молода, наречені.

А я знаю аж чотири випадки, коли хлопчик з дівчинкою любили одне одного ще зі школи, а вирости — побралися.

І знаю випадок, коли хлопчик грався ляльками. Дівчатка шили сукенки і ковдрочки, а він робив для ляльок ліжечка й шафочки. І ніхто не сміявся, нема над чим тут сміятись.

Моє правило життя таке:

«Бути щирим. Не звертати уваги на різні кепкування. Якщо я щось люблю, кажу: «люблю» — і баста».

І друге правило:

«Мене не обходить, маленький хтось чи великий і що говорять про нього інші: красивий, негарний, розумний, обмежений, мене не обходить навіть, чи добре він учиться, гірше від мене чи краще, дівчинка це чи хлопчик. Для мене людина хороша, якщо добре ставиться до людей, якщо не бажає і не робить зла, якщо вона добра».

Іноді вчителі кажуть:

— Він добре вчиться, багато читає, розвинутий.

А кому від цього користь? Якщо він егоїст, сухар і на подачу задавака. Геть як багатий скнара — викликає тільки злість і заздрість.

Не знаю, що більше об'єднує людей — схожість чи саме різниця? Одного я люблю за те, що він схожий на мене, а іншого за те, що несхожий. Раз веселий дружить з веселим, раз — зі спокійним і сумним. А іноді один з друзів ніби опікується іншим. Можуть виникнути гарні, щирі стосунки між старшим і молодшим, багатим і бідним, хлопчиком і дівчинкою.

Я помітив, що тільки дурні хочуть, щоб усе було однаковим. Хто розумний, той радий, що на світі є день і ніч, літо й зима, молоді й старі, що є метелики, і птахи, різні квіти й очі, і що є і дівчатка, і хлопчики. А хто не любить думати, того різноманітність, яка примушує працювати думку, дратує.

МИНУЛЕ — МАЙБУТНЄ

Зі смутком я закінчую цю невеличку книжку, **З** неспокоїною душею кінчаю цей свій дослід.

Я писав цю книжку дуже швидко, боявся, що коли бодай на один день перервуся, то охолону й не закінчу, а початок порву й викину.

А мені здається, що ця книжка дуже потрібна. Можливо, не всім, а тим, хто любить вдумуватись.

Коли збираєшся писати книгу, завжди здається, що вона потрібна й легко писатиметься й читатиметься.

Адже треба, щоб старший розповів про те, що він знає, і полегшив молодшому розуміння життя і його правил.

А мені це легко зробити, я вже багато років працюю з дітьми — бачу, що вони роблять, спілкуюся з ними, вислуховую їхні запитання, скарги, знаю, що їм заважає, надокучає, розумію їхні проблеми.

І таку книжку буде приємно читати, тому що поряд з помилками і провинами, чварами і кривдами я бачу стільки прекрасних справ і намірів, стільки взаємних послуг, поступок, допомоги, турботи і доброзичливості.

Я з радістю сідаю писати. Та досить узяти в руки перо, як відразу виходить не так, як хочеться. Тяжко й важко. І тільки коли розділ закінчено, згадуєш, що це й оте випущено, що про одне написано надто коротко й незрозуміло, а про інше, менш важливе, надто багато й розтягнуто.

Починаєш виправляти й переписувати, але це не допомагає. Достоту так, ніби задумував один, а писав інший.

Одне в думках і мріях, інше на папері, буквами й словами.

І вже навіть не хочеться писати.

Навіщо? Хіба мало і без того цікавих, добрих, потрібних книжок?

Та й чи так це, як я думаю? Можливо, прагнучи полегшити розуміння, я ускладнюю й плутаю?

Легко помилитися старій людині, коли вона пише дітям про дітей! А помилишся, замість того щоб завоювати довір'я, можна геть його втратити.

Тож ніж сидіти й писати, ліпше взяти книжку і сісти під дерево почитати або піти прогуляться.

Навіщо писати: можливо, так і має бути, що діти — окремо і дорослі — окремо? Кожен сам по собі. Ті своє, ці своє.

Треба визнати, що ми не зустрічаємо в дітях ні ширості, ні довір'я. Діти неохоче говорять нам про те, що думають і відчувають насправді. Неохоче діляться труднощами і сумнівами, мріями і помилками.

Цей не хоче говорити, боїться, що його висміють, стануть кепкувати над тим, що для нього серйозно й важливо.

А той і хотів би сказати, та не знає, як почати.

Оце й важко, говорити про те, що найбільше цікавить.

— Як дивно!

— Що дивно?

Все. Все, що ти розумієш і про що забуваєш. І як людина засинає, і що їй сниться, і як прокидається, і що було й не вернеться, і що буде. І спогади, і пам'ять, і мрії, і наміри, і рішення.

Помиляються дорослі.

Ім здається, що в дітей тільки майбутнє, а минулого нема.

Ім здається, що діти не хочуть думати про майбутнє і про це майбутнє з ними треба часто говорити.

— Коли я був маленький,— каже дитина.

— А тепер ти великий? — І дорослі сміються.

Це ж неприємно!

Мені здається, старий охочіше розповідає про своє дитинство, ніж самолюбива дитина. Немов це щось ганебне.

Можливо, це тому так, що дорослі частіше нагадують дитині про те, що у неї в минулому було невдачею, помилкою, непорозумінням. І з гордістю кажуть:

— Тепер ти вже старший.

Часто дорослі дивуються:

— Як він пам'ятає! І звідки він це пам'ятає?

Дивуються, що пам'ятає людей, події і розмови, про які самі вони, дорослі, забули.

А мене це зовсім не дивує.

Найкраще пам'ятаєш те, що бачиш, чуєш або робиш уперше. Вперше живеш у місті чи в селі, вперше їдеш залізницею, пливеш на човні, твоя перша фотографія, вперше в горах або на морі, у цирку, в театрі, перший день у школі, перший твій товариш.

Та якщо вперше ти щось робив давно, а потім робив це ще багато разів, усе змішається, переплутається, але дещо від кожного разу лишиться — і ось спогад готовий.

Що означає пам'ятати й забувати? Чому іноді важливе забуваєш, а якусь дрібницю пам'ятаєш, часто забуваєш, що було недавно, а пам'ятаєш, що було давно? Один спогад ясний, а інший невиразний, наче в тумані. Чому згадалося саме зараз?

Ніхто не пам'ятає, коли він уперше побачив собаку. Так, але він її вже знає. Він бачив великих собак, маленьких собак, білих і чорних, лягавих і хортів, пуделів і моїсів, старих собак і сліпих щенят, собак, які стояли або ганялися один за одним, і тих, з якими він грався. Собака, який зловив муху, веселий і злий, собака, який полизав, загавкав, хотів укусити, вкусив. Голодний собака — хворий — змерзлий — з покаліченою лапою. Зустріч собаки з кицькою — собака на ланцюгу, собака, що попав під машину.

«Тепер я вже уявляю, тепер я вже розумію, тепер я вже знаю, вже не боюся, вже для мене не таємниця».

Спогади — це наш досвід. Вони вчать людину, що робити, чого уникати. І кожен придивляється, приглядається, потім зустрічає щось нове, інше. Пам'ятаєш, забуваєш, знову пригадуєш.

Скільки я в дитинстві падав, скільки пережив прикрих несподіванок, сорому й страху, перш ніж дізнався, що ріже, пече, що таке ніжик, скло, молоток, листове залізо.

Відомості, почерпнуті від батьків і товаришів, у школі і з книжок, те, що я бачив, чув, прочитав,— усе це, разом узятє, складає минуле, веселі й сумні спогади; все це диктує мені правила життя на тепер, на сьогодні.

І лише потім на майбутнє.

Деякі діти пишуть щоденники: щодня занотовують, що сталося. Багато хто кидає це діло, адже писати важко, а кожен день приносить стільки нового! Інші роблять інакше: записують у зошит найменування міст і вулиць, які вони знають, назви прочитаних книжок, імена знайомих і друзів. Це ніби рахунок минулого, підсумок набутого досвіду.

Чи правильно чинять дорослі, повсякчас лякаючи тим, що буде?

«Буде важко, буде погано... Ти мусиш звикати... мусиш навчитися... через десять — дванадцять років...»

Можливо, діти не дуже навіть цьому вірять. Адже дивно подумати, що ти будеш таким, як батько. Діти уявляють собі це якось інакше.

Ах, мрії юності!

Приємно в затишній кімнаті чи в постелі думати про те, що колись буде. Мріяти про мандрівки і пригоди, що ти славнозвісний полководець, або що роздаєш гроші бідним, або що ти вчений, поет, співак чи скромний, проте всіма шанований і улюблений вчитель.

Уявляєш, що не все вдавалося зразу, а що були й перешкоди, і труднощі, навіть боротьба і небезпеки. Але у мріях перешкоди тільки приємні, завдяки їм казка, яку розповідаєш собі, довша, а перемогти можна будь-якої хвилини, і все скінчиться добре.

Якось я запитав у класі, ким хто хоче бути. Один хлопчик сказав:

— Чарівником.

Усі засміялись. Хлопчик знітився й додав:

— Я буду, мабуть, суддею, як мій тато, але ж ви питали, ким я хочу бути?

Саме такий сміх, а потім і прізвиська привчають до нещирості і потайності. Адже кожна мрія ніби чарівна казка.

А мрії корисні й важливі. Людина не зразу знала, до чого себе готувати. По-різному прикидала, з десяти різних вигадок складаючи одну програму життя.

Яка різниця між мрією і програмою?

Мрія — це відпочинок, утіха, вона не накладає ніяких зобов'язань. Люди кажуть:

«Витає в хмарах, буде повітряні замки, прагне дістати зірку з неба».

Так, так! Летить на літаку фантазії, думає, забавляючись, про те, чого немає, піднявши очі до зірок. Переживає, прагне. Саме так. І доростає до програми, яка серйозна, сувора, яка вимагає й зобов'язує.

Програма — це ніби клятва, присяга біля прапора життя.

Людина вирішила, рушила і йде до мети повільно, але впевнено.

— З географії в мене п'ятірка, я вчу іноземні мови, розглядаю карти, атласи, знайомлюся з містом і його околицями, читаю пригодницьку літературу і про різних людей та про звірів. Я буду мандрівником.

— Я охоче розмовляю і граюся з малюками. Терпляче відповідаю на їхні запитання, пояснюю, розтлумачую, допомагаю і вислуховую їхні скарги. Я люблю свою маленьку сестричку (або брата). Розповім сестричці казку, покажу малюнки, дам почитати свою книжку — лагідно і спокійно. Я буду вчителем.

— Я стараюся пізнати свої вади й достоїнства. Людина зухвала не може бути ні полководцем, ні пілотом, ні вихователем. Я хочу бути справедливим, точним, розважливим, хоробрим, дисциплінованим, правдивим.

— Я хочу мати сильну волю.

Хто вміє тільки мріяти й чекає, що все само прийде й само собою зробиться, той, можливо, і буде приндитись, коли побачить на ділі, що все це не так і набагато важче.

— А я люблю те, що важко. Хочу добиватись і виходити переможцем. Я знаю себе. Я вмію змовчати й наказати. Я мужній і терплячий. Лагідний з іншими, суворий до себе. І я веселий — не примхливий і не скаржусь.

— Мені стільки років, скільки є. Я не соромлюсь ні свого віку, ні своїх думок, ні своїх почуттів. Я примушу поважати себе й ту мету, яку собі поставив.

ТРИ ДОПОВНЕННЯ ДО ЦІЄЇ КНИЖКИ

Доповнення перше

Я думав про цю книжку багато років: складав її в голові. Це було дуже важко.

Бувають менш важливі правила життя і дуже важливі. Найважливіших правил життя я вирішив зрештою зовсім не зачіпати.

І тепер я не знаю, добре написано цю книгу чи погано.

Тут можуть бути різні помилки, проте немає жодного слова брехні.

Тому що я поважаю і літніх, і молодих, і маленьких. Я хочу бути щирим. Правда завжди вийде назовні.

Доповнення друге

Поет — це така людина, яка сильно радіє і сильно тужить, легко сердиться і міцно любить, яка глибоко відчуває, хвилюється і співчуває. І діти такі.

А філософ — це така людина, яка глибоко вдумується і неодмінно бажає знати, як усе є насправді. І знову діти такі.

Дітям важко самим сказати, що вони відчують і про що думають, адже доводиться говорити словами. А ще важче написати. Але діти — поети й філософи.

Доповнення третє

Це оповідь п'ятилітнього Віктора. Я її вже двічі друкував, але тільки в книжках для дорослих. Оповідь цю важко зрозуміти тому, що Віктор поспішав, і, коли він говорив про те, як солдат убивав собаку Фокса, в нього навіть сльози виступили на очах.

Оповідь Віктора була таке:

«Яблука — я бачу яблука — маленькі такі — а дерева такі великі — можна лягти й гойдатись, і був такий песик — і як одне яблуко впаде! — а він лежить і спить — мама пішла — а я хочу сам — і там стілець — а песик — якийсь інший песик — і так його вкусив — зуби в нього гострі-прегострі — отож спить він, а він його вкусив — песика треба побити за те, що він його вкусив, — а там хазяйка — а в нього такі зуби — я забув, як його звали, —

Фокс, геть, іди геть — а він витріщив очі і вкусив — я кинув йому яблуко — зірвав з дерева й далеко кинув — тверде таке, а солодке, як не знати що,— а він тільки понюхав — а потім прийшов солдат — бах у песика — бах, такий славний — славний — славний».

А це оповідання дев'ятилітньої Стефи:

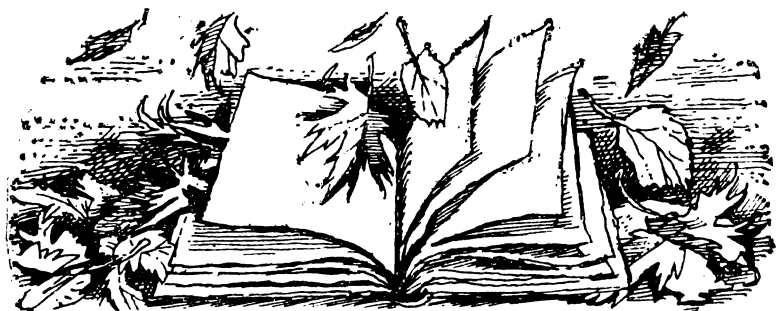
«Коли ми прийшли додому, то там, за парканом, де грати, лежала пташка. Потім Рома хотіла її взяти, а я це побачила й сама захотіла взяти, і взяла з тих ґратів. А коли ми взяли, всі дівчатка зібралися і дивились. Потім ми принесли її сюди. Пир'ячко в неї було таке сіреньке і біленьке, дзьобик у крові, і очки розплющені. Ми зробили на дворі таку ямку, загорнули пташку в газету і засипали землею. Може, її якийсь хлопчисько навмисне вбив? Дзьобик перебитий був, і голівка хиталась. Рутковська мало не заплакала. Вона, як що побачить, так і гладить рукою, і вже зовсім була заплакала, навіть сльози на очах виступили».

Отака поезія юних.

ЩОДЕННИК

Сумна, гнітюча мемуарна література. Артист чи вчений, політик чи полководець вступають у життя сповнені честолюбних задумів, потужних і завойовницьких вольових імпульсів — сама мобільність. Просуваються вгору, долають перешкоди, розширяють сферу впливів і, озброюючись досвідом і великим числом друзів, дедалі плідніше й дедалі легше йдуть — етап за етапом — до своєї мети. Це триває десяток років, іноді два, три десятки. А потім...

Потім уже — втома, потім уже — лише крок за кроком, наполегливо, в раз обраному напрямку, вже зручнішим, уторованішим шляхом, з меншим запалом і болісним відчуттям, що не так, що надто мало, що куди важче в самотині, що додається лише сивина і стає більше зморщок на раніше гладенькому завзятому чолі, що око не таке гостре, кров біжить повільніше, а ноги ледве несуть.

Що ж? Старість!

Один опирається їй і, зрозумівши все, хоче як замолоду й навіть швидше, сильніше, щоб устигнути. Ошукується — обороняється — бунтує — борсається. Інший у сумній покорі починає не тільки зупинятись, а й відступати.

«Вже не можу.— Не хочу й пробувати.— Не варто. Вже не розумію. О, якби повернули мені урну спелілих років — енергію, витрачену на блукання, марнотратний розмах давніх сил...»

Нові люди, нове покоління, нові потреби. Вже і його дратують і він дратує — спочатку недостатнє розуміння, а потім уже одне непорозуміння. Їхні жести, їхні кроки, очі, білі зуби й гладенький лоб, хоч вуста й мовчать...

Геть усе довкола,— і земля, і ти сам, і зоря твоя,— кажуть:

«Годі... Твій кінець... Тепер ми... Ти біля межі... Ти кажеш, що ми так... А ми й не сперечаємося — тобі краще

знати, ти ж досвідчений, але дай спробувати самостійно».

Такий порядок життя. Так і людина, і звірі, певне, так і дерева, а хто знає, може, навіть і каміння.

Іхня тепер воля, сила і час.

Твоя тепер старість, а завтра — немічність.

І все швидше обертаються стрілки на циферблаті.

Камінний погляд сфінкса ставить вічне запитання:

«Хто вранці на чотирьох ногах, опівдні бадьоро на двох, а ввечері на трьох?»

Ти! Зіпершись на палицю, дивишся, як гасне холодне призахідне проміння.

Ану, спробую в своїй автобіографії інакше. Можливо, і добра думка, можливо, і вийде вдало, можливо, так і треба.

Коли копаєш криницю, починаєш не з самого дна: спершу забираєш широко верхній шар, відкидаючи землю, лопату за лопатою, не знаючи, що нижче, скільки переплетеного коріння, які там перешкоди й перепони, скільки важкого, закопаного іншими і тобою, забутого каміння і різних твердих предметів.

Рішення прийнято. Стане сил почати. А взагалі, чи буває коли зовсім завершена робота? Плюнь на долоню. Взявся. Сміливіше!

— Раз-два, раз-два...

— Боже поможи, дідусю! Що це ти задумав?

— Сам бачиш... Шукаю підземні джерела, відкопую чисту холодну водну стихію — воскрешаю спогади.

— Допомогти тобі?

— О ні, мій любий, тут уже кожен мусить сам. Ніхто не прийде на виручку й не замінить. Усе інше — разом, якщо віриш іще в мене й цінуєш, але цю останню мою роботу — я сам.

— Ну, дай тобі бог щастя!

Отак воно...

[...]

Гріються на сонечку два діди.

— Ану, скажи, старий шкарбане, як це вийшло, що ти ще живий?

— Ого-го, я вів солідне, розважливе життя, без потрясінь і без крутих поворотів. Не курю, не п'ю, в карти не граю, за жінками не бігаю. Не голодую, не перевтомлююсь,

не поспішаю й не ризикую. Все завжди вчасно, в міру. Серце своє я не терзав, легені не напружував, голову не сушив. Помірність, спокій, розважливість. От і живу.

Ну а другий?

— А я трохи інакше. Завжди там, де дістаються гулі й синці. Ще шмаркачем був, а вже перший бунт і перестрілка. А ночі безсонні були, і тюрм — стільки, скільки треба зазнати парубійку, щоб угомонитись. Ну а потім війна. Так собі війна. Шукати довелося її далеко, за горами, за Уралом, та за морем, за Байкалом. Через татар, киргизів, бурятів аж до китайців... Докотився я до маньчжурського села Таолайджао, і знову революція. Потім нібито перепочинок настав. Горілку пив, ясно, та й життя не раз — не зім'ятий аркуш — на карту ставив. Тільки от на дівчат часу не вистачало. Якби ще вони не стерви були, а то ж захланні, на ночі ласі, та й дітей народжують... паскудний звичай. Раз і зі мною це сталося. На все життя оскома. Годі з мене цього — і погроз, і сліз. Цигарок викурив без ліку. І вдень, і під час нічних роздумів і суперечок димів мов димар. І немає в мені жодної здорової місчинки. Спайки та болі, грижі та шрами. Весь розповзаюсь, ледве скриплю, а от суну вперед, живу. Та ще як живу! Знають про це ті, хто поперек дороги стає. Штурхону тільки так. І тепер, буває, ціла банда від мене кидається. А втім, є в мене і союзники, і друзі.

— І в мене діти, онуки є. А у вас, друже?

— А в мене їх двісті душ.

— Ох, і зух же!..

[...]

Туристи знайшли вихід: фотографія. Вже давно й кінострічка. Ростуть діти й молодь, котрі можуть побачити свої перші невимлі кроки.

Незабутнє видовище спальні, яка прокидається. Обважнілі погляди і рухи чи раптовий стрибок з постелі. Цей протирає очі; цей обтирає рукавом сорочки кутики рота; цей пошкрябує вухо, потягується і, тримаючи в руці якусь частину одягу, завмирає, втупившись в одну точку.

Жваво, флегматично, спритно, незграбно, впевнено, не сміливо, точно, недбало, свідомо або автоматично.

Це — тести: зразу видно, який хлопець і чому в нього так завжди чи саме сьогодні.

Лектор коментує фільм:

«Прошу, придивіться уважно, — водить він указкою, ніби по карті. — Недружелюбні погляди цих двох праворуч свід-

чать про те, що вони не люблять один одного і ліжка їхні не повинні стояти поряд.

Примружування очей он того — певний доказ короткості.

Не вірте у витривалість цього малюка: відчувається напруження, перебої в темпі, паузи при очевидному, здавалося б, поспіху. Можливо, він побився об заклад, попередив і біжить наввипередки он з тим, ліворуч, на якого раз у раз поглядає.

А цьому я пророчу поганий день. Під час умивання, прибирання постелі чи ранкового снідання, за хвилину або за годину він посвариться, поб'ється, нечемно відповість вихователеві».

Ми стояли вдвох біля вікна, коли набиралася нова партія «подвійного бою».

Шляхетна, лицарська гра!

Десятирічний спец був моїм лектором:

«Оцього зразу виб'ють, він стомився. А цей тільки наполовину розійшовся. Того відсіють. А в цього, видно, очі на потилиці, дивиться праворуч, а б'є ліворуч. Цей навмисне піддається, хоче вибити цих двох. А цей образиться, посвариться, розрjúмсається».

Якщо пророцтво не збудеться, мій спец знає і пояснює мені чому. Тому що, коли оцінював, він не врахував:

«Він грає так тому, що вчора вибив шибку, от і боїться. Цьому сонце в очі, а той не звик до м'яча, м'яч надто твердий. А в того нога болить. Цим блискучим ударом він завдячує товаришеві: той йому завжди допомагає».

Спец читає гру, немов музикант партитуру, пояснює рухи, наче шахові ходи.

Якщо я в цьому щось тямлю, то завдячую цим моїм самовідданим учителям. Які вони терплячі й доброзичливі і який я нездібний і невмілий учень!

Нічого дивного: мені було понад сорок, коли в нас з'явився футбол, а вони почали повзати з футбольним м'ячем під пахвою.

П'ять товстих томів:

1. Звичайна гра в м'яч.
2. Гра в м'яча ногами (футбол).
3. «Подвійний бій».
4. Психологія і філософія гри в м'яч.
5. Біографія, інтерв'ю. Змалювання знаменитих ударів м'ячем, матчів, спортивних майданчиків.

І сто кілометрів кінострічки.

Не дратуюсь, не виходжу з рівноваги, не серджусь і не обурююсь, якщо я наперед знаю реакцію.

Сьогодні клас буде неспокійний, тому що перше квітня — спека — через три дні екскурсія — через тиждень свято — у мене голова болить.

Пригадую виховательку з великим стажем роботи, яка обурювалася, що в хлопчиків так швидко відростають чуби, і пригадую молоденьку бурсистку, яка починала звіт про чергування по вкладанню дівчаток спати із зауваження:

«Дівчатка сьогодні були нестерпні. О дев'ятій годині ще шум і галас. О десятій годині ще шепіт, хихоньки. А все тому, що начальниця дала мені прочуханки — що я була зла — що я квапилася — що завтра в мене семінар — що в мене поділися кудись панчохи — що одержала поганого листа з дому».

Хто-небудь скаже:

«Яка ціна фільму, коли діти знають, що їх знімають?»

А воно ж простіше простого.

Кінокамера стоїть постійно. Оператор у різні часи знімає в різних напрямках порожнім апаратом. Дітям обіцяють показати фільм, коли буде готовий, та завжди щось не вдається. Знімають безліч разів набридливих, неприємних, непопулярних дітей і нецікаві сцени. Жодного разу не кажуть дітям, щоб були природними, дивилися туди, а не сюди, «займалися своїми справами». Раз у раз засвічують і гасять юпітери. А то переривають гру і влаштовують обтяжливу репетицію.

Підвищена цікавість змінюється роздратуванням. Нарешті зйомку перестають помічати. За тиждень, за місяць. А втім, я це даремно пишу. Мабуть, так усі роблять — інакше й бути не може.

Вихователь, який не знає цього, просто нездара і кретин, якщо не розуміє.

У майбутньому кожен вихователь стане стенографом і кінооператором.

А парлограф, а радіо?

А епохальні експерименти Павлова?

А той садівник, який шляхом схрещування чи особливо-го догляду одержує троянди без шипів і «груші на вербі»?

Силует людини у нас уже є — а можливо, і фотографія? Можливо, вже небагато не вистачає? Потрібен лиш здібний і сумлінний ретушер?

[...]

Не відмовляй, якщо дитина просить повторити їй казку ще і ще раз.

Для певної групи дітей, може бути, численнішою, ніж ми думаємо, вистава має складатися з одного лише номера, який неодноразово повторюється.

Один слухач — часто численна і вдячна аудиторія. Не втратиш часу марно.

Старі няньки й пічкиники — часто кращі педагоги, ніж дипломована вихователька.

Адже й дорослі кричать «біс»!

Біс!

Одна й та сама казка, що без кінця повторюється, — ніби соната, ніби улюблений сонет, ніби скульптура, без якої тобі день не в день, сірий і безбарвний.

Картинні галереї знають маніяків одного експоната.

Мій — «Святий Іоанн» Мурільйо з Віденського музею і дві скульптури Ригера: «Ремесло» та «Мистецтво» в Кракові.

Перш ніж людина остаточно потоне і змириться з неохайністю переживань, вона захищається... страждає, соромиться, що вона інша, нижча від юрби; а можливо, лише з болем відчуває, що самотня і чужа в житті?

[...]

День розпочався із зважування. Травень дав велике падіння. Минулі місяці поточного року непогані, і травень ще не вселяє тривоги. Але до нового врожаю лишалося ще принаймні два місяці. Це напевне. А обмеження властей і додаткові роз'яснення, скупчення народу мають погіршити становище.

Час суботнього зважування дітей — це час сильних відчуттів.

Після сніданку — шкільна нарада.

Сніданок сам по собі теж робота. Після мого грубого листа до однієї сановної особи ми одержали відносно непогане підкріплення у вигляді ковбас, навіть шинки, навіть сотні тістечок.

Ніколи досі не було добре, бо хоч і небагато припало «на носа», а ефект був.

А потім навіть приємна несподіванка у вигляді двохсот кілограмів картоплі.

Є письмові відгуки. Та от притичина. Швидкоплинна дипломатична перемога, поступка, яка легко дісталася, не повинна будити рожевих надій і присипляти пильність.

Персони пробують відігратися — як цього уникнути? Звідки чекати грози? Які й коли зберуться оми, вольти й неони і утворять блискавку чи вихор з пустелі?

Болісне: «Добре я зробив чи погано?» — похмурий акомпанемент безтурботного дитячого сніданку.

Після сніданку, похапцем, *à la fourchette*, — вбиральня (про запас, а отже, і це через силу) і збори, а на них — план літньої роботи школи, відпустки й заступництва.

Було б зручно так, як торік. Але складність у тому, що багато змінилося: інакше спальня, чимало дітей прибуло й відбуло, нові переміщення по роботі, одне слово — багато чого інакше. А хотілося б краще.

Після зборів — газета й судові присуди. Викрилися зловживання. Не кожному хочеться слухати цілісіньку годину про те, хто добре господарював, а хто погано, чого додалося, а чого поменшало, й що треба чекати, й що треба робити. Для новачків газета стане одкровенням.

Проте старожили знають, що так чи інакше, але їм не почути головного, найголовнішого для них. Їх не стосується, і вони не слухають; якщо можна уникнути слухання — чом би й не уникнути?

Зразу після газети — для мене болісної, бо я розумно змиряюсь і вміло не бачу того, чого зручніше не помічати, коли не хочеш насильно, а не можна переконанням — довга розмова з однією дамою, яка пропонувала свого протеже. Така бесіда — серйозне випробування, яке вимагає обережності, люб'язності, рішучості — очманіти можна. Та про це якимось іншим разом. Гонг на обід.

Чим цей суботній обід відрізняється від решти — не можу розповісти докладно і теж волію відкласти.

На сьогодні в мене заплановано лише три адреси, три візити. Нібито легко!

1. Відвідати одного мого «вболівальника» після хвороби, на яку він був занедужав.

2. Майже поряд у будинку розмова про дріжджі для дітей.

3. Неподалік зустріч реемігрантів зі Сходу, людей милих і доброзичливих, до яких я маю прихильність.

Так-так.

Перші відвідини — це продовження ранкової суперечки про школу.

І — не застав удома.

«Прошу прийняти запізніле привітання. Я хотів раніше, але не міг».

Мучать думки — так їх багато!

Цей літній чоловік, дивний і нетиповий, учитель серед-

ньої школи. Що я про нього знаю? Жодної тривалої розмови, а може, взагалі жодної за весь рік?

Не було часу? Брешу. (Злипаються очі. Не можу. Далєбі, не можу. Прокинусь і закінчу.

«Привіт тобі, чарівна нічна тишо».)

[...]

Кожен заможний чоловік мусить допомагати родичам — братам і сестрам, їхнім дітям і старим батькам. Грошова допомога від п'яти до п'ятдесяти злотих — і так з ранку й до пізнього вечора.

Якщо хтось помирає з голоду, він знайде сім'ю, яка визнає кривність і забезпечить дворазове харчування; два-три дні він щасливий, не довше тижня, — а потім просить сорочку, черевики, людське житло, трохи вугілля, а потім хоче лікуватися сам, лікувати дружину, дітей — нарешті, не бажає бути жебраком, вимагає роботи, хоче постійного місця.

Інакше й бути не може, але все це викликає таку злість і небажання допомагати, страх і відразу, що добра і вразлива людина стає ворогом сім'ї, людей, самої себе.

Я хотів би вже нічого не мати, щоб вони бачили, що в мене нічого немає, і всьому б кінець.

З обходу я повернувся геть розбитий. Сім відвідин, бесід, сходів, розпитувань. Результати: п'ятдесят злотих і обіцянка скластися по п'ять злотих у місяць. Можна тут утримувати двісті чоловік?!

Лягаю спати в одежі. Перший жаркий день. Не можу заснути, а о дев'ятій годині вчора так звана виховна нарада. Іноді хтось загориться і тут-таки відступає (не варто). Іноді якесь несміливе зауваження (тільки так, для виду). Церемонія триває годину. Проформи дотримано: з дев'ятої до десятої. Ясна річ, перебільшую...

Мабуть, це я вперше забув, що живу в десятому семилітті життя, 7×9 .

З величезною тривогою я чекав 2×7 . Можливо, саме тоді я почув про це вперше.

Циганська сімка, сім днів тижня. Чому не переможна десятка давніх часів (число пальців)?

Пригадую цікавість, з якою я чекав, щоб вибило двадцять годин ночі. Повинна була настати ця зміна.

Був там якийсь скандал з гермафродиткою. Я не певен, чи було це саме тоді. Не знаю, чи боявся я, що можу прокинутись дівчинкою. Якби так сталося, я вирішив би приховати факт будь-якою ціною.

Тепер — 7×10 , а я — 7×9 . Якщо я простежу своє життя, сьомий рік приніс усвідомлення моєї цінності. Я є. Я важу. Значу. Мене бачать. Я зможу. Я буду.

Чотирнадцять років. Дивлюся.^f Спостерігаю. Бачу... Очі в мене мали розплющитися. І вони розплющились. Перші думки про реформи виховання. Читаю. Перші тривоги, неспокої. То мандрівка і романтичні пригоди, то тихе сімейне життя, дружба (любов) зі Стасем. Основна мрія з багатьох-багатьох інших: він ксьондз, а я лікар у тому ж маленькому містечку. Я розмірковую про любов; доти я тільки відчував — любив. З семи й до чотирнадцяти я безперервно був закоханий у ту чи іншу дівчинку. Цікаво, що я багатьох запам'ятав. Дві сестри з парку, двоюрідна сестра Стаха (дідусь — італієць), ти в жалобі, Зося Калхори, Анелька, Іренка з Наленцова, Стефця, для якої я рвав квіти з клумби біля фонтана в Саксонському саду. Тут же маленька канатоходка, я ще оплакував її тяжку долю. Я любив тиждень, місяць, іноді два-три місяці. Одну я хотів би мати сестрою, другу — дружиною, сестрою дружини... Любов до Мані з чотирнадцятого року мого життя (влітку у Ваврі) була складовою частиною цього (...) почуттів, які по черзі то заколисували мене, то приголомшували. Світ, сповнений інтересу, перебував уже не поза мною. Тепер він був у мені. Я існую не для того, щоб мене любили і мною захоплювалися, а щоб самому діяти і любити. Не обов'язок навколишніх мені допомагати, а я сам зобов'язаний піклуватися про світ і людину.

3×7 . На моєму сьомому році — школа, на чотирнадцятому — релігійна зрілість, на двадцять першому — армія. Мені було тісно вже давно. Тоді мене сковувала школа. Тепер мені тісно взагалі. Я хочу завойовувати, боротися за нові простори.

(Можливо, цю думку мені подало 22 червня, коли після найдовшого дня в році починає щодня коротшати на три хвилини сонця. Непомітно й невловимо, але незмінно на три хвилини, і знову на три день коротший. Я співчуваю старості і смерті, тепер я вже менше в собі впевнений і сам починаю боятись. Треба багато завойовувати і зробити, щоб було з чого втрачати. Можливо, саме тоді зубний лікар видирає в мене перший постійний зуб, який уже не виросте. Мій бунт не проти соціальних умов, а проти закону природи визрів. Стань на коліно, цілься і стріляй.)

4×7 . Потреба в бездоганній діяльності на своїй власній ділянці. Я хочу вміти, знати, не лінуватись, не помилятись. Я мушу бути добрим лікарем. Виробляю власний зразок. Не хочу наслідувати визнаних авторитетів. (Усе

було тоді інакше. І тепер ще бувають хвилини, коли я почувуюсь юним,— переді мною великий шмат життя, варто планувати й починати! У другому і вже, без сумніву, в третьому семилітті я почувався хвилинами таким старим, що вже все одне й те саме, що вже надто пізно, не варто. Воістину, життя — вогонь: пригасає, хоч маса палива, або здійметься раптом снопом іскор і яскравим полум'ям, коли зовсім було перегоріло. І гасне. Жаркий осінній день і свідомість, що це вже останній холодний липневий ранок.)

5 × 7: Я виграв у життєвій лотереї. Мій номер уже випав. Ставка — рівно стільки, що в цьому розиграші не програю (якщо не ризикну знову). Це добре: я міг і програти. Зате втратив шанс на головний виграш, значний виграш — шкода! Мені справедливо повернули те, що я втратив. Безпечно. Але сіро — шкода.

Від самотності не боляче. Ціную спогади. Шкільний товариш — приємна бесіда за склянкою чорної кави у випадковій затишній кондитерській, де ніхто не заважатиме.

Не шукаю друга — знаю, не знайти. Не прагну знати більше ніж належить. Я уклав з життям угоду: не будемо заважати одне одному. Не личить видряпувати очі, та й марна річ. Здається, в політиці це звуть: розмежувати сфери впливу. Звідсіль і досіль — не далі, не вище. Ти і я.

6 × 7. А бути може? Вже чи ще є час? Це залежить від... Зведемо баланс. Маю, мушу. Якби можна було знати, скільки ще років, коли кінець? Смерті я ще не відчуваю в собі, але вже думаю про неї. Коли кравець шие мені новий костюм, я не кажу: це останній, та ось ці письмовий стіл і шафа, мабуть, переживуть мене. Так без ексцесів і сюрпризів... Будуть і суворі й м'які зими, й дощові та спекотні літа. І приємна прохолода, і бурі, і курява. І я казатиму: десять, п'ятнадцять років не було такого граду, такої повені. Пригадую подібну пожежу: я тоді був ще молодий, мені було — зараз скажу — студентом я тоді був чи школярем?

7 × 7. Що таке, власне, життя, щастя? Аби не було гірше, аби лиш так, як зараз. Дві сімки зустрілись і гречно розкланялись, раді, що саме так, і саме тут, і за таких обставин. Газета — зовні лише безглузде читання. Та навіть хай і так. Без газети не можна. Тут і передові, і уривки з повісті, і некрологи, і театральні рецензії, і повідомлення з суду. Кіно — новий фільм. Нова повість. Дрібні пригоди і дрібні оголошення... Все це не так цікаво, як різноманітно. Хтось понав під трамвай, хтось щось винайшов, у цього шубу вкрали, друкарську машинку, або продає піаніно, чи шукає три кімнати з усіма вигодами. Широке русло Вісли,

яка величаво котить свої хвилі, саме такої, як під Варшавою. Мое місто, моя вулиця, моя крамниця, де я завжди купую, мій кравець, моє — і це найголовніше — місце роботи.

Аби не гірше. Якби можна було б сказати сонцю «зупинись», то це, певне, зараз. (Є такий трактат — «Про найщасливіший час життя» — і хто б повірив? — Карамзіна. Ох, і набрид же він нам у російській школі).

$7 \times 8 = 56$. Як роки промайнули! Саме промайнули. Тільки вчора було 7×7 . Нічого не прибуло й не віднялося. Яка величезна вікова різниця: сім і чотирнадцять, чотирнадцять і двадцять. А для мене той, кому 7×7 , і той, кому 7×8 , — однолітки.

Прошу, зрозумійте мене правильно. Немає двох геть однакових листків, крапель, пішинок. У цього більше лисини, а в того сивини. У цього вставні зуби, а в того самі коронки. Цей в окулярах, той глухуватий. Цей міцніший, той ледве ноги волочить.

Та я кажу про семиліття.

Знаю: можна поділити життя і на п'ятиліття — і теж зійдеться. Знаю: умови життя. Багатство, бідність. Успіх, турботи. Знаю, війна, війни, катастрофи. Та й те відносно. Одна літня особа мені сказала: «Розбестила мене війна, потім важко було знову звикати». Навіть нинішня війна багатьох рєзбещує. І немає, здається, нікого, хто б вважав, що брак сил, здоров'я, енергії — не через війну, а через оці самі 7×8 і 7×9 .

Які нестерпні сні! Вчора вночі: німці, а я без пов'язки у недозволеній час у Празі¹. Прокидаюсь. І знову сон. У поїзді мене переводять до купе, метр на метр, де вже є кілька євреїв. Цієї ночі знову мерці. Мертві тіла маленьких дітей. Одна дитина в шаплику. Друга, з обідраною шкірою, на нарах у мертвецькій, явно дихає. Новий сон: я на хитливій драбині, високо, а батько знову й знову тицяє в рот шматок торта, великий, такий собі з глазур'ю і з родзинками, а те, що в роті не вміщається, розкришене, кладе в кишеню.

У найстрашнішому місці прокидаюсь. Чи не є смерть таки пробудженням у момент, коли, здавалося б, уже немає виходу?

«Кожен може знайти ці п'ять хвилин, щоб померти», — читав я десь.

¹ Район Варшави.

[...]

21 липня 1942 р.

Завтра мені виповнюється шістдесят три чи шістдесят чотири роки. Батько кілька років не оформляв мені метрику. Я пережив через це ряд тяжких хвилин. Мама називала це недбалістю, гідною покарання: як адвокат, батько мав би не зволікати з цим питанням.

Я звусь по дідові, а ім'я дідове Герш (Гірш). Батько мав право назвати мене Генриком, бо ж сам він одержав ім'я Юзеф. Та й решту дітей дід назвав християнськими іменами: Марія, Магдалина, Людвіг, Якуб, Кароль. І все-таки батько вагався і зволікав.

Я мушу присвятити батькові багато місця: я реалізую в своєму житті те, до чого він сам прагнув і до чого так болісно протягом стількох років прагнув дід.

І мати. Та про це потім. Я — і мати, і батько. Знаю це й тому багато розумію.

Прадід мій був склярем. Я радий: скло дає людям тепло і світло.

Тяжка це річ — народитись і навчитися жити. Мені лишилося куди легше завдання — померти. Після смерті знову може бути тяжко, та про це не думаю. Останній рік, останній місяць чи година.

Хотілося б помирати, зберігаючи присутність духу та в повній свідомості. Не знаю, що я сказав би дітям на прощання. Хотілося б тільки: вони вільні самі обирати свій шлях.

Десята година. Постріли: два, залп, два, один, залп. Можливо, це саме мое вікно погано затемнене.

Але я не перестаю писати.

Навпаки, думка (окремий постріл) працює швидше.

[...]

4 серпня 1942 р.

1

Я полив квіти, бідні квіти дитбудинку, квіти єврейського дитбудинку. Пересохла земля зітхнула.

До моєї роботи придивляється вартовий. Чи сердить його, чи зворушує ця мирна праця о шостій годині ранку?

Вартовий стоїть і дивиться. Широко розставив ноги.

2

Марні намагання повернути Естерку. Я не був певен, чи на випадок успіху я прислужуь їй чи зашкоджу.
— Де вона попалась? — питає хтось.
Може бути, не вона, а ми попалися (що лишаємось)?

3

Я написав до комісаріату, щоб вислали Адзя: недорозвинений і злісно недисциплінований. Ми не можемо через якісь його витівки ризикувати дитбудинком. (Колективна відповідальність).

4

На Дзельну поки що одну тонну вугілля — до Рози Абрамівни. Хтось питає, чи в безпеці там вугілля.
У відповідь усміхаюь.

5

Похмурий ранок. Пів на шосту.
Нібито й нормально почався день. Кажу Ганні:
— Доброго ранку.
Вона відповідає здивованим поглядом.
Прошу:
— Ну, всміхнися ж!
Бувають бліді, зниділі, сухотні усмішки.

6

Пили ви, панове офіцери, щедро й смачно — це за кров; у танці подзенькували орденами, салютуючи ганьбі, якої ви, сліпці, не бачили, точніше, вдавали, що не бачите.

7

Моя участь у японській війні. Поразка — крах.
У європейській війні: поразка — крах.
У світовій війні.
Не знаю, як почувається і чим почуває себе солдат переможної армії...

Часописи, в яких я співробітничав, закривались, розпускалися — банкрутували.

Видавець мій, розорюючись, вкоротив собі життя.

І все це не тому, що я єврей, а що народився на Сході.

Сумна могла б бути втіха, що й пишному Заходу кепсько.

Могло бути, та не стало. Я нікому не бажаю зла. Не вмію. Не знаю, як це робиться.

«Отче наш, іже еси на небесі...»

Молитву цю виліпили голод і недоля.

Хліба щоденного.

Хліба.

Адже те, що я переживаю, було. Було.

Продавали речі й одяг за літр гасу, за кілограм крупи, за чарку горілки.

Коли один юнак, поляк, по-дружньому питав мене в комендатурі, як я вибрався з блокади, я спитав, чи не міг би він «що-небудь» у справі Естерки.

— Звичайно, ні.

Я поспішив сказати:

— Дякую на доброму слові.

Ця подяка — безкровне дитя злигоднів і приниження.

Я поливаю квіти. Моя лисина у вікні така добра ціль.

У нього гвинтівка. Чому він стоїть і дивиться?

Немає наказу.

А може, будши цивільним, він був сільським учителем, може, нотаріусом, підмітальником вулиць у Лейпцігу, офіціантом у Кельні?

А що він зробив би, коли б я кивнув йому головою? Помахав по-дружньому рукою?

Може, він не знає, що все так, як є?

Він міг приїхати лише вчора, здаля...

СОНЦЯ ЗУПИНИТИ НЕ МОЖНА

Небагато було на землі таких подвижників культури, ім'я яких стало символом, а життя — легендою. Януш Корчак, з творами якого ви познайомилися в цій книжці, належить до них.

Він був письменником, лікарем, ученим, вихователем. І в усі сфери своєї діяльності вносив щось дуже своє — щось піднесено-казкове й водночас відчутно реальне.

У передмові до своєї книги «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський пише про те, як знайомство з творами Януша Корчака «Коли я знову стану маленьким» і «Як любити дитину» розкрило перед ним світ людини, котра всю себе до останку віддала дітям: «Життя Януша Корчака, його подвиг вражаючої моральної сили й чистоти послужили мені натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддавати їм своє серце».

Талант видатного педагога органічно злився в ньому з талантом майстра слова. Сьогодні ім'я Корчака відоме в усьому світі як символ самовідданого служіння дітям, їхньому щасливому майбутньому, а отже — майбутньому людства.

...А легенда про Януша Корчака народилася вранці 5 серпня 1942 року у варшавському гетто і за кілька годин, вихлюпнувшись на вулиці Варшави, зростала, міцніла, захопила всіх, кому довелося стати свідком цієї події, досі небаченого подвигу.

...П'ятого серпня сорок другого року за наказом гітлерівців у варшавському гетто тисячі людей почали свій останній, трагічний похід: їх гнали на Умшлагплац, звідти для них була одна дорога — до газових камер табору смерті в Треблінці. Серед них були двісті дітей з будинку сиріт — інтернату, яким понад двадцять п'ять років керував Януш Корчак.

Учень і соратник Януша Корчака, нині відомий польський письменник Ігор Неверлі, так описує зі слів очевидця цей день:

«На чолі колони, над якою маяло зелене полотнище, — прапор короля Мацюся, — йшов Корчак! Вони не просто йшли у вагони — це був організований, німий протест проти бандитизму!.. Почався похід, подібного якому досі ще не було. Діти вишикувалися у четвірки, попереду йшов Корчак, тримаючи за руки двох дітей — хлопчика й дівчинку. Фашисти мимохіть поступалися їм дорогою, навіть поліцаї, побачивши колону, ставали «струнко» і віддавали честь.

На Умшлагплаці до Корчака підійшов офіцер і сказав:

— Ви можете залишитися; ми знаємо ваші твори.

— А діти? — спитав Корчак.

— Діти поїдуть, — відповів есесівець.

Корчак мовчки зайшов до вагона».

Двері вагона, який ішов до газових камер Треблінки, зачинились, а легенда, ніби птах, ударившись об зачинені двері, полетіла над світом жалобним відлунням по невмирущості людського духу.

Літературна і науково-педагогічна спадщина Корчака — вагомий внесок у світову культуру. Найбільшу популярність і у дітей і у дорослих різних народів світу набули його повісті-казки «Король Мацюсь Перший» і «Король Мацюсь на безлюдному острові». Популярність «Короля Мацюся Першого» можна порівняти хіба що з «Мандрами Гуллівера» Дж. Свіфта, «Принцем і злидарем» М. Твена та «Пригодами Аліси в Країні чудес» Л. Керролла.

Весь творчий доробок Корчака, зібраний і виданий до сьогодні, складає близько восьми томів літературних творів і науково-педагогічних праць. Найвідоміші з них видавалися багатьма мовами світу. Це повісті «Коли я знову стану маленьким», «Слава», «Банкрутство малого Джека», «Кайтусь-чародій», «Літо в селі», «Щоденник», наукові праці «Як любити дітей», «Право дитини на пошану», «Жартівлива педагогіка» та багато інших.

Після війни, коли світ дізнався про героїчну смерть Януша Корчака, його постать викликала велике захоплення і живий інтерес у вчених, письменників, громадських діячів, педагогів. У Польщі при Товаристві друзів дітей уже кілька десятиліть діє громадський Польський комітет Януша Корчака. Комітет збирає документи і спогади про Корчака, про його педагогічну і літературну діяльність, популяризує його твори, ідеї. Ім'я Януша Корчака носять дружини харцерів (польських піонерів), школи, дитячі будинки. Педагоги та вчені-літературознавці вивчають його спадщину, а поети, письменники, скульптори й композитори присвячують Корчакові свої твори.

Рішенням ЮНЕСКО 1978 рік на відзнаку століття від дня народження Старого лікаря (так називали Корчака в Польщі, де багато років слухали по радію його «Бесіди») було оголошено роком Януша Корчака.

Справжнє ім'я Корчака — Генрік Гольдшміт. Народився він у Варшаві в сім'ї адвоката. Родина була інтелігентна, забезпечена. Проте, коли Генрікові виповнилося одинадцять років, помер батько, і сім'я швидко збідніла. Хлопцеві довелося самому заробляти репетиторством на прожиток та даліше навчання.

Авторський дебют майбутнього письменника відбувся 1898 року, коли двадцятирічний студент медичного факультету універ-

ситету подав на оголошений журналом «Варшавський кур'єр» літературний конкурс свою драму «Куди?», підписавши її псевдонімом Януш Корчак, узятим із книги Ю. І. Крашевського «Історія про Янаша Корчака та прекрасну Мечнікувну», і дістав перше літературне визнання — почесну нагороду конкурсу. Це було несподіванкою для автора-початківця, що вибрав для себе професію медика, хоча й співробітничав з журналами «Колючки», «Педагогічні погляди» та ін.

В цей час Генрік як тільки може допомагає сім'ям бідняків — не беручи ніякої плати, лікує дітей, навчає їх читати й писати. Майже весь свій вільний час, якого було не так уже й багато, адже він вчиться, співробітничав з кількома журналами, заробляє на прожиток усієї сім'ї, Генрік проводить серед жителів Повісля — найбіднішого кварталу Варшави. Свою першу повість «Діти вулиці» він присвятив проблемі становища дітей суспільних низів, зображенню їхнього тяжкого життя, несправедливості й горя, з яким вони стикаються на кожному кроці.

Закінчивши університет у 1903 році, Я. Корчак працює дитячим лікарем, на громадських засадах — у бібліотеці Благодійного товариства, а також продовжує літературну діяльність — щотижня пише по фейлетону в журналах «Колючки», робить для журналу «Голос» огляд преси в рубриці «На горизонтах». У цьому ж журналі, навколо якого гуртувалися письменники демократичних і соціалістичних переконань, 1904 року з'являється перший уривок повісті Я. Корчака «Дитя салону». Повість вийшла в світ 1906 року окремим виданням, мала величезний успіх у читачів і привернула до себе увагу критики. В ній зображено життя різних суспільних верств капіталістичного міста, спрямування її гостро викривального характеру. Письменник не лише критикує сучасне йому суспільство, а й розвінчує поняття відносних цінностей, намагається розкрити перед читачем незмінну вартість життя, закликає в цій книзі до пошуку справжніх життєвих ідеалів.

Під час російсько-японської війни, коли Я. Корчак був мобілізований до російського війська і працював лікарем у госпіталі в далекій Маньчжурії, виходить у світ книга «Билиці-небилиці», в якій зібрано кільканадцять наймайстерніших його журнальних публікацій. Це фейлетони, нариси, фантастичні оповідання, новели, притчі тощо.

Повернувшись з війни, Корчак поглиблює свою медичну освіту за кордоном: в клініках Берліна, Парижа, Лондона. У ці роки Януш Корчак — лікар, письменник, педагог — остаточно визначає свій життєвий вибір: самовіддане служіння «малорослому народові» — дітям. У 1907—1908 роках влітку він працює вихователем у колоніях для дітей з бідних родин Варшави.

Впродовж багатьох років він буде незмінним директором бу-

динку сиріт, вестиме радіопередачі, відомі в усій Польщі як «Бесіди Старого лікаря», організує перший у світі дитячий журнал «Малний пшегленд», провадитиме велику громадську роботу на захист дітей і дитинства.

Мета Корчака-педагога і Корчака-письменника була одна: плекати, виховувати в людині людину. Свого часу українські читачі вже познайомилися з усесвітньовідомими повістями-казками «Король Мацюсь Перший» та «Король Мацюсь на безлюдному острові».

У книжці, яку ви прочитали, подано тільки невелику частину з усього, що написав Я. Корчак. Це повісті «Коли я знову стану маленьким», «Літо в селі», «Слава», педагогічні бесіди «Правила життя», «Щоденник». Усього кілька творів, але автор у них постає в ролі чуйного вихователя, і в ролі мрійника та фантазера, і в ролі мудрого наставника.

У повісті «Коли я знову стану маленьким» піднімається споконвічна проблема поколінь, проблема батьків і дітей. Письменник весь час ніби запитує, чому дорослі не розуміють дітей, їхніх переживань, радості, щирості почуттів.

Бути уважними одне до одного, любити своїх близьких та товаришів, піклуватися про них, намагатися зрозуміти, бути людяним та по-справжньому добрим вчить повість, у якій ми разом з автором жартуємо, мріємо, сумуємо, усміхаємось і переживаємо фантастичні пригоди.

Про свою роботу вихователем у літніх колоніях Корчак пише дві повісті: «Літо в селі» та «Юзьки, Яськи й Франеки», які можуть читати всі — і діти й дорослі. Це не просто балетризований звіт, літературний репортаж про перебування Корчака з групою дітей на відпочинку, а й перші начерки його педагогічної системи, перевіреної на практиці. Вперше в історії педагогіки Корчак створює колоністський суд із чітко розробленим Кодексом, в якому сказано: «Суд іще не справедливий, але прагнення до справедливості», і де судді — самі колоністи. Цей суд допомагає позбутися вад, хибних рис поведінки й набути нових рис, гідних поваги й наслідування. Педагогічні знахідки, зафіксовані в цих творах, були розвинуті в наступних педагогічних працях Корчака: тритомній книзі «Як любити дитину», «Право дитини на повагу», «Правила життя», «Виховні моменти» та ін. Корчак прагнув розкрити в дитині все прекрасне, що закладено в її душі, а передусім — вміння мріяти, вигадувати, прагнути не досяжного...

Корчак розповідає про останній день в колонії у Михалувці, коли дітям на завтра треба повертатися до міста, до їхніх злиденних жител, на брудні подвір'я. «Того останнього вечора народилася остання колоністська казка — дивна й незакінчена казка:

— А може, не вертаймося до Варшави? Може, станьмо парами, заспіваймо та й вирушимо в дорогу?..

— Куди?

— До Сонця».

Минуть роки, і життя трагічно завершить цю, розпочату тоді, казку. Напередодні останнього походу «Будинку сиріт» з гетто Корчак записав у своєму «Щоденнику»: «Якби можна було зупинити сонце, то це треба було б зробити сьогодні». Та сонця зупинити не можна, і настав ранок наступного, страшного дня...

Корчаку належать слова про те, що дитина більше ніж дорослий є людиною; що дитина живе повноцінним життям відповідно до своїх можливостей і свого розвитку та досвіду. І своїх літературних героїв він змальовує як «повноправних людей».

З перших років своєї педагогічної діяльності й до останнього дня Януш Корчак учив, що «мрія — це програма життя», що «треба бути обережним у вчинках, але сміливим і нестримним у мріях». Свою повість «Слава» автор закінчує словами: «Діти! Держайте, мрійте про славні діла! Щось та збудеться!»

Януш Корчак не залишив нам окремого твору про гітлерівське расистське шаленство й безумство, одним з трагічних проявів якого було гетто, де, як ми вже знаємо, загинули всі вихованці будинку сиріт. Однак у його «Щоденнику» є фрагменти, що донесли до нас гірку правду про ті страшні часи.

Щоб зрозуміти й гідно оцінити цей твір, треба уявити собі, де написано «Щоденник», в який час і за яких обставин. Місце написання — варшавське гетто, час — 1942 рік. Корчакові було тоді 64 роки, здоров'я його було зруйноване, всі його помисли були підпорядковані одному почуттю — відповідальності за життя двох дітей і підлітків.

Ходив днями, щоб роздобути щось на прожиток дітям. Жив у одній з бічних кімнат, в ізоляторі, за фанерною перегородкою. Там і писав ночами свій «Щоденник». З нього ми дізнаємося про багато фактів з життя Старого лікаря, про його думки, писані начебто для себе самого, щоб колись, як дозволить час і життя, розвинути їх далі. Спогади про минуле переплітаються з образами страхітливої дійсності, а тоді — поривання у майбутнє, спроба проникнути в сутність буття, світу й людини.

Ми повинні весь час думати про те, як поглибити й розширити нашу доброту, ввічливість, взаємну повагу і... фантазію. І дорослі і діти. І вихователі і учні. І великою мірою нам допоможе в цьому Корчак. Допоможе його вміння прислухатися до дитини, промовляти до неї, вгадувати найпотаємніші її думки й бажання, його тонке знання людської психології.

Януш Корчак прагнув щасливого життя всім людям, мріяв про справедливість. І все життя здійснював цю мрію.

М. ГАЙДЗІЙ

З М І С Т

Повісті

КОЛИ Я ЗНОВУ СТАНУ МАЛЕНЬКИМ

4

ЛІТО В СЕЛІ

124

СЛАВА

188

Педагогічні бесіди

ПРАВИЛА ЖИТТЯ

Педагогіка для дітей та дорослих

224

ЩОДЕННИК

298

СОНЦЯ ЗУПИНИТИ НЕ МОЖНА

Післямова М. Гандзій

313

Литературно-художественное издание

Корчак Януш

ПРАВИЛА ЖИЗНИ

Перевод с польского

Попсуенко Юрия Георгиевича

Художник

Застанченко Александр Михайлович

Киев, издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»

На украинском языке

Редактор

М. П. СЕМЕНЮК

Художній редактор

В. І. БАРИБА

Технічний редактор

С. Г. ОРЛОВА

Коректори

Н. І. БУДЗЬКО,

З. М. КЛЕЩЕНКО

ИБ № 4423

Здано до набору 07.02.89. Підписано до друку 21.04.89

Формат 84×108^{1/2}. Папір друк. № 2. Гарнітура літерат.

Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,8. Умовн. фарбовідб.

16,8. Обл.-вид. арк. 18,59. Тираж 50 000 пр. Зам. 9—74.

Ціна 2 крб.

Ордена «Знак Пшани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119,

Пархоменка, 38-44.

Корчак Я.

К 70 Правила життя: Вибрані твори. / Пер. з польськ.
Ю. Г. Попсуєнко; Післямова М. Ю. Гандзій; Худож.
О. М. Застанченко.— К.: Молодь, 1989.— 320 с.:іл.
ISBN 5-7720-0266-X

Відомий польський письменник, педагог і громадський діяч Януш Корчак (1878—1943) у цьому збірнику представлений повістями «Коли я знову стану маленьким», «Слава», «Літо в селі», педагогічними бесідами «Правила життя», «Щоденник».

К 4703010100—090 67.89
М 228(04)—89

ББК 84.П+74.00

2KPG.

